І. Я. Лепешаў

Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў

У 2 частках
Частка 2

Мінск
Народная асвета
1993

ББК 81.2Бел-4
Л48
УДК 808.26-318

Лепешаў І. Я.
Л 48 Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. У 2-х ч. Ч. 2. — Мн.: Нар. асвета, 1993. — 200 с.

ISBN 5-341-00925-8.

У слоўніку раскрываецца паходжанне каля 900 фразеалагізмаў, тлумачыцца іх сэнс. Першая частка выйшла ў 1981 г.

Даведачнае выданне

Лепешаў Іван Якаўлевіч
ЭТЫМАЛАГІЧНЫ СЛОЎНІК ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ
У 2-х частках
Частка 2
Загадчык рэдакцыі А. А. Дзераш
Рэдактары Т. А. Саўрыцкая, Т. Р. Сяржант
Вокладка мастака А. І. Раманцова
Мастацкі рэдактар А. І. Раманцоў
Тэхнічны рэдактар З. У. Раманкевіч
Карэктары З. М. Грышэлі, Г. М. Булат

ISBN 5-341-00925-8

ПРАДМОВА

У беларускай літаратурнай мове каля 6 тысяч фразеалагізмаў. Вельмі многія з іх могуць быць супрацьпастаўлены адпаведным свабодным словазлучэнням, на фоне якіх яны ўспрымаюцца як разгорнутыя метафары. Параўн., напрыклад, *Я перарэзваю лёску, потым шпарка змотваю вуды, бяру і свой, і Казіміраў улоў, і вось ужо мы ўдвух прабіраемся лугам да мястэчка* (М. Лупсякоў. Дняпроўская чайка) і *Пеленгуюць, гады, перахопліваюць. Толькі паспееш адстукаць радыёграму і змотвай вуды...* (Р. Няхай. Туман над стэпам). Выдзелены ў папярэднім прыкладзе фразеалагізм з'яўляецца выразам з жывой унутранай формай[1]. Матыў узнікнення гэтага фразеалагізма, як і многіх іншых, зразумелы і без этымалагічнага растлумачэння, хоць па сутнасці, як слушна лічыць А. І. Малаткоў, «кожны фразеалагізм мае патрэбу ў гістарычна-этымалагічнай даведцы, у гістарычна- лінгвістычным вытлумачэнні свайго ўзнікнення і свайго мінулага»[2].

Этымалагізацыя фразеалагізмаў неабходна не толькі ў тэарэтычным плане (як адказ на пытанне: «Чаму мы так гаворым?»), але і ў практычных мэтах. Веданне гісторыі ўзнікнення таго ці іншага фразеалагізма садзейнічае лепшаму яго асэнсаванню, больш глыбокаму засваенню і правільнаму выкарыстанню ў маўленні.

Паходжанне каля 450 выразаў было растлумачана ў маім «Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў» (Мн., 1981). Новы этымалагічны даведнік з'яўляецца працягам папярэдняга, яго другім выпускам. Тут раскрываецца паходжанне каля 900 фразеалагізмаў, якія ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове.

Слоўнікавы артыкул гэтага даведніка ўключае ў сябе: а) загаловачную частку; б) агульную характарыстыку фразеалагізма паводле паходжання; в) тлумачэнне сэнсу фразеалагізма; г) ілюстрацыйны матэрыял; д) этымалагічную даведку.

Загаловачная частка. Фразеалагізм прыводзіцца ў сваім мінімальным саставе і найбольш тыповай форме. Калі фразеалагізм мае не свабодны, а фіксаваны парадак кампанентаў або найчасцей ужываецца не з прамым, а з адваротным парадкам кампанентаў, то гэта адлюстроўваецца ў загалоўку: *вадой не разальеш* каго, *жыўцом з'есці* каго, *на ваду брахаць*. Месца націску ў кампанентах загаловачнага фразеалагізма абазначаецца толькі ў асобных выпадках, калі неабходна папярэдзіць розначытанне: *арэдавы вякі, выкручваць сырыцу* з каго, *на грэчаскія календы, на*

---

[1] Унутранай формай называюць вобраз, які ляжыць у аснове фразеалагізма, ці, паводле В. У. Вінаградава, вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае значэнню фразеалагічнай адзінкі.

[2] Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977. С. 253.

кругі свая, спусціўшы рукавы. Фанетычныя, акцэнтныя, марфалагічныя, словаўтваральныя і лексічныя варыянты фразеалагізма ўключаюцца ў загаловак і даюцца ў круглых дужках:

Іерыхонская (ерыхонская) труба.

Злавіць двух зайцаў (зайцоў).

Каменьчык (-і) у агарод ч ы й.

Танцаваць ад печы (ад печкі).

Вайна (бітва, змаганне) з ветракамі.

У круглых дужках падаюцца і трывальныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў, а таксама тыя нешматлікія формы зменлівага кампанента, у якіх здольны ўжывацца пэўны выраз:

Брацца (узяцца) у рожкі з кім.

Лавачка закрываецца (закрылася, закрыецца).

Як не свой (свая, сваё, свае).

Калі дзеяслоўнаму фразеалагізму ўласціва лексічная варыянтнасць, а яго граматычна галоўны кампанент можа ўжывацца ў незакончаным і закончаным трыванні, то ў загалоўку адна група форм і варыянтаў аддзяляецца ад другой групы кропкай з коскай:

Выбываць (выбыць; выходзіць, выйсці) са строю.

Выводзіць (вывесці; спісваць, спісаць) у расход каго.

Даволі многія фразеалагізмы не могуць ужывацца без абавязковага аб'ектнага акружэння («справа»). Іх значэнне рэалізуецца толькі ў строга акрэсленай канструкцыі. Гэта абавязковая лексіка-граматычная сувязь «справа» падаецца ў загалоўку слоўнікавага артыкула:

Адальюцца слёзы каму чые.

Зуб за зуб зайшоў у каго з кім.

Клюнуць на вудачку чыю, каго, чаго, якую.

Некаторыя фразеалагізмы маюць валентна абмежаванае значэнне. Яно выяўляецца толькі ў спалучэнні фразеалагізма са строга акрэсленымі словамі. Напрыклад, выраз *куры не клююць* ('вельмі многа') уступае ў кантакт толькі са словам *грошай*. Пры такіх фразеалагізмах у загалоўку прыводзіцца іх абавязковае слоўнае акружэнне. Словы-суправаджальнікі, без якіх той ці іншы выраз не можа рэалізавацца ў маўленні, падаюцца ў адных выпадках перад фразеалагізмам, у другіх — пасля яго:

Чакаць **манны нябеснай**.

Быць, заставацца і пад. **за сямю пячаткамі**.

Благім матам крычаць.

Да касцей прамокнуць, прамерзнуць.

Сустракаюцца фразеалагізмы з падвойнай абавязковай спалучальнасцю — «злева» і «справа»:

Станавіцца, стаць і пад, **на роўную нагу** з кім.

Як, што, чаго **хоча (захоча) левая нага** каго, чыя.

Факультатыўная частка фразеалагізма бярэцца ў ломаныя дужкі:

(Адны) скура ды косці засталіся на кім, у каго, ад каго.

Вушы вянуць (у каго, ад чаго).

Агульная характарыстыка фразеалагізма паводле паходжання. Пасля фразеалагізма, вынесенага ў загаловак, ідзе яго кваліфікацыя паводле паходжання. Як вядома, фразеалагізмы ў гэтых адносінах падзяляюцца на чатыры групы: 1) спрадвечна беларускія, 2) запазычаныя, 3) калькі, 4) паўкалькі. Сярод выразаў першай групы ў сваю чаргу вылучаюцца агульнаславянскія фразеалагізмы (*біць у вочы, закрываць вочы* каму, *пераліваць з пустога ў парожняе*), усходнеславянскія (*ламаць коп'і* з-за каго, за што, *легчы касцьмі*), уласна беларускія (*газеты чытаць, голаму за пазуху, з ветру вяроўкі віць*).

У слоўніку пры кваліфікацыі спрадвечна беларускіх фразеалагізмаў, апрача тэрмінаў «агульнаславянскі», «усходнеславянскі», «уласна беларускі», даволі часта сустракаюцца і такія, як «агульны для ўсходнеславянскіх моў» (*ад дошкі да дошкі, белыя мухі, выбіваць клін клінам*), «агульны для беларускай і рускай моў» (*абсевак у полі, вуха на вуха, на кудыкіну гару*), «агульны для беларускай і ўкраінскай моў» (*абы дзень да вечара, калі ласка, на ўсе застаўкі*), «агульны для беларускай і польскай моў» (*адправіцца да Абрама на піва, пры душы, як бабёр*), «агульны для беларускай, украінскай і польскай моў» (*грушы на вярбе, першы-лепшы, як свет светам*), «агульны для ўсходнеславянскіх і польскай моў» (*махнуць рукой на каго, на што, дах над галавой, кроў з малаком*), «агульны для ўсходнеславянскіх, польскай і чэшскай моў» (*мухі не пакрыўдзіць, сам не свой*). Зразумела, што гэта не зусім дакладная кваліфікацыя фразеалагізмаў: сярод іх могуць быць і ўласна беларускія, якія перайшлі ў іншыя мовы, і, наадварот, запазычаныя з рускай або ўкраінскай ці польскай моў. Дакладную характарыстыку ў генетычным плане гэтыя выразы, магчыма, атрымаюць толькі з шырокім вывучэннем славянскай фразеалогіі ў гістарычным плане, калі будуць складзены гістарычныя слоўнікі фразеалагізмаў славянскіх моў. На сённяшнім жа этапе развіцця гістарычнай фразеалогіі і фразеаграфіі выкарыстанне тэрмінаў тыпу «агульны для ўсходнеславянскіх моў» больш правамернае, чым неаргументаваная кваліфікацыя пэўнага выразу як «уласна беларускага» ці «ўласна рускага» і г. д.[3]

Сярод запазычаных фразеалагізмаў ёсць запазычанні з

[3] У адной з этымалагічных прац фразеалагізм даць дуба вызначаны як «відаць, уласна рускі». Але, як засведчана ў слоўніках У. І. Даля і А. Г. Праабражэнскага, гэты выраз у мінулым стагоддзі быў вядомы толькі ў паўднёвых гаворках (тэрыторыя сучаснай Украіны). Адсюль больш верагодным было б лічыць яго не «ўласна рускім», а «агульным для ўсходнеславянскіх моў» ці «ўласна ўкраінскім»

царкоўнаславянскай (*вечная памяць* каму, *зуб за зуб, прытча ва языцах*), рускай (*баш на баш, без цара ў галаве, неба ў алмазах*), украінскай (*даць ляшча каму, збіваць з панталыку* каго, *як (дурань) з пісанай торбай*), польскай (*вастрыць зубы на каго, на што, відаць пана па халявах*).

Шмат якія выразы кваліфікуюцца ў слоўніку як фразеалагічныя калькі ці паўкалькі. Калькі — гэта своеасаблівыя копіі іншамоўных выразаў, у якіх кожны кампанент перакладзены на нашу мову сэнсавым адпаведнікам. Паўкалькамі называюць выразы, у якіх адны кампаненты перакладзеныя, а другія — запазычаныя. Дарэчы, як паказваюць даследаванні апошніх гадоў[4], у многіх літаратурных мовах на долю калек і паўкалек прыходзіцца да палавіны фразеалагічнага фонду.

Значная частка фразеалагізмаў, скалькаваных з адпаведных выразаў, якія пачалі сваё жыццё ў неславянскіх мовах, хутчэй за ўсё трапіла да нас праз мову-пасрэднік — рускую ці польскую. Нярэдка яны лексічна супадаюць у рускай, польскай і беларускай мовах. Гэтым ускладняецца вызначэнне, як прыйшоў у беларускую мову той ці іншы фразеалагізм. Таму пры сучасным стане вывучэння гістарычнай фразеалогіі можна вызначыць толькі далёкую[5], а не блізкую этымалогію скалькаваных фразеалагізмаў.

У беларускай фразеалогіі ёсць калькі з царкоўнаславянскай (*блуканне па пакутах, узнімаць сцяг* чаго, чый), з рускай (*абдымаць неабдымнае, як вавёрка ў коле*) моў. Пераважаюць, аднак, калькі з неславянскіх моў: французскай (*на вагу золата, называць рэчы сваімі імёнамі*), нямецкай (*іграць другую скрыпку, між молатам і кавадлам*), англійскай (*варыцца ў сваім саку, другое дыханне*), іспанскай (*браць быка за рогі, рыцар журботнага вобраза*), лацінскай (*за і супраць, ні жывы ні мёртвы*).

Паўкалькамі ў беларускай фразеалогіі з'яўляюцца многія выразы з рускай (*варона ў паўлінавых пёрах, дзям'янава юшка, маг і чарадзей*) і французскай (*браць на абардаж* каго, што, *добры геній* чый, *цэнтр цяжару*) моў, а таксама асобныя фразеалагізмы з некаторых іншых моў: царкоўнаславянскай (*як зрэнку вока*), украінскай (атрымліваць гарбуз) , польскай (*весці рэй*), нямецкай (*задаваць фефару* каму), англійскай (*апошні з магікан*), італьянскай (*ва ўнісон*), лацінскай (*уласнай персонай*).

Тлумачэнне сэнсу фразеалагізма. Паколькі сучаснае значэнне амаль усіх фразеалагізмаў знаходзіцца ў пэўнай, цеснай ці асла-

---

[4] Гл., напрыклад: Солодухо Э. М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. Изд-во Казанск. ун-та. 1977; Солодуб Ю. П. Русская фразеология как объект сопоставительного структурно-типологического исследования. М., 1986.

[5] Карыстаемся тэрмінамі А. В. Калініна, які адносна гісторыі слова маляр піша, што яно ўвайшло ў рускую лексіку «з польскай мовы, але ў польскай мове яно з'явілася пад уплывам нямецкага *Maler*. Таму **блізкая** этымалогія гэтага слова — польская, **далёкая** — нямецкая» (Калинин А. В. Лексика русского языка. М., 1971. С. 79).

бленай, сувязі з першапачатковым, этымалагічным, пры вытлумачэнні паходжання фразеалагізма ўзнікае неабходнасць падаваць у слоўнікавых артыкулах і яго сучасны сэнс, для якога адноўленая ўнутраная форма — зыходны пункт.

Фразеалагізм тлумачыцца шляхам разгорнутага апісання яго сэнсу. Пры гэтым формула тлумачэння залежыць ад катэгарыяльнага (найбольш абагульненага, часцінамоўнага) значэння фразеалагічнай адзінкі, ад яе прыналежнасці да пэўнага семантыка-граматычнага разраду — дзеяслоўнага, на- зоўнікавага, прыслоўнага і г. д. Так, дзеяслоўныя фразеалагізмы тлумачацца пры дапамозе дзеяслоўных словазлучэнняў, назоўнікавыя — пры дапамозе назоўнікавых словазлучэнняў і г. д. Калі дзеяслоўны фразеалагізм прыводзіцца ў загалоўку ў дзвюх трывальных формах граматычна галоўнага кампанента, то тлумачэнне даецца па першай форме (незакончанага трывання). Напрыклад, вынесены ў загаловак выраз *браць (узяць) на буксір* каго растлумачаны так: дапамагаць таму, хто адстае.

Ілюстрацыйны матэрыял. Следам за тлумачальнай часткай слоўнікавага артыкула ідзе прыклад-цытата з твораў беларускіх пісьменнікаў ці з перыёдыкі. Ілюстрацыйны матэрыял выступае дадатковым сродкам семантычнай інфармацыі аб фразеалагізме, садзейнічае асэнсаванню фразеалагічнага значэння, пацвярджае існаванне фразеалагізма ў літаратурнай мове. Калі фразеалагізм мае не адно, а два і больш значэнняў, то адпаведна павялічваецца колькасць ілюстрацый.

Этымалагічная даведка. У ёй раскрываецца паходжанне фразеалагізма або выказваецца пэўнае меркаванне. Іншы раз супастаўляюцца розныя думкі пра паходжанне фразеалагізма.

Шляхі ўзнікнення фразеалагізмаў самыя разнастайныя. Можна вылучыць некалькі спосабаў фразеалагічнай дэрывацыі.

Асноўны з іх — фразеолага-сінтаксічны, г. зн. утварэнне фразеалагізмаў на базе сінтаксічных адзінак (свабодных словазлучэнняў і састаўных тэрмінаў) у выніку іх пераасэнсавання. Такім спосабам утварылася пераважная большасць фразеалагізмаў: *абразаць крылы* каму, у каго, *асінае гняздо, браць быка за рогі, гуляць у маўчанку, закасаўшы рукавы* і інш. Нямала фразеалагізмаў узнікла ў выніку метафарызацыі свабодных словазлучэнняў, звязаных з рознымі звычаямі, павер'ямі, легендамі, міфамі і г. д.: *адводзіць вочы* каму, *ад дошкі да дошкі, адстаўной казы барабаншчык, атрымліваць гарбуз, дарункі данайцаў, залаты дождж, калумбава яйцо, устаць з левай нагі* і інш. Метафарычнае пераасэнсаванне атрымалі шматлікія тэрміналагічныя словазлучэнні: абсалютны нуль, выдаваць на-гара, выходзіць на арбіту, заключны акорд, ставіць знак роўнасці,

удзельная вага і г. д. Фразеалагізмамі сталі многія крылатыя выразы: выдраць лысаму валасы, кветкі з чужых палёў, свінтус грандыёзус, хварэць на пана і інш. У выніку метафарызацыі склаліся многія фразеалагізмы, у аснове якіх нерэальны вобраз, напрыклад: *вароты пірагамі падпёрты* ў каго, *грушы на вярбе, з жабіны прыгаршчы, кату па пяту*.

Сустракаюцца выразы, якія з'явіліся вынікам метанімічнага пераносу, заснаванага на сумежнасці з'яў (гл. напрыклад, паходжанне фразеалагізмаў *вынесці ўперад нагамі* каго, *закрываць вочы* каму). Сюды ж адносіцца параўнальна немалая група фразеалагізмаў жэставага паходжання (унутраны стан чалавека называецца па знешнім выразніку гэтага стану): *і брывом не вядзе, круціць носам, ламаць (сабе, свае) рукі, махнуць рукой* на каго, на што, *паціскаць плячамі, рабіць вялікія вочы, рваць на сабе валасы* і інш. Некаторыя фразеалагізмы ўзніклі шляхам сінекдахічнага пераносу (калі назва часткі ўжываецца ў значэнні цэлага): *да сівых валасоў, дах над галавой, з вуснаў у вусны, з рук у рукі* і г. д.

Другім, значна менш прадуктыўным з'яўляецца эліптычны спосаб, г. зн. утварэнне фразеалагізмаў у выніку скарачэння прыказак пераважна алегарычнага характару — устойлівых моўных адзінак са структурай сказа. У беларускай мове ёсць каля 80 фразеалагізмаў, якія паходзяць з прыказак, прычым узніклі неаднатыпна. Рознымі шляхамі ўтварыліся, напрыклад, выразы *адальюцца слёзы* каму чые, *гром грымнуў, крывое кола, кусаць сабе локці, як нітка за іголкай адпаведна з прыказак адальюцца воўку авечыя слёзы; пакуль гром не грымне, мужык не перахрэсціцца; крывое кола на сябе гразь кідае; блізка локаць, ды не ўкусіш; куды іголка, туды і нітка.* Значэнне фразеалагізма, утворанага на аснове прыказкі, знаходзіцца ў семантычнай сувязі з агульным сэнсам прыказкі.

Трэці спосаб, таксама малапрадуктыўны, — фразеолага-лексічны. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што фразеалагізм утвараецца на базе асобнага слова, у выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм» (В. М. Макіенка). Так склаліся, напрыклад, такія выразы генетычна каламбурнага характару: *гад печаны, гарадзіць плот, дулю з макам, заводзіцца з паўабароту, малоць не падсяваючы, плесці лапці, цягнуць рызіну*. Гэтыя фразеалагізмы пры супастаўленні іх з адпаведнымі свабоднымі словазлучэннямі не ўспрымаюцца як метафарычныя ўтварэнні. Яны ўзніклі ў выніку адначасовай рэалізацыі двух значэнняў аднаго са слоў-кампанентаў і яго каламбурнага дапаўнення другім словам (гл. пра гэта больш падрабязна, напрыклад, у слоўнікавым артыкуле варона загуменная).

Сэнсаўтваральны кампанент маюць і такія фразеалагізмы, *як*

адзін канец, быць, трымацца, стаяць і пад. *на роўнай назе* з кім, *чортава гібель* каго, чаго, *чорт лысы.*

Сярод выразаў, утвораных фразеолага-лексічным спосабам, можна асобна вылучыць невялікую групу фразеалагізмаў, у якіх «кожны кампанент паасобку семантычна суадносіцца (але не супадае!) з перыферыйнымі значэннямі аднайменных слоў свабоднага ўжывання»[6]. Гэта фразеалагізмы з аналітычным значэннем: *благім матам, браць верх, знаходзіць агульную мову* з кім, *падаць духам, падымаць голас, стаяць на сваім.*

Агульнае, што аб'ядноўвае фразеалагізмы, утвораныя любым з трох названых спосабаў, — гэта іх узнікненне на аснове адзінак іншых моўных узроўняў — словазлучэння, сказа, слова. Разам з тым у мове ёсць нямала выразаў, якія ўзніклі на базе ўнутраных фразеалагічных рэсурсаў, склаліся на аснове ўжо існуючых фразеалагічных адзінак. У такім разе можна і трэба асобна гаварыць пра ўнутрыфразеалагічную дэрывацыю і яе шматлікія разнастайныя працэсы ўтварэння новых фразеалагізмаў.

1. Мадэліраванне фразеалагізмаў, г. зн. стварэнне новых выразаў па гатовай мадэлі — на ўзор тых, якія ўжо ёсць у мове. Звычайна пры мадэліраванні выкарыстоўваецца структура фразеалагізма-папярэдніка і адзін яго кампанент, другі ж замяняецца іншым словам. Гл., напрыклад, пра ўзнікненне такім чынам наступных фразеалагізмаў: *ад а да я, біць у званы, звязваць канцы з канцамі, з другіх вуснаў, капціць свет, на ўсіх парах, ні а ні бэ, пад шафэ, пажынаць плады.*

2. Фразеалагічная кантамінацыя, або зліццё, аб'яднанне частак двух фразеалагізмаў. Так, кантамінаванае ўтварэнне куды вочы нясуць узнікла на аснове фразеалагізмаў-сінонімаў *куды вочы глядзяць і куды ногі нясуць*. Параўн. таксама: *браць у пераплёт* каго, *вісець паміж небам і зямлёй, залiваць чарвяка, мераць на адзін капыл, сам-насам з сабой, цягнуць гізунты* з каго і інш.

3. Утварэнне назоўнікавых фразеалагізмаў на аснове дзеяслоўных як іх фрагментаў, што ўзнікаюць у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Дэрывацыйнай базай у такіх выпадках можа быць толькі не менш як трохкампанентны дзеяслоўны фразеалагізм. «Абломак» дзеяслоўнага выразу захоўвае «долю» семантыкі ўсяго фразеалагізма. Так, пускаць чырвонага пеўня мае значэнне 'рабіць пажар, зламысна падпальваць што-н.', а фрагмент гэтага выразу чырвоны певень абазначае 'пажар'. Катэгарыяльнае значэнне прадметнасці і адпаведныя граматычныя ўласцівасці набылі шмат якія «абломкі» дзеяслоўных фразеалагізмаў: *агульная мова* (у каго з кім), *вострыя вуглы,*

[6] Жуков В. П. Роль образности (метафоричности) в формировании целостного значения фразеологизма // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1967. С. 103.

камень за пазухай, каменьчык у агарод чый, *палкі ў кола, пыл у вочы, ружовыя акуляры* і г. д.

4. Утварэнне ад выразаў дзеяслоўнага тыпу суадносных з імі назоўнікавых фразеалагізмаў. Новы выраз фарміруецца ў выніку ўтварэння аддзеяслоўнага кампанента-назоўніка ад граматычна галоўнага слова; пры неабходнасці замяняецца і склонавая форма залежнага слова-кампанента: *абіваць парогі — абіванне парогаў, перамываць костачкі — перамыванне костачак, сыходзіць са сцэны — сыход са сцэны.* Такія назоўнікавыя ўтварэнні адрозніваюцца ад суадносных дзеяслоўных выразаў семантыкай, катэгарыяльным значэннем, марфалагічнымі формамі, сінтаксічнай роляй. Фразеалагічны фонд актыўна папаўняецца падобнымі назоўнікавымі выразамі: *ад'яда душы, вайна з ветракамі, выхад у свет* чаго, *гульня з агнём, закручванне гаек, таптанне на месцы* і інш.

5. Утварэнне на базе фразеалагізмаў дзеяслоўнага тыпу выразаў, структурна арганізаваных як двухсастаўны сказ. Так, на аснове *звязваць (звязаць) рукі* каму 'пазбаўляць магчымасці свабодна дзейнічаць' узнік фразеалагізм *рукі звязаны* ў каго 'хто-н. пазбаўлены свабоды дзеянняў, магчымасці рабіць так, як хочацца'. Аналагічна ўтварыліся такія, напрыклад, выразы: *вочы вялікія зрабіліся* ў каго, *канцы з канцамі зводзяцца* ў каго, дзе, *мячы скрыжоўваюцца* дзе, *святло праліваецца* на што.

6. Утварэнне прыслоўных фразеалагізмаў на базе дзеяслоўных. Так, выразы *ні вока ні бока, пад сукном, з затоеным дыханнем, з разбітым сэрцам* сфарміраваліся на аснове дзеяслоўных фразеалагізмаў *не глядзець ні вока ні бока, ляжаць пад сукном, затаіць дыханне, разбіваць (разбіць) сэрца* каму, чыё.

Іншыя працэсы ўнутрыфразеалагічнай дэрывацыі непрадуктыўныя. Гл., напрыклад, як неаднатыпна ўтварыліся фразеалагізмы *без задняй думкі, без цара ў галаве, да белых мух, да глыбіні душы, лезці смалой у вочы* каму, да каго, *на вярбе грушы растуць* у каго, *язык дрэнна падвешаны* ў каго.

У некаторых слоўнікавых артыкулах этымалагічная даведка адсутнічае, а этымалогія абмяжоўваецца паказчыкам, з якой мовы пэўны выраз скалькаваны.

Пры апісанні фразеалагізмаў выкарыстоўваюцца скарачэнні (гл. «Спіс скарачэнняў»).

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

агульнаслав. — агульнаславянскі
адз. — адзіночны
англ. — англійскі
балг. — балгарскі
бел. — беларускі
він. — вінавальны
гл. — глядзіце
грэч. — грэчаскі
дыял. — дыялектны
запазыч. — запазычаны
і пад. — і падобнае
іспан. — іспанскі
італ. — італьянскі
Л. — лік
лац. — лацінскі
м. — мова
мн. — множны
мужч. — мужчынскі
-н. — -небудзь
ням. — нямецкі
параўн. — параўнайце
польск. — польскі
р. — род
род. — родны
руск. — рускі
серб.-харв. — сербскахарвацкі
скл. — склон
ужыв. — ужываецца
укр. — украінскі
устар. — устарэлы
усходнесл. — усходнеславянскі
франц. — французскі
царк.-слав. — царкоўнаславянскі
чэшск. — чэшскі

ВЫКАРЫСТАНАЯ ЛІТАРАТУРА

Аксамітаў А. С. Беларуская фразеалогія. Мн., 1978.

Альперин А. Почему мы так говорим. Барнаул, 1956.

Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. М., 1966.

Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. — М.-Л., 1964.

Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970.

Богданович А. Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. Гродно, 1895.

Ботвинник М. Г., Коган М. А., Рабинович М. Б., Селецкий Б. П. Мифологический словарь. Л., 1961.

Булатов М. Крылатые слова. М., 1958.

Вартаньян Э. Из жизни слов. М., 1973.

Гвоздарев Ю. А. Рассказы о русской фразеологии. М., 1988.

Жуков В. П., Жуков А. В. Школьный фразеологический словарь русского языка. М., 1989.

Жуков В. П. Русская фразеология. М., 1986.

Иллюстров И. И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках. М., 1915.

Коваль А. П., Коптилов В. В. Крйлаті вислови в українській літературній мові. КиГв, 1975.

Коваль А. П. Слово про слово. КиГв, 1986.

Колиберская И. О. О фразеологических кальках с английского в русском языке // Русск. яз. в школе. 1980. № 6.

Колкер Б. Г. Французские фразеологические кальки в русском языке // Русск. яз. в школе. 1968. № 3.

Ляцкий Е. А. Материалы для изучения творчества и быта белорусов. М., 1898.

Максимов С. Крылатые слова. М., 1955.

Медведев Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. ХаркГв, 1978.

Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Т. 1, 2. СПб., 1903-1904.

Мокиенко В. М. В глубь поговорки. М., 1975.

Мокиенко В. М. Славянская фразеология. М., 1980.

Мокиенко В. М. Образы русской речи. Л., 1986.

Носович И. И. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870.

Носович И. И. Сборник белорусских пословиц // Сборник Отделения русск. яз. и словесности Императ. АН. Т. 12. № 2. СПб., 1874.

Овруцкий Н. О. Крылатые латинские изречения в литературе. Киев, 1964.

Романов Е. Белорусский сборник. Губерния Могилевская. Т. 1.

Вып. 1 и 2. Киев, 1885.
Сидоренко М. И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке. Л., 1982.
Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ, 1973.
Солодуб Ю. П. Путешествие в мир фразеологии. М., 1981.
Солодуб Ю. П. Русская фразеология как объект сопоставительного структурно-типологического исследования. М., 1985.
Солодухо Э. М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. Изд-во Казанск. ун-та, 1977.
Солодухо Э. М. Проблемы интернационализации фразеологии. — Изд-во Казанск. ун-та, 1982.
Толстой Н. И. К реконструкции праславянской фразеологии // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. М., 1973.
Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. КиГв, 1988.
Уразов И. Почему мы так говорим // Библиотека «Огонёк». 1956. № 25.
Уразов И. Почему мы так говорим // Библиотека «Огонёк». 1962. № 47.
Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. М., 1987.
Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1969.
Шанский Н. М. В мире слов. М., 1971.
Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. Мн., 1968.
Янкоўскі Ф. Беларуская мова. Мн., 1976.
Federowski M. Lud białoruski na Rusi litewskiej. T. 4. Warszawa, 1935.

А

Абдымаць (абняць) неабдымнае . *Калька з руск. м.* (объять необъятное). Ставіць нерэальную задачу вельмі шырокага ахопу чаго-н. — *Лепш, па-мойму, не абдымаць неабдымнае. Нам будзе дорага ўсё, напісанае табой, але каб нешта выйшла на людзі… — Галя паківала галавой* (Э. Ярашэвіч. Белыя Лугі).

З афарызмаў К. Пруткова, змешчаных у «Плёне роздуму» (1854, 1860): «Ніхто не абдыме неабдымнага», «Ці ёсць на свеце чалавек, які мог бы абняць неабдымнае?».

Абедзвюма рукамі. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘з вялікай ахвотай, жаданнем, радасцю (падтрымліваць каго-н.)’ і ‘вельмі моцна, з вялікай зацікаўленасцю (брацца за што-н.)’. *[Праменны:] Будзе і ўмяне жонка… Цудоўная, чулая жанчына… Падтрымліваеш? [Язва]: Абедзвюма рукамі* (К. Крапіва. Мілы чалавек). *Усё тут на сярэднім узроўні, і таму не адразу здагадаешся, за што трэба ўзяцца абедзвюма рукамі, каб падняць калгас у гору* (У. Шахавец. Месца ў жыцці).

Узнік на аснове фразеалагізма *хапацца абедзвюма рукамі* за што (гл.) у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Ужываючыся пры іншых дзеясловах-суправаджальніках, рэалізуе прыслоўнае значэнне.

Абіванне парогаў . *Агульны для ўсходнесл. м.* Настойлівы зварот з просьбамі да каго-н. *Відаць, снойданне ды абіванне парогаў у пошуках лёгкага хлеба збіла яму [Івану] рогі* (А. Васілевіч. Шляхі-дарогі).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага *абіваць парогі* чые, каму, каго, чаго (гл.).

Абіваць (паабіваць) парогі *чые, каму, каго, чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Настойліва хадзіць куды-н., просячы, дамагаючыся чаго-н. *Месяцамі калясіў Мікалай у пошуках заробку па пыльных дарогах чужога краю, абіваў парогі розных кантор* (В. Праскураў. Аповесць пра шчасце).

Утвораны шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое абазначае ‘частай хадой стоптваць парогі, шкодзіць іх паверхню’.

Абразаць (абрэзаць) крылы (крылле) *каму, у каго. Калька з франц. м.* (couper les ailes a qn). Пазбаўляць магчымасцей дзейнічаць, ажыццяўляць што-н. *Ну, вядома, шляхта, у якой абразаюць крылы, не з намі, ды яна нам і не патрэбна* (Я. Нёманскі. Маці).

Склаўся шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да птушак.

Абсалютны нуль. *Агульны для ўсходнесл. м.* Нікчэмны

чалавек, зусім бескарысны ў якой-н. справе. *Хоць ён («дзеяч») асабіста для ўсіх нас уяўляў сабою абсалютны нуль, але ж з займаемага крэсла яму прагнулася даваць «каштоўныя ўказанні», і, хочаш не хочаш, кожны, калі ён выклікаў, павінен быў выслухоўваць яго саматужныя прамудрасці* (К. Кірэенка. Размова з Андрэем Макаёнкам).

Узнік у выніку пераасэнсавання адпаведнага састаўнога тэрміна. Ім абазначаецца самая нізкая магчымая тэмпература (-273,16 °C), пры якой спыняецца хаатычны цеплавы рух малекул у целе.

Абсевак у полі. *Агульны для бел. і руск. м.* Няварты чалавек, не такі, як усе, горшы за іншых. *Абсеўкам у полі жыла Агата ў сям 'і Сымона Карпача* (Я. Нёманскі. Тодар Базылёнак).

Склаўся на аснове адпаведнага свабоднага словазлучэння. *Абсевак* — незасеяная лапіна на ніве, прапушчанае пры сяўбе месца.

Абы дзень да вечара. *Агульны для бел. і ўкр.* (аби день до вечора) м. Ужыв. са значэннямі ‘як папала, нядбала, без ахвоты і старання (рабіць, працаваць і пад.)’ і ‘каму-н. абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н.’. *Нядаўна і яна [Крышталевіч] пабывала ў гэтым калгасе і бачыла, як нехаця там калгаснікі працавалі — абы дзень да вечара (В. Якавенка. Сэрца — не камень). Гэта яму, Хамянку, абы дзень да вечара, яму і заробак ні ішоў ні ехаў, і так грошай у бацькі з маткаю хоць сцены ў хаце абклейвай* (М. Кусянкоў. Прыгода ля зімоўя).

Відаць, паходзіць са сказа *Абы дзень да вечара прайшоў* , дзеяслоўны кампанент якога адпаў. Параўн.: «Не шчыруе, не стараецца і цяпер асабліва ён на калгаснай ніве. Так, целюхаецца абы з ранку да вечара дзень прайшоў» (Б. Сачанка). Ф. М. Янкоўскі мяркуе, што фразеалагізм утварыўся з прыказкі *Абы дзень да вечара, а там печ увечары* , якая бытуе ў гаворцы «на поўдні ад Глуска».

Абяцаная зямля. *Паўкалька з царк. — слав. м.* (земля обетованная). Месца, куды хто-н. моцна імкнецца трапіць. *Славутая Запарожская Сеч... як абяцаная зямля вабіла да сябе непакорных людзей* (Я. Колас. Шаўчэнка і беларуская паэзія).

Выраз сустракаецца ў Бібліі (Пасланне апостала Паўла да яўрэяў, 11, 9), ім называецца Палесціна — «зямля добрая і прасторная, дзе цячэ малако і мёд», куды Бог, як і абяцаў Майсею, прывёў яўрэяў з Егіпта, дзе яны доўга пакутавалі ў палоне.

Агульнае месца. *Калька з франц. м.* (lieu cotmun). Збіты выраз, агульнавядомая, неарыгінальная думка. *Пералік «музычных» назваў, якія давалі сваім творам беларускія паэты (Багушэвіч, Цётка, Купала), стаў ужо агульным месцам нашага*

літаратуразнаўства (Р. Бярозкін. Свет Купалы).

Склаўся ў франц. м. на аснове лац. састаўнога тэрміна *losi communes* ‘агульныя мясціны’, якім абазначалі агульныя прынцыпы, палажэнні ў кнізе, дакуменце.

Агульная мова <у каго, з кім>. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* общий язык, *укр.* спільна мова). Поўнае ўзаемаразуменне, поўная дамоўленасць у чым-н. *Аднаго разу Вігаль цяжка абразіў сына, пры сябрах. Ведаеце, да гэтага часу памятае хлопец і не можа дараваць. Нямаў іх агульнай мовы, якую сыной з бацькамі* (Звязда. 12.03.1986).

Узнік на аснове фразеалагізма *знаходзіць агульную мову* з кім (гл.) у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента і набыцця катэгарыяльнага значэння прадметнасці.

Ад а да я. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ад пачатку да канца; цалкам. *Сяргей злаваў на сябе, на начальства, нават на сваю работу, якую, здавалася яму, ён ведаў ад а да я* (А. Кажадуб. Высока сонейка, высока).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным выразам *ад альфы да амегі* (гл.) з запаўненнем структурнай схемы назвамі першай і апошняй літар беларускага і рускага алфавітаў (ва ўкр. алфавіце апошняя літара — ь).

Ад альфы да амегі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ад пачатку да канца; цалкам. *Аднойчы, усумніўшыся ў нейкай дробнай ісціне, я пачаў правяраць, і аказалася: усё — ад альфы да амегі — трэба мне вырашаць нанава* (М. Танк. Шчаслівы дзень).

Склаўся на аснове фразеалагізма *альфа і амега* — запазыч. з царк. — слав. м., які ўзнік як спалучэнне назваў першай і апошняй літар грэч. алфавіта.

Адальюцца слёзы *каму, чые. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. паплаціцца за прычыненае каму-н. зло, крыўду. *Я зняслаўлю цябе, рукі на сябе налажу. Паспрабуй тады пажыві... Адальюцца табе мае слёзы...* (У. Карпаў. За годам год).

Паходзіць з прыказкі *Адальюцца воўку авечыя слёзы.* Захоўвае адваротны парадак кампанентаў і тыя ж сінтаксічныя сувязі (кіраванне і дапасаванне), якія ўласцівы адпаведным словам у прыказцы.

Адбівацца (адбіцца) рукамі і нагамі *ад чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Рашуча адмаўляцца ад чаго-н., усімі сіламі супраціўляцца чаму-н. *Здагадваюся, што Аляксандр Кандратавіч рукамі і нагамі адбіваецца ад паездкі са студэнтамі ў падшэфны калгас* (Я. Радкевіч. Сутокі дзён).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Адбіцца рукамі і нагамі *ад чаго. Гл.* адбівацца (адбіцца) рукамі і нагамі *ад чаго.*

Адваротны (другі) бок медаля. *Паўкалька з франц. м.* (le revers de medaille). Супрацьлеглы, ценявы, непажаданы бок якой-н. справы. *Цяжкасці цяжкасцямі. Але ёсць другі бокмедаля... Засеяць травамі семсот гектараў... значыць, нейкім культурам месца не даць* (Э. Ярашэвіч. Белыя Лугі).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. Маецца на ўвазе тое, што адваротны бок медаля звычайна апрацоўваецца чаканшчыкамі горш, чым знешні, вонкавы.

Адвод вачэй. *Агульны для бел. і руск.* (отвод глаз) *м.* Маскіроўка, падман, наўмыснае адцягванне ўвагі ад чаго-н. *Прыпомніла [Стэпа], як пры спатканні з Рыгорам у яе хаце Пятрусь пільна распытваў пра Рыгу, пра жыццёў ёй. А мо яшчэ тады згаварыўся з Рыгорам над 'ехаць да яго [у Рыгу]. Пецярбург — проста адвод вачэй* (Ц. Гартны. Сокі цаліны).

Утвораны на аснове прыслоўнага фразеалагізма *для адводу вачэй* (гл.), набыў прадметнае значэнне і граматычныя ўласцівасці назоўнікавых выразаў.

Адводзіць (адвесці) вочы *каму. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* отводить глаза, *укр.* відводити очі). Хітруючы, адцягваць увагу ад чаго-н. *Вунь! З пятага вагона ідзе. І яшчэ адна... Іх сустракае нейкі хлопец... Незнаёмы... Бач... Каб вочы адвесці* (П. Галавач. Вінаваты).

Склаўся на аснове былога павер'я ў магічную сілу слова або пэўных дзеянняў, даступных ведзьмакам, знахарам, нібыта здольным знарок пераключыць чыю-небудзь увагу на што-небудзь іншае.

Ад гаршка паўвяршка. *Уласна бел.* Вельмі нізкі, малы ростам. *Не паспеу дагаварыць Якім, як Рыгорка ашчэрыўся, зафыркаў, вы зверыўшыся на Якіма. — Бач ты, ад гаршка паўвяршка, а ўжо вучыць... Вучоны!* (І. Дуброўскі. Скасаваны агрэх).

Утвораны на аснове руск. рыфмаванага фразеалагізма *от горшка два вершка* (параўн. ва ўкр. м.: *від горшка два вершка*). Вобразнасць фразеалагізма засноўваецца на літоце (знарочыстым прымяншэнні). *Вяршок* — даўнейшая мера даўжыні, роўная 4,4 см, якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы.

Аддаваць (аддаць) сэрца *каму. Калька з франц. м.* (donner son coeur). Кахаць каго-н. *Канечне, на ліха табе хто, на ліха я! Лепшую знайшоў. Маладзейшая прываражыла. Ёй аддаў сэрца!* (Л. Калодзежны. Ішоў чалавек).

Сэнсаўтваральны кампанент сэрца тут выступае як сімвал любоўных пачуццяў.

Ад дошкі да дошкі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ад пачатку да канца, нічога не прапускаючы (чытаць, прачытаць і пад.).

Журайскі праглядаў толькі апошнія старонкі: спорт, фельетоны, здарэнні... Валовік і Сініцын чыталі ўсё, як кажуць, ад дошкі да дошкі (М. Герчык. Вяртанне да сябе).

Утвораны метанімічным шляхам ад свабоднага словазлучэння, звязанага з даўнейшым спосабам пераплятання кніг: іх вокладкі рабіліся з дошак, абцягнутых скурай або тканінай. У «Зборніку беларускіх прыказак» І. І. Насовіча выраз фіксуецца ў форме *ад дошкі да дошкі, а ў сярэдзіне ні крошкі* і тлумачыцца як ‘насмешка з хлопчыкаў, якія хваляцца ўменнем чытаць’.

Адзін бок медаля. *Уласна бел.* Знешняя, відавочная частка якой-н. справы. *Прэміі, званні, ордэны, кнігі, слава! Гэта адзін бок, як кажуць, медаля. На другім жа — праца, барацьба* (Б. Сачанка. Не на той вуліцы).

Антанімічнае ўтварэнне на аснове фразеалагізма *адваротны (другі) бок мёдаля* (гл.).

Адзін канец. *Агульны для бел. і руск. м.* Ужыв. як выказванне роспачнай рашучасці са значэннем ‘няма выбару, кепскі зыход непазбежны’. *Там [у Картуз-Бярозе] ужо ўсё роўна не было чаго губляць чалавеку, хоць зракайся, хоць прызнавайся — усё роўна адзін канец* (М. Машара. І прыйдзе час...).

Сэнсаўтваральным тут выступае кампанент *канец,* які асацыіруецца са словамі пагібель, смерць.

Ад зямлі не адрос. *Уласна бел.* (параўн.: *руск.* от земли не видать, *укр.* від землі не видно, *чэшск.* u země ani vidět, *польск.* ledwie odrosl od ziemi). Вельмі нізкага росту, малы. *— А што, паночку, бачылі? — кінуў услед Даніку Палуян. — І шапкі скінуць не хоча! Ад зямлі яшчэ не адрос, а ўжо, глядзіце, бальшавік!..* (Я. Брыль. Сірочы хлеб).

Узнік праз супастаўленне з раслінай, засноўваецца на літоце (знарочыстым прымяншэнні).

Адкрываць (адкрыць) Амерыку. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘знаходзіць, выяўляць што-н. зусім новае, невядомае’ і ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’. *Не адкрыю Амерыку, калі скажу, што для нармальнага, гарманічнага развіцгрі школьніка патрабуецца мінімум пяць гадзін заняткаў фізічнай культурай у тыдзень* (Настаўн. Газ. 6.01.1988). *—Каб жа ты ведаў, колькі там нашага брата, працоўнага бедняка! — Безумоўна, больш і значна больш, як розных паноў і падпанкаў. Амерыку адкрыў. Думаеш, я не ведаю?* (М. Машара. Ішоў дваццаты год).

Утварыўся ў выніку метафарызацыі адпаведнага свабоднага словазлучэння, звязанага з адкрыццём Амерыкі (1492), што здзейсніў Хрыстафор Калумб, які, адправіўшыся ў пошуках прамога марскога шляху ў Індыю, прычаліў да берагоў невядомай

тады Амерыкі. Другое, супрацьлеглае значэнне развілося ў фразеалагізме ў выніку іранічнага асэнсавання той жа з’явы (з падтэкстам «ужо даўно адкрытую»).

Ад мала да вяліка. *Пайкалька з царк. — слав. м.* (отъ мала до велика). Абсалютна (усе), без выключэння, незалежна ад узросту. *Усе ад мала да вяліка падзей чакалі ў Петрушах* (Я. Колас. Рыбакова хата).

З такім жа значэннем упершыню ўжыта ў Бібліі (Кніга прарока Іерэміі). *Мала, вяліка* — форма род. скл. адз. л. кароткага прыметніка.

Ад малога да вялікага. *Агульны для бел. і ўкр.* (від малого до великого) *м.* Абсалютна (усе), без выключэння, незалежна ад узросту. *Поп прыехаў у позняе снеданне, калі вёска ўся ад малога да вялікага сабралася да клуба* (Б. Сачанка. Вялікі Лес).

Утвораны на аснове фразеалагізма *ад мала да вяліка* (гл.) — паўкалькі з царк. — слав. м.

<Адна> скура ды косці. *Калька з лац. м.* (pellis totus est). Вельмі худы, змарнелы. *«Андрэй здорава падупаў, адна скура ды косці, — адзначыў сабе Лукаш. — Цяжка яму на гэтай нішчымніцы. Голас ледзь адцягвае» (М. Лобан. Шэметы).*

Фразеалагізм з аналагічнай вобразнасцю, значэннем і граматычнай структурай ёсць у вельмі многіх мовах (славянскіх, франц., англ., ням., італ., румынскай, малдоўскай, нарвежскай, венгерскай і інш.). Відаць, ён пранік у гэтыя мовы як калька з камедыі «Гаршчок» рымскага камедыёграфа Плаўта (III–II ст. да н. э.).

<Адны> скура ды косці засталіся *на кім, у каго, ад каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. вельмі схуднеў. *Ніхто не пазнаваў яго — скура ды косці засталіся на хлопцы* (В. Праскураў. Зялёная рапсодыя).

Склаўся ў выніку пашырэння кампанентнага складу фразеалагізма *<адна> скура ды косці* (*Гл.*), атрымаўшы структуру двухсастаўнага сказа, іншую спалучальнасць са словамі кантэксту і адпаведна іншы сэнс.

Ад печы (ад печкі). *Агульны для ўсходнесл. м.* З самага простага, з самага пачатку (пачынаць рабіць што-н.). *[Навіцкі:] Дзяніс Іванавіч, давайце не будзем забягаць наперад, а пачнём, як кажуць, ад печы. [Размысловіч:] Разумею, Георгій Максімавіч… Можна і ад печы, так сказаць* (А. Петрашкевіч. Трывога).

Утвораны на аснове фразеалагізма *танцаваць ад печы (ад печкі)* (*Гл.*) у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Адарваўшыся ад кампанента танцавацьу выраз стаў спалучацца з іншымі дзеясловамі поўнага лексічнага значэння (найчасцей з дзеясловам пачынаць).

Адправіцца (пайсці, паехаць) да Абрама на піва . *Агульны для бел. і польск.* (pojeсhać do Abraћаta na piwo) *м.* Памерці. — *Лёгка, Сцяпанавіч, выдумляць, калі я цудам не адправіўся да Абрама на піва. — Шчыгол пахмурна звёў бровы* (А. Масарэнка. Баргузікскае лета).

Узнік па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам адправіцца на той свет. Абрам — біблейскі персанаж, якога пасля яго смерці Бог за пакорлівасць і адданасць узяў у нябеснае царства. Адправіцца да Абрама — першапачаткова ‘адправіцца на той свет, туды, дзе знаходзіцца Абрам’. А на піва — дасціпны жартоўны дадатак, які (паводле М. А. Даніловіча) каламбурна накладвае на імя біблейскага персанажа іншае, тоеснае, пашыранае ў мінулыя стагоддзі сярод яурэйскага насельніцтва Польшчы і Беларусі імя Абрам (як гаспадар карчмы, куды заходзілі і «на піва»).

Адпускаць (адпусціць) гайкі . *Уласна бел.* Паслабляць патрабаванні, рабіць іх менш строгімі. — *Горай, думаеш, не будзе? — Горай быць не можа, — сказаў граф. — Хаця б таму, што кожнае новае цараванне спачатку на некалькі год адпускае гайкі, зарабляе сабе добрае імя* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Антанімічнае ўтварэнне на аснове фразеалагізма *закручваць гайкі* каму (*Гл.*).

Адстаўной казы барабаншчык. *Запазыч. з руск. м.* Чалавек, з якім не лічацца, які займае невысокае становішча. Што і казаць, сын — маладзец, а сам ён, Паўлюк Лапатка? Хто ён такі? Аніхто. Прышый кабыле хвост. Адстаўной казы барабаншчык… Саўгасны пенсіянер (М. Гіль. Пяць нарзанных ваннаў).

У аснове фразеалагізма ляжыць даўнейшы звычай. У кірмашовыя дні выводзілі напаказ «вучонага» мядзведзя, а таксама прыбранага «пад казу» хлопчыка-танцора. Іх суправаджаў барабаншчык, звычайна адстаўны салдат, які барабанным боем заклікаў гледачоў і прыцягваў іх увагу да асноўных «акцёраў»: мядзведзя і «казы». Роля барабаншчыка ў гэтай працэсіі была самая сціплая і незайздросная. У руск. м. выраз склаўся на ўзор спалучэнняў тыпу *отставной гвардии поручик* , таму першы кампанент фразеалагізма дапасуецца не да другога, а да трэцяга (*отставной барабанщик*). У беларускую ж мову выраз перайшоў механічна і стаў ужывацца без уліку яго сапраўднага этымалагічнага вобраза (*адстаўной казы барабаншчык* замест *адстаўны казы барабаншчык*).

Ад’яда душы (сэрца). *Уласна бел.* Назойлівы, надакучлівы чалавек. *Сціхні ты, ад’яда сэрца! І без цябе млосна* (В. Каваленка. Падвышанае неба).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *ад’ядаць душу (сэрца)* каму.

Акунёў вудзіць (лавіць). *Агульны для бел. і ўкр.* (окунів ловити) *м.* Драмаць седзячы. *—Як гэта? — падняўся з месца пасівелы старшыня прафкома, які да гэтага часу непрыкметна акунёў вудзіў. Нават цяпер ён пазяхаўу далонь* (В. Зайцаў. Персанальная справа).

Гэты фразеалагізм пры супастаўленні яго з адпаведным свабодным словазлучэннем не ўспрымаецца як жывая разгорнутая метафара, не выклікае суадносных уяўленняў аб рыбнай лоўлі. Таму, відаць, можна згадзіцца з меркаваннем В. М. Макіенкі, які лічыць, што этымалагічнай асновай фразеалагізма стаў дзеяслоў, блізкі гучаннем да слова *акунь* : укр. *куняти* (‘драмаць’) і з тым жа значэннем серб. — харв. *Куньати,* руск. дыял. *кунять.* Выраз сфарміраваўся шляхам каламбурнага расшчаплення гэтага дзеяслова і яго перараскладання ў фразеалагізм.

Акунуцца з галавой *у што. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* окунуться с головой, *укр.* заглибитися з головою). Поўнасцю прысвяціць сябе, аддацца чаму-н. Работа ў сельсавеце была цікавай. Я з галавой акунуўся ў новае для мяне, дарослае жыццё (У. Шахавец. Па сцежках памяці).

Утвораны шляхам метафарызацыі адпаведнага словазлучэння, якое абазначае ‘усім целам, з галавой апусціцца ў ваду’.

Акцыі падаюць *чые, каго. Паўкалька з франц. м.* (ses actions baissent). Чые-н. шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-н. зніжаюцца. *Дайно не было сакрэту: калі Барушка ветлівы, фінціць, чакай добрага. Размінуўся, не заўважыў — значыць, акцыі твае падаюць* (У. Карпаў. Сотая маладосць).

Узнік у выніку метафарызацыі састаўнога тэрміна, звязанага з камерцыяй. Акцыя — цэнная папера, якая сведчыць аб удзеле яе ўладальніка ў акцыянерным таварystве. Курс (цана) акцый падае, калі зніжаецца прыбытак прадпрыемства.

Акцыі паднімаюцца (павышаюцца) *чые, каго. Паўкалька з франц. м.* (ses actions montent). Чые-н. шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-н. Узрастаюць. *—Ніколі нічыйго хлеба мы не елі, —закапыліў нос Ластоўскі. Яго акцыі падніmaліся* (І. Гурскі. Вецер веку).

Утвораны ў выніку метафарызацыі састаўнога тэрміна, звязанага з камерцыяй. Калі акцыянернае таварыства мае значныя поспехі, то курс (цана) яго акцый паднімаецца, павялічваецца попыт на гэтыя цэнныя паперы.

Апалосквацьь (апаласкаць; паласкаць, папаласкаць) косці (костачкі) *чые, каго. Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘займацца

плёткамі, абгаворваць каго-н.’ і ‘асуджаць чые-н. недахопы’. *Людзі добрыя! Апалосквае чужыя косці ды яшчэ чаго вяжашся!* (К. Чорны. Зямля). *[У Рыгора] іншых думак поўна. Бадай што і цяпер вось, калі тутака паломчам яго костачкі, ён там дэманструе з бастуючымі рабочымі* (Ц. Гартны. Сокі цаліны).

Склаўся на аснове ўсходнесл. фразеалагізма *перамываць костачкі* (чые, каго, каму) (гл.), узнікненне якога звязана з абрадам паўторнага пахавання. Перамываючы костачкі нябожчыка, трэба было, як даўней лічылі, вызваліць грэшніка ад закляцця, калі ён не паспеў перад смерцю раскаяцца, бо такі грэшнік-нябожчык нібыта выходзіў у выглядзе вампіра ці пярэваратня з магілы і смактаў кроў з жывых.

Апошні з магікан. *Пайкалька з англ. м.* (the last of the Mohicans). Прадстаўнік якога-н. тыпу, што знікае. *Мы тут — «апошнія з магікан»: усё яшчэ самі пячом хлеб. На лісці. Дубовым і кляновым* (І. Шамякін. Непрыгожая).

Выраз з аднайменнага рамана (1826) Ф. Купера. Магікане — вымерлае племя паўночнаамерыканскіх індзейцаў. У рамане расказваецца пра цяжкую долю апошняга прадстаўніка гэтага племя, вынішчанага еўрапейскімі каланізатарамі.

Араць дарогі(-у). *Уласна бел.* Гаварыць ці рабіць якое-н. глупства. — *Тукі, тукі, гаспада,* — *асіпла перабівала яе такая ж нізенькая і кучаравая, што авечка, гандлярка. Ганчар перавёў здзіўлены позірк з адной на другую.* — *Іч, падлы, дарогу аруць!* (В. Коўтун. Крыж міласэрнасці).

Відаць, з прыказкі Каб свінні рогі, арала б дарогі.

Аршын з шапкай. *Агульны для бел. і рускі. м.* Вельмі малы, невысокі нізкаросллы. *Ды які ж з яго мужчына?.. Аршын з шапкаю. Такога і варона панясла б, каб схапіла за каршэнь* (В. Адамчык. І скажа той, хто народзіцца).

Аршын даўнейшая мера даўжыні, роўная 71,12 см, якой карысталіся на Беларусі, у Расіі да ўвядзення метрычнай сістэмы. Кампанент *аршын* выступае як сэнсаўтваральны. Іншыя кампаненты *(з шапкай)* этымалагічна маюць дачыненне не да аршына, а да нізкарослага чалавека, які разам са сваёй шапкай прыраўноўваецца да аршына.

Арэдавы вякі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі доўга (жыць, пражыць). *Гэта во мая Мар’я Васільеўна. Пражылі мы з ёю арэдавы вякі, а дзяцей не займелі* (М. Лобан. Шэметы).

Паходзіць з біблейскага аповеду (Быццё, 5, 15) пра патрыярха Іарэда, які пражыў нібыта 962 гады.

Асінае гняздо. *Відаць, калька з англ.* (a wasps`nest) *ці ням.* (Wespennest) *м.* Прыстанішча, зборышча небяспечных, шкодных людзей. *Ліха ведае, што там, у Вялікім Лесе, робіцца…*

Складваецца уражанне, што там нейкае асінае гняздо, цэлая банда... (Б. Сачанка. Вялікі Лес).

Вобразнасць фразеалагізма звязана з такой прыметай, як агрэсіўнасць патрывожаных у гняздзе восаў. Параўн.: «Яны цяпер злыя, як гады, як восы тыя, калі іх кіем зачэпіш, разварушыш гняздоўе іхняе, асінае...» (М. Лынькоў).

Атрымліваць (атрымаць) гарбуз(-а). *Паўкалька з укр. м.* (одержувати гарбуза). Абнеслаўляцца пры сватаўстве, не дабіўшыся згоды на шлюб. *Ну, а скажыце, ці не было ў вас ніякіх падазрэнняў наконт Вароны? Скажам так. Варона сватаеццада Яноўскай, атрымлівае гарбуза і пасля, каб адпомсціць, пачынае выкідваць жарцікі з дзікім паляваннем* (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. На Украіне быў звычай даваць маладому або свату гарбуз як знак нязгоды, калі дзяўчына ці яе бацькі непрыхільна ставіліся да сватання. Такі звычай быў і ў некаторых паўднёвых раёнах Беларусі. Гэта апісана ў аповесці А. Кажадуба «Высока сонейка, высока». Параўн. таксама ўрывак з апавядання У. Мяжэвіча «Жаніх з Чыкага» (дзеянне адбываецца «за Рэчыцай, на мяжы з Украінай»): «Пасля маёй гаворкі Ксеня пабегла на гарод, вынесла адтуль самы вялікі гарбуз і, як толькі паказаўся Бэйбл, — падкаціла, як футбольны мяч, да яго ног, а сама ўцякла. — Што гэта такое? — запытаў Бэйбл. — Па мясцоваму звычаю, — сказаў я Друйзу, — гэта канчатковая адмова жаніху... Цяпер ужо ніякай надзеі».

Атрэпваць (атрапаць; атрасаць, атрэсці) рукі *ад каго, ад чаго. Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘рашуча пазбаўляцца ад каго-, чаго-н.’ і ‘катэгарычна адмаўляцца ад каго-, чаго-н.’. *Зыдор Пніцкі, атрапаўшы рукі адусяго хатняга дробнага капеечнага клопату, зрабіўся нязменным спадарожнікам Адама Барадзіча і Курца* (К. Чорны. Ідзі, ідзі). *[.Гаспадыня:] Ну што, возьмем падпаска? [Гаспадар:] Ты сабе бяры, а я атрасаю рукі. Хутка самому ў пастухі наймацца прыйдзецца* (У. Галубок. Бязвінная кроў).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў сувязі са звычкай атрасаць рукі па заканчэнні якой-н. пыльнай работы.

Б

Бабка надвое варажыла (гадала). Усходнесл. Ужыв. са значэннямі ‘невядома, ці ўдасца ажыццявіць жаданае’ і ‘невядома, ці адпавядае сапраўднасці тое, пра што гавораць’. *Дык от:*

дабярэцеся вы [праз лінію фронту] ці не — бабка надвое гадала. А біць немца і тут можна (П. Місько. Мора Герадота). *Тут, бачыш, на каго нарвешся… Ёсць сярод іх і разявы. Ёсць і ласыя да грошай. Ёсць і такія, што спачуваюць нам. У такіх выпадках кажуць: бабка надвое варажыла…* (Р. Няхай. Туман над стэпам).

Узнік як выказванне недаверлівых, іранічных адносін да варажбітак (бабак), якія спрабавалі ўгадаць чый-небудзь лёс, прадказаць надвор’е, ураджай і інш. Сустракаецца ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці — «Лістах Філона С. Кміты-Чарнабыльскага» (XVI ст.): «А теж і тогды тая бабка на двое ворожила. Был бы паном, был а не был. Ино от него Бог збавил».

Баш на баш. *Запазыч. з руск. м.* Рэч за рэч, без даплаты (мяняць, абменьваць і пад.). — *Усё на дармаўшчыну хочаш,* — *дабрадушна ўсміхнуўся Павел Арцёмавіч.* — *Давай лепш баш на баш* (Я. Васілёнак. Першы сустрэчны).

Паходзіць з жаргону гандляроў жывёлай. *Баш* — з цюркскіх м.: bas ‘галава’. Літаральна: ‘галава за галаву’.

Баяцца свайго (уласнага) ценю. *Калька з франц. м.* (avoir peur de son ombre). Трымацца занадта асцярожна, вельмі палахліва. — *Казлоўскі, пэўна, не пагадзіцца ехаць з незнаёмым чалавекам,* — *засумняваўся Дзіма.* — *Я ж кажу, што ён зараз свайго ценю баіцца* (І. Новікаў. Дарогі скрыжаваліся ў Мінску).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз. У франц. м. фразеалагізм трапіў як калька з твораў старажытнагрэчаскіх ці рымскіх аўтараў (Арыстафана, Платона, Цыцэрона).

Без задняй думкі. *Калька з франц. м.* (sans arriere-pensee). Шчыра, без скрытых намераў (казаць, рабіць што-н.). Парадкам не быў Драбоку Івана і наважыўся адведаць не без задняй думкі —у сяле саўгас тры гады, хацелася пабачыць на свае вочы, як яно ідзе, ладзіцца (І. Навуменка. Пад пошум дубоў).

Прыслоўна-акалічнасны выраз, утвораны на аснове назоўнікавага *задняя думка* (*гл.*).

Без роду і <без> племені. *Агульны для ўсходнесл. м.* Зусім адзінокі. *У Чаплюка не было свайго двара. Ён быў, як кажуць, чалавек без роду і племені* (М. Зарэцкі. Чаплюк).

Першапачаткова ў славян слова род абазначала бліжэйшых, а племя — аддаленых родзічаў.

Без цара ў галаве. *Запазыч. з руск. м.* Недалёкі, абмежаванага розуму. *Гэта ў нашым пад’ездзе такая суседка жыве — забываецца вечна. Зусім без цара ў галаве* (Н. Гілевіч. Пісьмо рэдактару адной газеты).

Узнік на аснове фразеалагізма *з царом у галаве* (гл.) як яго сэнсавая супрацьлегласць.

Белыя мухі. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* белые мухи, *укр.* білі мухи). Снег, сняжынкі. Пра снег, што падае. *Падобна, што на мароз бярэцца. Дый не дзіва: сёння ранкам лёталі ўжо белыя мухі!..* (А. Савіцкі. Зямля не раскажа).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, пабудаваны на супастаўленні падаючых сняжынак з лятучымі мухамі. Параўн. ужыванне гэтага ж вобраза ў якасці параўнальнага звароту: «А вакол было цёмна, і ў гэтай цемені, як белыя мухі, круціліся, скакалі сняжынкі» (Л. Арабей).

Бітая гадзіна. *Паўкалька з руск. м.* (битый час). Вельмі доўга. — А вы лічыце, што шафёр не павінен абедаць? — Хай наздароўе абедае, але мы чым вінаватыя? Стаім бітую гадзіну… (І. Аношкін. Прэмія).

Узнікненне выразу звязана з боем гадзінніка. Бітая — літаральна ‘поўная, цэлая’; «намёк на гадзіну, якая „прабіла“ пасля пачатку яе» (М. І. Міхельсон). У «Зборніку беларускіх прыказак» І. І. Насовіча фіксуецца ў форме біты час.

Біцца як рыба аб лёд. *Агульны для ўсходнесл. м.* ; фразеалагізм з блізкай вобразнасцю ёсць і ў некаторых іншых мовах, напрыклад (у пакампанентным перакладзе): *біцца як рыба на сушы* (балг.), *біцца як рыба на пяску* (польск.), *біцца як карп на сушы* (чэшск.). Без выніку і плёну намагацца, старацца, дабівацца чаго-н. *Думаеш, каб было лепей і табе, і тваім бліжнім, б’ешся як рыба аб лёд, а ўсё не так атрымліваецца…* (Я. Радкевіч. Сутокі дзён).

У аснове фразеалагізма — параўнанне з рыбамі, толькі што злоўленымі і кінутымі на лёд.

Біць сябе ў грудзі. *Напэўна, запазыч. з царк. — слав. м.* Вельмі настойліва даводзіць што-н., запэўніваць у чым-н. — *Як я не даў яму ўбачыцца з бацькам!? Як я мог так зрабіць?.. — Чаго цяпер біць сябей грудзі… — сказаў нехта* (К. Кірэенка. Віна).

Ад старажытнага звычаю самакатавання з прычыны смерці блізкіх і ў некаторых іншых выпадках. Выраз сустракаецца ў біблейскім тэксце: «И весь народ… видя происходившее, возвращался, бия себя в грудь» (Лука, 23, 48).

Біць тылылы. *Уласна бел.* Гультаяваць, займацца пустымі справамі. *Дык яму ж толькі каб тылылы біць. Яму каб гатовенькае. Вучыліся, то спісваў задачкі, а на полі ж не будзеш на спісванні* (Ф. Янкоўскі. Давай насыплю).

Узнік па мадэлі з ужо існуючымі, сэнсава тоеснымі фразеалагізмамі тыпу *біць лынды* . Структурная схема запоўнена словам *тылылы* , звязаным з ігрой «на язык ты-лы-лы; у некаторых беларускіх гаворках ёсць „тылілікаць“, „ты-лі-лі“» (Ф. М. Янкоўскі).

Біць у вочы. *Агульнаслав.* (*руск.* бить в глаза, *укр.* бити в

вочі, *польск.* bić w oczy, *балг.* бия в очи і інш.). Рэзка выдзяляцца, прыцягваць увагу. *Уся гэта стракатасць грамады біла ў вочы* (Я. Колас. У горадзе).

У фразеалагізме праз дзеяслоўны кампанент перадаецца не толькі зрокавае адчуванне, але і як бы пачуццё непасрэднага дакранання да вачэй.

Біць у званы. *Уласна бел.* Настойліва звяртаць усеагульную ўвагу на што-н., што выклікае трывогу, заклікаць да барацьбы з якой-н. небяспекай. *[Крывіцкі:] Яны… выцягваюць на вачах у людзей з дзяржаўнай кішэні дзесяткі тысяч рублёў. А вы хочаце, каб мы маўчалі… У званы трэба біць* (Я. Шабан. Сіні снег).

Відаць, утвораны па мадэлі з семантычна тоесным фразеалагізмам *біць у набат* (*гл.*), назоўнікавы кампанент якога быў заменены словам званы.

Біць у літаўры. *Агульны для ўсходнесл. м.* Празмерна хваліцца чым-н. — *Нічога за год мы не зрабілі, — гледзячы на Віктара разумнымі шэрымі вачыма, гаварыў інжынер. — І, як кажуць, няма чаго біць у літаўры, выхваляцца* (М. Даніленка. Урокі жыцця).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. Літаўрамі называюць ударны музычны інструмент, які складаецца з некалькіх паўшар'яў, абцягнутых скурай.

Біць у набат. *Запазыч. з руск. м.* Настойліва звяртаць усеагульную ўвагу на што-н. небяспечнае, заклікаць на барацьбу з ім. *Нам давядзецца аб'ездзіць разам усю Беларусь, адшукаць тое, што забыта, вывучаць, біць у набат, калі штосьці занядбалі або бураць* (У. Караткевіч. Нельга забыць).

Утвораны ў выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння. Даўней на Русі, каб паведаміць пра ваенную небяспеку, білі ў вялікі звон — *набат.*

Благім матам крычаць. *Агульны для бел. і руск. м.* Вельмі гучна, ашалела. А *як надарыцца часамі яму [Яську] спаткацца там з казамі, тады крычау ён благім матам, тады рабіўся ён вар'ятам…* (Я. Колас. Новая зямля).

Літаральнае значэнне — 'дурным, немым голасам'. Фразеалагізм занатаваны ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча, як і асобныя словы з іх ранейшым значэннем: благі 'дурны', мат 'голас'.

Блакітная кроў. *Відаць, калька з іспан. м.* (sangre azul); *параўн. аналагічныя выразы: франц.* sang bleu, *ням.* blaues Blut, *англ.* blue blood. Чалавек дваранскага паходжання. *Па мордзе відаць, што блакітнай крыві. Якая-небудзь Ляхвіцкая ці Ляхавіцкая* (М. Лобан. Гарадок Устронь).

Упершыню пачаў ужывацца ў іспанскай правінцыі Кастыліі,

дзе гэтым выразам называлі сябе людзі знатнага паходжання. Яны ганарыліся тым, што ніхто з іх продкаў ніколі не браў шлюб з маўрамі ці іншымі цемнаскурымі людзьмі і што іх вены (як і ва ўсіх светласкурых людзей) маюць блакітнаваты колер.

Блуканне па пакутах. *Калька з царкслав. м.* Цяжкія жыццёвыя выпрабаванні, што выпалі на чыю-н. долю. *Пра нашы ўцёкі цяпер ужо ведаюць усе навакольныя пастарункі... Вось, браце, якія нашы блуканні па пакутах* (М. Машара. «Крэсы» змагаюцца).

Узнік на аснове старажытнага веравання ў блуканне душ грэшнікаў па пакутах на працягу сарака дзён пасля смерці чалавека. У старажытнай Русі з XII ст. карысталася папулярнасцю перакладзенае з грэч. м. сказанне «Блуканне Багародзіцы па пакутах», у якім апісваліся незвычайныя мукі грэшнікаў у пекле. Шырокае ўжыванне выраз атрымаў ва ўсходнесл. м. (*руск.* хождение по мукам, *укр.* ходіння по муках) пасля трылогіі А. М. Талстога «Блуканне па пакутах» (1920–1941).

Блукаць па пакутах. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* ходить по мукам, *укр.* ходити по муках). Пераносіць цяжкія жыццёвыя выпрабаванні. *Рух характараў у дылогіі Л. Дайнекі адчуваецца да таго часу, пакуль героі блукаюць па пакутах* (Т. Грамадчанка. Намеры — намерамі...).

Утварыўся ў выніку ўнутрыфразеалагічнай дэрывацыі на аснове ўжо існуючага назоўнікавага выразу блуканне па пакутах (*гл.*), набыўшы працэсуальнае значэнне і граматычныя ўласцівасці дзеяслоўнага фразеалагізма.

Блытацца пад нагамі *ў каго. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* вертеться под ногами, *укр.* плутатися під ногами). Замінаць, перашкаджаць таму, з кім знаходзішся побач. *[Цярэшка:] І ведаеце, не блытайцеся пад нагамі ў нас. Мы сур ’ёзнай справай заняты* (А. Макаёнак. Каб людзі не журыліся).

Першапачаткова ўжываўся, відаць, у дачыненні да дзяцей.

Божай міласцю. *Калька з лац.* м. (Dei gratia). Прыроджаны, сапраўдны, таленавіты, з выключнымі здольнасцямі. *Прыроду знатнасць не цікавіць. І божай міласцю паэт араў дзірван, касіў траву ды з лебядыварыў абед* (Г. Каржанеўская. Якія розумы гібелі?).

Паходзіць з біблейскага тэксту (1-е пасланне апостала Паўла да карынфянаў, 3, 10). Доўгі час ужываўся ў тытулах найвышэйшых духоўных і свецкіх асоб як сцвярджэнне, што іх улада дадзена Богам. У далейшым за фразеалагізмам замацавалася сучаснае значэнне.

Божая кароўка. *Відаць, калька з франц. м.* (bête a bon Dieu). Ужыв. са значэннямі ‘жучок чырвонай, жоўтай або белай

афарбоўкі з плямкамі’ і ‘ціхі, бяскрыўдны чалавек, які не ўмее пастаяць за сябе’. *Прыгрэтая на падаконніку божая кароўка раптам заварушылася, пацёпала сваімі чырвонымі падкрылкамі і, важна ўзняўшыся, паляцела насустрач сонцу* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *[Стась:] Сінічкін — шпіён, даю галаву на адсячэнне. [Бронюс:] Божая кароўка — шпіён? Не-е... Гэты занятак не для яго* (В. Зуб. Юнацтва рыцара).

Падабенства гэтага жучка з кароўкай засноўваецца на тым, што калі яго перавярнуць і пакратаць брушка, то на нагах у насякомага выступаюць ярка-ружовыя кроплі («малачко»). Жучок зусім бяскрыўдны і безабаронны, што і стала падставай для развіцця ў фразеалагізме яшчэ аднаго значэння.

Бой у літаўры. *Агульны для ўсходнесл. м.* Хвальба, выхвалянне. [Перадавікі] не вядуць доўгіх размоў пра неабходнасць перабудовы — яны робяць. *Без шуміхі, параднасці, без бою ў літаўры з нагоды любога поспеху ці нават самай нязначнай прыкметы яго* (Звязда. 30.01.1986).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны ад суадноснага дзеяслоўнага *біць у літаўры* (*гл.*).

Брат-сястрыца (брат-сястра). *Агульны для бел. і ўкр.* (брат-і-сестра) м. Травяністая трохколерная расліна сямейства фіялкавых. *Быццам спіць мятлюга, нявідна дрыжыць канапелька, дзятліна белая сядзіць, званочкі калышуцца, здалёку, з лесу брат-сястра бялее, сінее мясцінамі* (М. Гарэцкі. Антон).

Паводле народнага падання, адлюстраванага ў вершаваным апавяданні В. Дуніна-Марцінкевіча «Травіца брат-сястрыца» і ў народнай песні, удавец «з жонкаю дзетак меў, а з другою ўзрасціў, а з трэцяю распусціў». Прайшоў час, і, сустрэўшыся, маладая пара ўзяла шлюб. Калі ж высветлілася, што гэта брат і сястра, то яны налажылі на сябе рукі і былі пахаваны ў адной магіле. «На той магіле вырасла травіца, і людзі назвалі яе „брат-сястрыца“».

Брацца (узяцца) у рожкі *з кім. Уласна бел.* Выяўляючы сваю незалежнасць, задзірацца, спрачацца, сутыкацца. Усе ведалі, што Гальяшыха часам бралася ў рожкі з мужам (І. Гурскі. Лясныя салдаты).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да рагатых жывёлін, калі яны бадаюць адна адну, колюць рагамі. Параўн.: «Рабы толькі страшыць [другога быка], а брацца ў рожкі баіцца. Той бы даў так, што зараве!» (Ф. Янкоўскі).

Браць (узяць) быка за рогі. *Калька з іспан.* (coder al toro por los cuernos) ці *франц.* (prendre le taureau par les cornes) *м.* Смела, энергічна пачынаць з самага галоўнага. *Белавусаў гучна павітаўся і без лішніх слоў вырашыў адразу браць быка за рогі: — Ну што, Махавікоў, вядзі паказвай, дзе хаваеш зброю* (Л. Левановіч.

Шчыглы).

Узнікненне фразеалагізма звязана з такім масавым відовішчам у Іспаніі, Партугаліі, як карыда — бой тарэадора з быком.

Браць (узяць) верх. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘падпарадкоўваць каго-н. сваёй волі’ і ‘аказвацца больш значным, мацнейшым, чым што-н.’. *Віленскія рабочыя ў масе сваёй, пэўна ж, вельмі радаваліся і цешыліся, калі чулі, што рабочыя ў Расіі бяруць верх* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары). *[Сымон:] Я чакаю закону: суд ідзе, і праўда верх возьме* (Я. Купала. Раскіданае гняздо).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Кампаненты сэнсава суадносяцца з асобнымі значэннямі аднайменных слоў свабоднага ўжывання: кампанент *браць* — са значэннем ‘захопліваць, дамагацца ў барацьбе’, кампанент *верх* — са значэннем ‘вышэйшае дасягненне’.

Браць (узяць) за горла *каго. Калька з франц. м.* (prendre qn a la gorge). Сілай прымушаць да чаго-н. *[Дабрыян:] Ёсць такія, што за горла бяруць: давай неўміручасць, душа з цябе вон* (К. Крапіва. Брама неўміручасці).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваны, з жывой унутранай формай.

Браць (узяць) на абардаж *каго, што. Паўкалька з франц. м.* (prendre a l’abordade). Рашуча дзейнічаць у адносінах да каго-, чаго-н. *Прыкідваю, быццам ніштаватая машына. Матор паслухаў, хадавую агледзеў, кузаў. Бяру яго [гаспадара] на абардаж. Купляю, бацька: восемсот цяпер, астатнія ў растэрміноўку* (А. Дзятлаў. Грышкаў «Масквіч»).

Утварыўся ў выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, у якім *абардаж* абазначае ‘счэпліванне свайго судна з варожым ддя рукапашнай схваткі’. Першапачатковае значэнне — ‘атакаваць сваім караблём варожы карабель, падышоўшы да яго ўшчыльную для вядзення рукапашнага марскога бою’.

Браць (узяць) на арапа *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Дабівацца чаго-н. ашуканствам, хітрыкамі. *У акне, здалося, сядзеў той самы ўпаўнаважаны з раёна, культурнік, што «браў на арапа», думаў выпудзіць іх з Паплавоў* (П. Місько. Градабой).

Выток фразеалагізма — маўлсние карцёжнікаў, дзе слова арап атаясамліваецца з ашуканствам. *Гл.* запраўляць арапа.

Браць (узяць) на мушку *каго, што. Агульны для ўсходнесл. м.* Засяроджваць увагу на кім-, чым-н., сачыць за кім-, чым-н. *Кірэй, Кірэй, ці даўно тое было, што глядзеў смерці ў вочы і смяяўся? А цяпер… Нарэшце злы лёс узяў цябе на мушку*

(У. Дамашэвіч. Заклінаю ад кулі).

Выток фразеалагізма — маўленне ваенных. Параўн.: «Мацвею падумалася, што гэты, што падыходзіць, — самы галоўны, узяў яго на мушку. Пад пахвіну меціцца» (М. Лобан).

Браць (узяць) на понт каго. Агульны дляўсходнесл. *м.* Дзейнічаючы з апломбам, правакаваць каго-н., выклікаць разгубленасць з мэтай дабіцца чаго-н. Прытвараешся, на понт хочаш мяне ўзяць. Што, надакучыў? Ён лепшы? (Э. Ярашэвіч. Гэта было нядаўна).

Паходзіць з жаргону карцёжнікаў, дзе понт атаясамліваецца з хітрыкамі, ашуканствам і, відаць, з'яўляецца запазычаннем з франц. м., у якой *ponte* (чытаецца: понт) абазначае 'панцёр' і 'уплывовая асоба'. У франц. м. ёсць і фразеалагізм couper dans le pont які мае два значэнні: 1) скарыстоўваць шулерскі прыём у картах; 2) недарэчна папасціся, уліпнуць.

Браць (узяць) на пушку каго. *Запазыч. з руск. м.* Дзейнічаючы хітрасцю, падманам, дабівацца чаго-н. ад каго-н. *Як, на чым прыхапіў Цагельскага бандыцкі важак, я, вядома, не ведаў, тут я браў Цагельскага на пушку* (У. Шыцік. Вяртанне ў мінулае).

Выраз са зладзейскага жаргону, дзе *пушкай* называюць рэвальвер.

Браць (узяць) на ўзбраенне *што. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* брать на вооружение, *укр.* брати на озброення). *Дзейсна выкарыстоўваць, прымяняць у сваёй практыцы, дзейнасці. Фальклор можна і трэба — абавязкова трэба! — браць наўзбраенне, каб ажывіць ім сучаснае нацыянальнае мастацтва, сучасную духоўную культуру* (Н. Гілевіч. Плён — будзе, ды яшчэ які плён!).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў маўленні ваенных ужываецца ў сваім прамым значэнні.

<Браць (узяць)> ногі на плечы і (ды)... *Агульны для бел. і ўкр. м.* Ужыв. перад выказнікам са значэннем хуткага руху і мае сэнс 'як можна хутчэй (бегчы, уцякаць і пад.)'. — *Праўду сказаў — ваўкі ў логаве... — Чаму ж ты тады ногі на плечы ды наўцёкі? Ваўкоў спужаўся?* (І. Капыловіч. Аблава).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз. Можна таксама згадзіцца з існуючым меркаваннем, што выраз склаўся як перафразаванне словазлучэння *браць боты на плечы* (у сэнсе «разуцца, каб можна было лягчэй і хутчэй бегчы»).

<Браць (узяць)> ногі ў рукі і (ды)... *Агульны для бел. і ўкр.* м. Ужыв. перад выказнікам са значэннем хуткага руху і мае сэнс 'як можна хутчэй (бегчы, уцякаць і пад.)' А ў канцы канцоў вось што: надзявайце пінжак, бярыце ногі ў рукі і бяжыце на пошту

(У. Корбан. Гінка).

Этымалагічная аснова фразеалагізма, відаць, такая ж, як і ў выразе *<браць> ногі на плечы і (ды)…* (*гл.*).

Браць (узяць) прыклад *з каго. Калька з франц. м.* (prendre exetрle sur qn). Пераймаць у каго-н. што-н., рабіць так, як хто-н. *Будзьце мужчынам… Бярыце прыклад з бацькі…* (У. Карпаў. Сотая маладосць).

Браць (узяць) слова *з каго. Калька з франц.* м. (prendre parole de qn). Дамагацца ад каго-н. абяцання выканаць што-н. [Маці] узяла з мяне слова, што я не буду ўваходзіць надта ў палітыку… (Р. Мурашка. Сын).

Браць (узяць) сябе ў рукі. *Калька з ням.* (sich in der Hапd haben) ці *франц.* (no reprendio en mains) м. Ужыв. са значэннямі ‘супакойваючыся, дабівацца поўнага самавалодання’ і ‘станавіцца больш сабраным, валявым, дзейным’. «Спакойна, толькі без панікі!» — цвярдзіў я, беручы сябе ў рукі, і заставаўся сядзець спінай да дзвярэй (А. Карпюк. Данута). [Карнейчык:] Нічога, возьмеш сябе ў рукі, сядзеш зноў на свайго ўлюбёнага канька, на землеўпарадкаванне (К. Крапіва. Канец дружбы).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

Браць (узяць) у пераплёт *каго. Запазыч. з руск. м.* Рашуча ўздзейнічаць на каго-н., прымушаючы паступаць пэўным чынам. *Няхай Комлік — майстар сваёй справы, але няма незаменных! І калі ўзяць яго ў пераплёт, з трэскам выгнаць з цэха, астатнія будуць шаўковыя — вунь з кім не палічыліся, з Комлікам!* (У. Карпаў. Вясеннія ліўні).

Утварыўся, на думку В. М. Макіенкі, у выніку кантамінацыі, аб’яднання частак двух фразеалагізмаў: *трапляць у пераплёт* (*гл.*) + *браць у абарот.*

Браць (узяць) у <свае> рукі. *Калька з франц.* м. (prendre en mains; літаральна «браць у рукі»). Ужыв. са значэннямі: ‘падпарадкоўваць сваёй волі каго-н.’, ‘прымаць на сябе кіраўніцтва чым-н.’ і ‘сілай авалодваць чым-н. (часцей пра ўладу)’. *Я прыйшла менавіта да вас, Іван Мікалаевіч. І як да старшыні сельсавета, і як да старэйшага Косцікавага брата. Вазьміце ў рукі Косціка, інакш…* (Б. Сачанка. Вялікі Лес). *Старшыня сельсавета намогся ўзяцьу свае рукі кіраванне сходам на гэты час* (Р. Мурашка. Салаўі святога Палікара). *Рабочых грамады ў свае возьмуць рукі заводы і фабрыкі, шахты і домны…* (Я. Купала. Настане такая часіна).

Фразеалагізм з жывой унутранай формай.

Браць (узяць) у шоры *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Рашуча ўздзейнічаць на каго-н., прымушаючы паступаць пэўным чынам. *Старэйшы хлопец ужо ў армію пайшоў… Там яго добра возьмуць у шоры. Зробяць з хлопца чалавека…* (А. Васілевіч.

Сястра мая, Антаніна).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. *Шоры* — бакавыя шчыткі, прымацаваныя да вуздэчкі, каб конь не мог глядзець убок і палохацца чаго-н.

Будоўля паветраных замкаў (палацаў). *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* строительство воздушных замков, *укр.* будівництво надхмарніх замків). Прыдумванне нерэальных, фантастычных планаў. *[Каліноўскі:] Я чуў усё, але не хацеў да часу перапыняць будоўлі паветраных палацаў Серакоўскага* (Е. Міровіч. Касіусь Каліноўскі).

Паходзіць з дзеяслоўнага фразеалагізма *будаваць паветраныя замкі* (*гл.*) 'планаваць нерэальнае, нездзяйсняльнае', мае прадметнае значэнне і іншыя ўласцівасці назоўнікавых фразеалагізмаў.

В

Ва векі вякоў *Калька з лац. м.* (in saecula saeculorum). Назаўсёды, навечна [*Маці:*] *Ой, лясы, вы не шуміце, майго мужа не будзіце, бо ён спіць вечным сном ва векі вякоў* (А. Кудравец. Раданіца).

Вавілонскае стоўпатварэнне. *Агульны для ўсходнесл. м.* Поўная неразбярыха, беспарадак, гармідар. *[Генка:] Мама мая, што робіцца!.. Стоўпатварэнне вавілонскае. Свае сваіх не пазнаюць* (К. Крапіва. Брама неўміручасці).

Узнік на аснове біблейскага сюжэта (Быццё, 11, 1–9), як жыхары старажытнага горада Вавілона (на тэрыторыі сучаснага Ірака) задумалі зрабіць вялізную вежу — аж да самага неба. Будаўніцтва вежы было спынена ўгневаным Богам: ён «змяшаў» языкі будаўнікоў, і яны загаварылі на розных мовах, не разумеючы адзін аднаго. Людзям стала не да вежы, бо падняўся страшэнны гвалт, вэрхал — тое, што мы цяпер называем вавілонскім стоўпатварэннем. Назоўнікавы кампанент фразеалагізма ўтварыўся сінтаксічным спосабам, зрашчэннем двух слоў (столпа + твореные) у адно.

Вадой не разальеш *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам. *На першых лекцыях мы толькі прыглядаемся адна да аднае. Пад канец заняткаў нас ужо не разальеш вадою* (А. Васілевіч. Пачакай, затрымайся…).

У аснове фразеалагізма — вобраз, звязаны са спробай, разліваючы вадой, разняць, разагнаць жывёл, калі яны б'юцца. Параўн. ужыванне фразеалагізма з ажыўленнем яго ўнутранай формы шляхам далучэння да яго ў якасці аднароднага члена структурна-аднатыпнага свабоднага словазлучэння: «Не, гэта

старыя прыяцелі, спрадвечныя дружбакі, якіх не разальеш вадой, не разгоніш парай» (М. Лынькоў).

Вазіць ваду *на кім. Агульны для ўсходнесл. м.* Абцяжарваць каго-н. непасільнай, зневажальнай работай. *Будуць на табе ваду вазіць, во пабачыш… У каго ты такі недарэка?* (А. Дудараў. Кола).

Паходзіць з прыказкі На сярдзітых ваду возяць.

Вайна (бітва, змаганне) з ветракамі. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* сражение с ветряными мельницами, *укр.* війна з вітряками). Дарэмная трата сіл, здольнасцей у барацьбе з уяўнай небяспекай ці несапраўднымі цяжкасцямі. *Платон Восіпавіч… са злой іроніяй адрэзаў: — Прынцьтовасць у дадзеным выпадку — бітва з ветракамі* (А. Асіпснка. Непрыкаяны маладзік).

Паходзіць з дзеяслоўнага фразеалагізма *ваяваць (змагацца) з ветракамі* (гл.).

Валаамава асліца (валаамаў асёл). *Відаць, пайкалька з англ.* (Balaaт's ass) ці *франц.* (anesse de Balaaт) *м.* Пакорны, маўклівы чалавек, які раптам выказаў сваю думку або нязгоду, пратэст. *[Антох:] І лепей бы я з бесам піў, чым з папом, які з Бесавічаў. [Поп:] Ой, заклею я твой вобраз. [Антох:] Паспрабуй, асёл валаамаў* (У. Караткевіч. Маці ўрагану).

Утвораны на аснове біблейскай легенды (Лічбы, 22, 27–28) пра чараўніка Валаама і яго асліцу, якая, калі гаспадар пачаў біць яе, запратэставала чалавечай мовай, стала ўгаворваць гаспадара, каб ён не ішоў супраць Божай волі і адмовіўся ад намеру выконваць загад маавітанскага цара Валака.

Варона загуменная. *Уласна бел.* Разявака, нерастаропны, нехлямяжны чалавек. *Ш-ша! Замрыце, вароны загуменныя! — павысіў гаспадар голас* (Л. Калодзежны. Дубовы крыж).

Выраз пры супастаўленні з адпаведным свабодным словазлучэннем не ўспрымаецца як метафарычны. Ён, хутчэй за ўсё, узнік у выніку адначасовай рэалізацыі прамога і пераноснага значэнняў слова *варона* (‘птушка’ і 'разявака’) і яго каламбурнага дапаўнення прыметнікам. Параўн. цікавы ў гэтых адносінах прыклад: «— Вароны мы, вароны загумсnныя! — лаяў самога сябе і сваіх таварышаў адзін з трох» (Р. Хацксвіч).

Варона ў паўлінавых пёрах. *Пайкалька з руск. м.* (ворона в павлиньих перьях). Чалавек, які марна імкнецца паказаць сябе лепшым, больш значным, чым ён ёсць на самай справе. — *Аднак з эсэрам Керанскім лічыцца ўвесь цывілізаваны свет… — Не вельмі. Керанскі — гэта варона ў паўлінавых пёрах, — наступаў Сяргей* (І. Гурскі. Вецер веку).

Склаўся на аснове байкі І. А. Крылова «Варона» (1825). Уставіўшы сабе ў хвост паўлінавыя пёры, варона фанабэрыста пайшла гуляць з павамі, мяркуючы, што цяпер усе будуць глядзець

на яе, як на дзіва. Атрымаўся, аднак, непрадбачаны канфуз (*гл. ні пава ні варона*).

Вароты пірагамі падпёрты *ў каго. Уласна бел.* Усяго ўволю, колькі хочаш (пра багатае жыццё). *У Кунцэвічаў для Лазовіка заўсёды вароты пірагамі падпёрты. Алена Пятроўна, убачыўшы яго, замітусілася: —Ах, прагаладаліся, нябось…* (В. Блакіт. Шануй імя сваё).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, узяты з народных казак.

Варочаць (звярнуць, зрушыць, перавярнуць) горы *<з кім, з чым>. Відаць, калька з ням. м.* (versetzen Berge). Выконваць празмерна вялікую работу, справу. У *прасторным клубе сядзелі адны мужчыны, здаравякі, як на падбор. З такімі людзьмі можна было варочаць горы* (А. Асіпенка. Жыта).

У аснове фразеалагізма — нерэальны, гіпербалізаваны вобраз.

Варыцца ў сваім (ва ўласным) саку. *Калька з англ. м.* (to stew in one's own juice). Жыць ці працаваць без зносін з іншымі, не выкарыстоўваючы чужога вопыту. *Мастакам трэба асяроддзе. Таму і ёсць правінцыялы, і проста самадзейнікі, таму што няма ў іх асяроддзя, у сваім саку варацца, падняцца не могуць* (А. Жук. Белым снегам).

Выраз з жывой унутранай формай.

Вастрыць (навастрыць) вушы. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* вострить уши, *укр.* гострити уші). Напружана, уважліва прыслухоўвацца, насцярожвацца. *Віктару не спадабалася, што такая размова вядзецца пры малых. Нават Кацька і тая «навастрыла вушы»* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Паводле паходжання гэта метафара, узятая з жывёльнага свету, вынік пераносу на чалавека дзеянняў і ўласцівасцей, напрыклад, сабакі ці каня, якія, адчуўшы небяспеку, настаўляюць вушы, пільна прыслухоўваюцца.

Вастрыць (тачыць) зубы *на каго, на што. Відаць, запазыч. з польск. м.* (ostrzyć zęby); параўн. таксама: *руск.* вострить (точить) зубы, *укр.* гострити (точити) зуби. Ужыв. са значэннямі ‘ненавідзячы каго-н., рыхтаваць яму якую-н. непрыемнасць’ і ‘старацца заваладаць чым-н. ці трапіць куды-н.’. *Калі яшчэ калгасаў не было, ён [Філютчык] ужо тачыў на мяне зубы. У кулакі мяне за маю працу дабіваўся ўпісаць (М. Лобан. Гарадок Устронь). Яшчэ за месяц усё панства мястэчка В. знала, што пісар першага верасня імяніннік, і кожны местачковы пан ужо вастрыў зубы на гэтыя імяніны* (Я. Колас. Пісаравы імяніны).

Паводле І. Снегірова, узнікненне фразеалагізма звязана з перыядам дзейнасці польскага караля Стафана Баторыя

(1574–1586), у гербе якога было тры зубы. Калі ён гневаўся на каго-небудзь, то гаварылі, што вострыць зубы на яго.

Ва ўнісон. *Пайкалька з італ. м .* (all' unisono). Ужыв. са значэннямі ‘сугучна з чым-н. (спяваць, гучаць і пад.)’, ‘узгоднена, зладжана з кім-, чым-н. (рабіць што-н., дзейнічаць)’ і ‘згодна (адказваць, рэагаваць на што-н.)’. *Пасля [матор] загуў роўна і сцішана, ва ўнісон вячэрняй цішыні* (У. Ліпскі. Вогненны рэйс). *Напэўна ж, не адзін уладальнік «Праменя» пазірае на мінскі гадзіннік, чакаючы, пакуль ва ўнісон з Крамлёўскімі курантамі дакладна супадуць стрэлкі, каб адзначыць надыход Новага года* (Вожык. 1983. № 1). *—Акурат так яно і бывае, — ва ўнісон пагадзіліся [суразмоўнікі]* (М. Замскі. У пошуках нажніц).

Першапачатковa слова ўнісон ужывалася як музычны тэрмін для абазначэння сугучча, што ўзнікае пры адначасовай перадачы гуку некалькімі галасамі ці інструментамі.

Ва ўсякім (у кожным) выпадку. *Калька з франц.* м. (entout cas). Ужыв. з прыслоўным значэннем ‘пры любых абставінах, безумоўна’ і ў ролі пабочнага словазлучэння са значэннем ‘прынамсі’. *Можна было не хваляваца — Верамеек у кожным выпадку не прамінеш нават з завязанымі вачамі, абы ішоў пайз раку* (І. Чыгрынаў. Плач перапёлкі). *Данілка думаў, што на гэтым уся цырымонія і скончыцца, ва ўсякім выпадку, для яго* (П. Пестрак. Вярнуўся).

Ва ўсякім (у кожным) разе. *Агульны для бел. і ўкр.* (у всякому разі) *м.* Ужыв. са значэннямі ‘пры любых абставінах, безумоўна’, ‘прынамсі’ і ‘усё-такі’ *Усё спрачаліся, хоць пастанову прынялі вядома ўжо якую: бараніцца ў кожным разе!* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары). *Сяргей Карага пачуў, што канвойнікі будуць трымаць яго руку і што яны, ва ўсякім разе, не ворагі яму* (Я. Колас. Сяргей Карага). *Магчыма, і тут яго [Стася] не лічылі за чалавека, але ва ўсякім разе гэтага не сказалі* (А. Чарнышэвіч. На сажалках).

Утвораны па мадэлі з сэнсава тоесным выразам *ва ўсякім (у кожным) выпадку* (*гл.*) — калькай з франц. м.

Ваяваць (змагацца) з ветракамі. *Калька з ням. м.* (mit Windmühlen kämpfen). Дарэмна траціць сілы ў барацьбе з уяўнай небяспекай ці несапраўднымі цяжкасцямі. *Самі [бацька і Лёдзя] ускладняюць сабе жыццё… Ваююць з ветракамі, выдумляюць грозных, каверзных працаўнікаў* (У. Карпаў. Сотая маладосць).

Склаўся на аснове аднаго з эпізодаў рамана Сервантэса «Дон Кіхот» (1615), дзе галоўны герой змагаецца з ветракамі, палічыўшы іх за злых веліканаў.

Векі вечныя (век вечны). *Агульны для ўсходнесл. м.* Заўсёды, вечна. *Ды не будзе ж так векі вечныя, а прыйдуць ніяк*

часы лепшыя (А. Гурыновіч. Бор).

Вытворны ад фразеалагізма *ва векі вякоў* (*гл.*).

Весці (павесці) рэй. Паўкалька з польск. м. (wodzić rej). Быць завадатарам, верхаводзіць, аказваць уплыў на ход чаго-н. *Весці рэй даручылі Дзіміну, і бяседа зашумела, як шуміць яна, калі ёсць юбіляры, аматары тостаў і людзі, якія паважаюць гаспадароў і сябе* (У. Карпаў. Вясеннія ліўні).

Слова *рэй* у польск. м. па-за фразеалагізмам не ўжываецца, але з’яўляецца часткай складанага слова wodzirej ‘распарадчык (танцаў)’, якое ўзнікла на аснове нямецкага Reigen ‘танец, хор, карагод’. Першапачаткова фразеалагізм *wodzić rej* у польск. м. ужываўся ў дачыненні толькі да танцаў — са значэннем ‘быць распарадчыкам танцаў’. З блізкім да гэтага значэннем ён выкарыстаны ў паэме Я. Купалы «Бандароўна»: «У гульні сама рэй водзіць, весела міргае, задзіўляе ўсіх чыста, як зара якая».

Вечная памяць каму. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Ужыв. як пажаданне заўсёды помніць нябожчыка, звычайна за яго справы, учынкі і пад. *Паны лёгка сваіх правоў не аддаюць. Так гаварыў твой бацька, вечная яму памяць* (Л. Ялоўчык. Дачка служанкі).

Паходзіць з заключнай часткі песнапення памінальнай службы.

Віляць хвастом. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘лісліваснцю дамагацца чыёй-н. прыхільнасці’ і ‘хітраваць, крывадушнічаць, ашукваць’. *Змяніўся і выгляд іх [эмігрантаў] хлёсткі, слухмяна віляюць хвастом, японскай чакаючы косткі пад бедным маньчжурскім сталом* (А. Куляшоў. Баранаў Васіль). *А ты, стары, не віляў бы хвастом, а адразу сказаў бы, калі не хочаш, калі табе не даспадобы ў нас...* (Я. Брыль. Мышалоўкі).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, пераносу на чалавека дзеянняў і ўласцівасцей жывёлы, звычайна сабакі.

Вісець на валаску. *Калька з лац.* м. (de pilo pendet). Аказвацца ў вельмі ненадзейным, небяспечным становішчы. *—Што чуваць, бацюшка? Што піша газетка? — Усё вісіць на валаску, — адказвае бацьку поп. — Захісталіся кардоны* (А. Бялевіч. Малюнкі маленства).

Узнікненне фразеалагізма, відаць, мае сувязь са старажытнагрэчаскім паданнем пра цара Дыянісія Старэйшага і яго прыбліжанага Дамокла, які зайздросціў свайму ўладару, называючы яго самым шчаслівым з людзей. І вось зайздросніка запрасілі ў царскі палац і пасадзілі на трон. Радасць была нядоўгай і перайшла ў страх, бо Дамокл убачыў, што ў яго над галавой вісіць на конскім валаску востры меч. Як растлумачыў Дыянісій, гэты

меч — сімвал небяспекі, якая ўвесь час падпільноўвае цара, знак нетрываласці яго шчасця.

Вісець (павіснуць) паміж (між) небам і зямлёй. *Уласна бел.* Знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы. *Не, калі ўжо вырашана, ехаць на Узлессе трэба неадкладна. Няма чаго вісець паміж небам і зямлёй. Хутчэй здаваць справы і — на новае месца* (У. Шахавец. Месца ў жыцці).

Узнік, відаць, у выніку аб'яднання двух фразеалагізмаў: *вісець у паветры* 'знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы' + *паміж небам і зямлёй* 'у стане няпэўнасці, неўладкаванасці (быць, знаходзіцца, заставацца і пад.)'. Кантамінаваны выраз захаваў значэнне фразеалагізма вісецьу паветры.

Воз і цяпер там. *Пайкалька з руск. м.* (воз и ныне там). Ужыв. у ролі другой часткі складаназлучанага сказа з супраціўнымі адносінамі і абазначае 'справа ніколькі не рухаецца ўперад'. *Пытанне разглядалася на розных узроўнях, усе, здаецца, былі згодны, але воз і цяпер там* (А. Мальдзіс. Як імя тваё, мінская вуліца?).

Выраз з байкі І. А. Крылова «Лебедзь, Шчупак і Рак» (1814). У ёй расказваецца, як Лебедзь, Рак і Шчупак разам узяліся везці воз, але Лебедзь цягнуў яго ў неба, Шчупак — у раку, а Рак адыходзіў назад. Як ні стараліся яны, «ды толькі воз і цяпер там».

Вока набіта(-е) *у каго, чыё, на чым. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* глаз набит, *укр.* око набите). Хто-н. вельмі вопытны, каб беспамылкова вызначыць, ацаніць што-н. *[Язэп:] Неяк тайкуся я па базары, бачу дзяўчына пад вясковую апранутая. Сноўдаецца, анічога не прадае... Ага. У мяне вока набітае...* (Х. Жычка. Дзе растуць бяссмертнікі).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на аснове суадноснага з ім дзеяслоўнага *набіць вока* (на чым), сэнс якога — 'набыць вопыт, уменне хутка вызначаць што-н., ацэньваць'.

Вольная птушка. *Відаць, сэнсава зменена калька з ням. м.* (vodelfrei, літаральна «вольная птушка»). Свабодны, ні ад каго не залежны чалавек (пра мужчыну ці жанчыну). *— Ты ж у Шмерлінга ў канторы працуеш? — Шмерлінга я ўжо кінуў. Занудлівы вельмі. Над кожнай капейкай калоціцца. Я цяпер вольная птушка* (Л. Дайнека. Людзі і маланкі).

У ням. м. *vodelfrei* мае значэнне 'выгнаннік; той, хто не знаходзіцца пад аховай законаў'.

Вольны птах. *Агульны для бел. і ўкр.* (вільний птах) *м.* Свабодны, ні ад каго не залежны чалавек (пра мужчыну). *Ты адзін, Пабла. Малады, дужы. Вольны птах. А ў мяне сям 'я* (ЛЛевановіч. Валанцёр свабоды).

Утвораны на аснове фразеалагізма *вольная птушка* (гл.) — відаць, *калькі з ням. м.*

Воля ваша (твая). *Запазыч. з царк. — слав. м.* Ужыв. як ветлівая форма выказвання згоды ці нязгоды з кім-н., абазначаючы ‘як хочаце, як лічыце патрэбным’. — *Я вас арыштую. — Воля ваша, але я не вінаваты* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне).

З евангельскага тэксту: *да будет воля твоя.* Першапачаткова ўжываўся ў дачыненні да Бога, пасля пераасэнсаваўся, стаў дастасоўвацца да любога суразмоўніка.

Востры на язык. *Запазыч. з руск. м.* Знаходлівы ў размове, дасціпны. *[Тадора] пасынка самога баіцца трохі чапаць Злосны і на язык востры — адсячэ зразу, аж абліжашся* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты — сэнсаўтваральныя: *востры* суадносіцца са значэннем ‘дасціпны, з’едлівы’, а *язык* — са значэннямі як ‘орган маўлення’, так і ‘здольнасць выказваць свае думкі словамі’. Параўн. прыклады са словам востры ў згаданым значэнні: «востры на слова чалавек» (Г. Далідовіч), «вострая на слова Марылька» (Т. Хадкевіч). Фразеалагізм, хутчэй за ўсё, склаўся пад уплывам іншага — *востры язык* у каго (гл.) — калькі з франц. м.

Вострыя вуглы. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* острые углы, *укр.* гострі кути). Рэзкія бакі чаго-н.; тое, што выклікае рознагалоссі і супярэчнасці. *Прымаецца на выканкоме рашэнне, і трэба пракантраляваць, як яно выконваецца, Голуба там рэдка ўбачыш. Вострыя вуглы не па ім, абыходзіў ён вострыя вуглы* (Э. Ярашэвіч. Святло імя твайго).

Узнік на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *згладжваць вострыя вуглы,* што значыць ‘змякчаць рэзкія бакі чаго-н., вастрыню рознагалосся і супярэчнасцей’. Адарваўшыся ад дзеяслоўнага выразу, гэты фрагмент атрымаў прадметнае значэнне, захаваўшы «долю» семантыкі ўсяго фразеалагізма.

Востры язык *у каго. Калька з франц.* м. (lanque effilée). Хто-н. дасціпны, з’едлівы ў размове. —*Хацелася б, каб іх [адмоўных якасцей] у вас было як найменей. — І мне таксама хацелася б гэтага. — У вас востры язык, — стрэліла ў мяне пранізлівым позіркам Мальвіна Ягораўна* (Я. Васілёнак. Бліскавіца).

Вось табе <бабка> і Юр’еў дзень! *Паўкалька з руск. м.* (вот тебе, бабушка, и Юрьев день!). Выкліч здзіўлення, расчаравання ў сувязі з нездзяйсненнем якой-н. надзеі. *Ведаў Канстанцін Міхайлавіч і пра тое, што ў Мінску ўжо гаспадараць немцы. Вось табе і на! А яны з Марыяй Дзмітраўнай збіраліся ў маі ці чэрвені рушыць дахаты... Вось табе і Юр ’еў дзень!* (С. Александровіч.

Крыжовыя дарогі).

Да сярэдзіны XV ст. сяляне мелі права пераходзіць ад аднаго гаспадара да другога пасля заканчэння ўсіх палявых работ, перад пачаткам зімы. Затым гэта права было абмежавана строга акрэсленым тэрмінам — за тыдзень да Юр'евага дня (26 лістапада па старым стылі) ці тыдзень пасля яго. А ў канцы XVI ст. быў забаронены пераход сялян і ў Юр'еў дзень, яны былі канчаткова замацаваны за феадаламі. У гэтай сувязі і ўзнік названы выраз, які пасля як вокліч расчаравання стаў прымяняцца і ў іншых маўленчых сітуацыях.

Воўк дарогу перабег *каму. Уласна бел.* Вельмі шанцуе каму-н. — Яму, — Ігнат кіўнуў на Адася, — няйначай, сёння воўк дарогу перабег. Я быў упэўнены, што ён прайграе, ажно не... (А. Кудравец. Сачыненне на вольную тэму).

Узнік на аснове павер'я, што воўк, які перабег дарогу каму-небудзь, «прадракае шчасце, а заяц або лісіца — няшчасце» (І. І. Насовіч).

Вочы адкрываюцца (раскрываюцца, адчыняюцца) *у каго, каму, на што. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* глаза открываются, *укр.* очі відкриваються). Хто-н., вызваляючыся ад памылковых поглядаў, пазнае сапраўдны сэнс чаго-н. *[Мотэль] зайшоў у майстэрню і аслупянеў: бывае так, што ў чалавека раптам адкрываюцца вочы на што-небудзь* (А. Чарнышэвіч. Світанне).

Утварыўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *адкрываць (раскрываць, адчыняць) вочы* (каму на каго, на што), сэнс якога—'дапамагаць зразумець становішча, рабіць відавочнай праўду аб чым-, кім-н.'.

Вочы вялікія зрабіліся *ў каго. Уласна бел.* Хто-н. быў вельмі здзіўлены, збянтэжаны, разгублены. *Толькі цяпер неяк усе звярнулі ўвагу, што каля агню з Дубалекавага атрада не было ні душы. Як вадою змыла. Калі і што? Ва ўсіх вочы вялікія зрабіліся. А Журавінку аж у пот кінула* (М. Лобан. Шэметы).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, выраз утварыўся на аснове суадноснага з ім дзеяслоўнага фразеалагізма *рабіць (зрабіць) вялікія вочы* (гл.).

Вочы на мокрым месцы *ў каго. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* глаза на мокром месте, *укр.* очі на мокрому місці). Хто-н. часта плача ці гатовы заплакаць. — *Чаго ты растакалася, мамка?..* — *Вочы ў мяне на мокрым месцы, Дзінка,* — *усміхнулася скрозь слезы Аўдоля* (Л. Дайнека. Запомнім сябе маладымі).

Узнік, на думку М. М. Шанскага, у выніку скарачэння выразу ў яго больш поўнай форме *вочы на мокрым месцы ўстаўлены.*

Вуха на вуха. *Агульны для бел. і руск. м.* Адно на другое, паслуга за паслугу, рэч за рэч, без даплаты (мяняць, абменьваць і

пад.). *Мірошнікаў.. ад Грышкі хоча аднаго — каб ён... дабром прывецій гасцей, і ўжо толькі за гэта ён, Мірошнікаў, будзе яму вельмі «благадарны» і не паскупіцца на бочкі: як кажуць, вуха на вуха* (У. Рубанаў. Грыбавар).

Паходзіць з жаргону гандляроў жывёлай.

Вушы вянуць *<у каго, ад чаго>. Агульны для ўсходнесл. м.* Прыкра, непрыемна слухаць што-н. (недарэчнае, непрыстойнае і пад.). — *Што яны самі раскazваюць, гэтыя малалеткі! Ідзіце вунь на калідор ці ў хол, дзе яны кураць, паслухайце. Вушы вянуць, — азваўся Валодзя* (Я. Радкевіч. Між радасцей жыцця).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, заснаваны на прыпадабненні вушэй да лісця дрэва, пялёсткаў расліны, здольных сохнуць, рабіцца вялымі.

Выбіваць (выбіць) з сядла *каго. Відаць, калька з ням. м.* (aus dem Sattel heden). Пазбаўляць каго-н. цвёрдай упэўненасці ў сабе, выводзіць са стану раўнавагі. *Непаладкі ў калгасе, хвароба жонкі і яе спроба атруціцца маглі выбіць з сядла любога чалавека, толькі не Васько* (А. Асіпенка. Непрыкаяны маладзік).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння ў выніку яго пераасэнсавання. У час конных спаборніцтваў патрабуецца выбіць саперніка з сядла.

Выбіваць (выбіць) клін клінам. *Агульны для ўсходнесл. м.* Супрацьдзейнічаць тым жа спосабам, якім выкліканы пэўны стан ці дзеянне. *Не знаходзячы месца ад рэўнасці, падазрэнняў, ён [Андрэй] не мог зрабіць, як робяць у такіх еыпадках некаторыя мужчыны: завесці на старане каханку, выбіваць, як гавораць, клін клінам* (І. Навуменка. Старавіленскі тракт).

Узнік з прыказкі Клін клінам выбіваюць: на аснове канструкцыі, структурна арганізаванай як абагульнена-асабовы сказ, утварылася дзеяслоўнае словазлучэнне параўнальна шырокага дыяпазону спалучальнасці (*выбіваю, выбіваеш* і г. д.). У сваю чаргу ад дзеяслоўнага фразеалагізма ўзнікла суадноснае назоўнікавае ўтварэнне *выбіванне клінам кліна* : Мікалай за прыём браў залатымі рублямі і сваю метаду лячэння называў «выбіваннем клінам кліна» (А. Карпюк. Вершалінскі рай).

Выбываць (выбыць; выходзіць, выйсці) са строю. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘траціць працаздольнасць ці баяздольнасць’ і ‘пераставаць дзейнічаць, станавіцца непрыгодным, ламацца, псавацца’. *[Дзед] сяктак ад хваробы выкачаўся. Толькі надоўга выбыў са строю, і Міколкавы прыгоды надалей доўга абыходзіліся без удзелу дзеда Астапа* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). *[Целеш:] Аварыя ў цэху шасі, Павел Міхайлавіч. Адзін электраматор выйшаў са строю, а ў рэзерве няма* (К. Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Утвораны на аснове адпаведнага састаўнога тэрміна, які ўжываецца ў маўленні ваенных, дзе слова строй абазначае ‘воіны, пастроеныя радамі’ і ‘састаў дзеючай арміі’.

Выводзіцца на арбіту. *Агульны для ўсходнесл. м.* Станавіцца вядомым. *Мы тут гаворым пра больш сур’ёзнае: пра той агульны арыенцір у сучаснай літаратуры, па якім выводзяцца на арбіту ўсё новыя эпапеі аб Вялікай Айчыннай вайне* (А. Адамовіч. На бестэрміновай перадавой).

Паходзіць з тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў галіне касманаўтыкі.

Выводзіць (вывесці) на арбіту *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Дапамагаць стаць вядомым, з трывалым месцам у жыцці. *Каб на мяне, дык я б паддаў каленцам не толькі Таўкачу, а й тым жа акружэнцам, якія застаюцца не пабіты, а Таўкачоў выводзяць на арбіту* (М. Скрыпка. Таўкач і акружэнцы).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў галіне касманаўтыкі.

Выводзіць (вывесці; спісваць, спісаць) у расход *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Знішчаць, расстрэльваць. *Войта Васіля Бусыгу ў расход вывелі як заўзятага контррэвалюцыянера* (Я. Колас. Дрыгва).

Склаўся шляхам пераасэнсавання састаўнога тэрміна, якім у рахункаводстве карыстаюцца для абазначэння ўліку выдаткаў.

Выдаваць (выдаць) нагара *што. Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘рабіць што-н., займацца чым-н.’, ‘даваць жыццё чаму-н., спараджаць што-н.’ і ‘ствараць у працэсе творчай дзейнасці’. *Як ні дзіўна, але да гэтага часу найменш выдалі нагара нашы кансультанты* (М. Танк. Час і літаратура). *Цяпер галоўная функцыя дырэктара заключалася ў тым, што ён выдаваў нагара новыя ідэі* (І. Шамякін. Вазьму твой боль). *Гэта тваё самае лепшае апавяданне, якое ты калі-небудзь выдаваў нагара. Ты проста малайчына!* (В. Зуб. Дзве галавы лепш).

Утвораны на аснове горнага тэрміналагічнага словазлучэння, у якім *нагара* абазначае ‘наверх, на паверхню зямлі’. Параўн. ужыванне ў тэрміналагічным значэнні: «Брыгада Уладзіміра Шульгі выдала нагара за суткі тысячу тон руды» (М. Шыманскі).

Выдраць лысаму валасы (валоссе). *Уласна бел.* Зрабіць ці, выхваляючыся, мець намер зрабіць што-н. недарэчнае. *— Ну што, выдраў лысаму валасы, вызначыўся? — Зраблю вывады, Сцяпанавіч…* (А. Масарэнка. Баргузінскае лета).

Выраз з паэмы К. Крапівы «Хвядос — Чырвоны нос» (1930). Ужыты ў такім кантэксце: «— Дык і я магу пад кіпець Там якога Чэмберлена. Перад гэтым толькі выпіць Дзеля смеласці нядрэнна… — Так, нішто з цябе ваяка — Выдраць лысаму валоссе,

Ды, шкада, вайны ніякай Для цябе не засталося».

Выкідванне за вароты *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Звальненне з работы, пазбаўленне сродкаў існавання. *Выкарыстоўваючы слова «вызваленне», трэба мець на ўвазе, што гэта не выкідванне людзей за вароты прадпрыемстваў і ўстаноў, а перагрупоўка іх з улікам інтарэсаў грамадстваў цэлым* (Звязда. 4.12.1986).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны на базе суадноснага дзеяслоўнага *выкідваць за вароты* каго ‘звальняць з работы, пазбаўляць сродкаў існавання’.

Выкідваць (выкінуць) за борт *каго, што. Паўкалька з франц. м.* (jeter pardessus bord). Адхіляць што-н. ці выракацца каго-н. як непатрэбнага. *Вы зразумейце, Пётр Аляксеевіч, мы жадаем вам толькі лепшага. Мы не хочам, каб само жыццё выкінула вас за борт…* (Л. Гаўрылкін. Не магу без цябе).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, у якім борт абазначае ‘верхні край бакавой сценкі марскога або рачнога судна’.

Выкідваць (выкінуць) на вуліцу *каго. Калька з франц.* м. (jeter sur le pave). Ужыв. са значэннямі ‘пазбаўляць жылля’ і ‘звальняць з работы, пазбаўляць сродкаў існавання’. *У практыцы нярэдка здараліся выпадкі, калі сваякі забіралі састарэлых [з дома-інтэрната] і выкідвалі іх потым на вуліцу, выцягнуўшы ўсе зберажэнні* (Звязда. 11.10.1987). *Дзесяткі тысяч рабочых былі выкінуты на вуліцу* (С. Анісаў. Крутымі шляхамі).

Фразеалагізм з жывой унутранай формай.

Выкручванне рук. *Агульны для ўсходнесл. м.* Грубы націск на каго-н., каб дабіцца якіх-н. выгад для сябе. *Кіраўнікі адміністрацыі асабіста займаліся выкручваннем рук кангрэсменам, не грэбуючы макарцісцкімі прыёмамі* (Звязда. 22.03.1986).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма выкручваць рукі (каму), які абазначае ‘груба націскаць на каго-н., каб дабіцца выгаднага для сябе рашэння якога-н. пытання’.

Выкручваць (выкруціць) сырыцу *з каго.* Уласна бел. Поўнасцю падпарадкоўваць сваёй волі, свайму жаданню; муштраваць каго-н. *[Вярэніч:] Самі сабою толькі хвоі растуць. А ты, Вулляна, з свайго [сына] сырыцы не выкруціла* (А. Петрашкевіч. Трывога).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. Сырыца — саматужна вырабленая скура, якую ў працэсе апрацоўкі пасля вымочвання мнуць і выкручваюць.

Вынас смецця з хаты. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* вынос сора из избы, *укр.* винос сміття з хати). Выдаванне таго,

што не павінны ведаць іншыя, што няславіць каго-, што-н. (сям’ю, калектыў і пад.). *За вынас смецця з хаты па галоўцы не пагладзілі, але Міхаіл Васільевіч не раскайваўся* (Звязда. 29.05.1986).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма выносіць смецце з хаты (*гл.*).

Вынесці ўперад нагамі *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Пахаваць (нябожчыка). *Ніхто не ўбачыць апошняй дзеі апошняй драме пра забойцу планеты — апошняга Каіна: некаму будзе з руін і развалін вынесці ўсіх уперад нагамі* (В. Вітка. Паэма-араторыя).

Узнік у выніку метанімічнага пераносу. Пэўнае дзеянне атрымала назву па характэрнай дэталі старадаўняга звычаю: нябожчыка выносяць з хаты нагамі ўперад.

Выносіць (вынесці) смецце з хаты. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* выносить сор из избы, *укр.* виносити сміття з хати); параўн. у польск. м.: *wynosić smieci za próg* . Выдаваць тое, чаго не павінны ведаць іншыя, што няславіць каго-, што-н. (сям’ю, калектыў і пад.). *[Гудзееў:] І вы правільна зрабілі, што прадралі яго [Самасеева] з пясочкам. Але да райкомая б вам не раіў даводзіць. Навошта смецце выносіць з хаты?* (А. Макаёнак. Каб людзі не журыліся).

Існуюць розныя меркаванні аб паходжанні гэтага фразеалагізма. Лічаць, напрыклад, што ў яго аснове — даўнейшае павер’е: у хатнім смецці бываюць і часцінкі чалавека (валасы, ногці), па якіх, калі іх выкінуць за парог, нядобразычлівец, злы дух нагоніць на хату насланнё, таму, каб не мець бяды, непрыемнасці, смецце не выкідвалі з хаты, а спальвалі ў печы.

Высалапіўшы язык. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* высунув язык, *укр.* висолопивши язик). Ужыв. са значэннямі ‘вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, імчацца і пад.)’, ‘да знямогі, у бясконцых клопатах (бегаць)’ і ‘не шкадуючы сіл, стараючыся (рабіць што-н.)’ *[Алёшу] тады брала злосць на Насту: не можа нічым памагчы. Бегай толькі па яе босы гародамі язык высалапіўшы...* (І. Пташнікаў. Тартак). *Гэтак за пятнаццаць дзён лёгка зараблю на вучобу; замест таго каб цэлы месяц высалапіўшы язык бегаць па Вільні пасыльным* (А. Карпюк. Данута). *[Лушка:] Ды яшчэ і сваёй карове посцілку травы з поля цягні язык высалапіўшы!* (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце).

Склаўся на аснове свабоднага словазлучэння, звязанага з паводзінамі сабакі, які пры гарачыні ці стамляльным бегу высалопвае язык.

Высмоктваць (высмактаць) з пальца *што. Відаць, калька з ням. м.* (sich aus den Fingern saugen). Гаварыць, сцвярджаць што-н. без належных падстаў; выдумваць. *[Моцкін:] А што вы*

думаеце? Гэту лічбу я з пальца высмактаў? У мяне ёсць квітанцыі (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

Выхад са строю *чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Псаванне, паломка чаго-н. *Мы ведалі, што пры любой аварыі ці ў выпадку выхаду са строю якой-небудзь адной машыны калона доўга не затрымлівалася б* (М. Лынькоў. За акіянам).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *выбываць (выходзіць) са строю* (гл.), адно са значэнняў якога — 'пераставаць дзейнічаць, станавіцца непрыгодным, ламацца, псавацца'.

Выхад у свет *чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Друкаванне, апублікаванне (кнігі, брашуры і пад.). *Ніна заказала Карбюзье задоўга да выхаду кнігі ў свет* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма выходзіць у свет, які абазначае 'быць апублікаваным (пра кнігу, брашуру і пад.)'.

Выходзіць (выйсці) на арбіту. *Агульны для ўсходнесл. м.* Станавіцца прыметным, вядомым, дабівацца больш высокага становішча ў жыцці. *Мікалай Васільевіч сказаў яму пра цябе, што ты ініцыятыўны і з галавой таварыш... Так што ты, браце, выходзіш на арбіту...* (Л. Гаўрылкін. Каця).

Паходзіць з тэрміналагічнага словазлучэння, якое з прамым значэннем выкарыстоўваецца ў галіне касманаўтыкі.

Выходзіць (выйсці) у тыраж. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'становячыся непрыгодным да чаго-н., канчаць ранейшую дзейнасць' і 'старэць, станавіцца непрыгодным для выкарыстання'. *[Ульяна Феакцістаўна] бачылаў Іване Сцяпанавічу як не ідэал партыйнага кіраўніка... І вось ён, яе кумір, раптам выйшаў у тыраж* (В. Якавенка. Акно на плошчу). *Змены правапісу звязаны са значнай затратай дзяржаўных сродкаў: у тыраж выходзіць вялікая колькасць кніжнай прадукцыі (у першую чаргу школьныя падручнікі), і гэту прадукцыю трэба друкаваць нанава* (К. Крапіва. Пытанні беларускага правапісу).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання аднайменнага састаўнога тэрміна, які ўжываецца ў галіне фінансаў, дзе тыраж абазначае 'пагашэнне аблігацый і іншых каштоўных папер установай, якая іх выпусціла'.

Выяда душы. *Уласна бел.* Назойлівы, надакучлівы чалавек. *І зноў, як там, у кабінеце, Зімаўцу захацелася турнуць ад сябе выяду душы* (В. Карамазаў. Пушча).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *выядаць душу* каму 'моцна хваляваць каго-н., дакучаючы чым-н. непрыемным'.

Вяртацца (вярнуцца) у строй. *Агульны для ўсходнесл. м.* Набываць працаздольнасць ці баяздольнасць. *Далей [Алесь] павінен сам паклапаціцца пра сябе. Уласна кажучы, клопат у яго адзін — хутчэй вярнуцца ў строй, знайсці сваё месца ў вайне з фашызмам* (І. Шамякін. Гандлярка і паэт).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні ваенных, дзе слова *строй* абазначае 'воіны, пастроеныя радамі' і 'састаў дзеючай арміі'.

Г

Гавары з чортам пацеры! *Уласна бел.* Выказванне абурэння, незадавальнення тым, з кім немагчыма весці размову, ніяк нельга дамовіцца. *— Ніхто вам зайздросціць не стане. — Вось і гавары з чортам пацеры! Відаць, не ўсім вялікім пад святымі сядзець* (А. Махнач. На паляванні).

Пацеры — малітва, тэкст, які гавораць вернікі, калі звяртаюцца да Бога. У вобразнай аснове фразеалагізма як бы супрацьпастаўляюцца Бог (праз пацеры) і чорт; з гэтага вынікае зыходны сэнс: немагчыма гаварыць з чортам тое, што яму проціпаказана.

Гадзіна (змяя) падкалодная. *Агульны для бел. і руск.* (змея подколодная) *м.* Агідны, шкодны, каварны чалавек, які дзейнічае спадцішка. *Адцурайся сын, выракся... Гэта Альжбета так яго навучыла, змяя падкалодная... Гэта ж трэба — прыедзе, а да бацькі і воч не пакажа...* (М. Гіль. На заходзе сонца).

Узнік у выніку супастаўлення каварнага чалавека з гадзінай (змяёй), што хаваецца пад калодай і джаліць спадцішка.

Гадзіны(-а) пік. *Калька з франц.* (heures de pointe) ці *паўкалька з англ.* (peak hours) *м.* Час найвышэйшага напружання ў рабоце транспарту, прадпрыемства і пад. *У магазіне было цесна і душна, як у тралейбусе ў гадзіну пік* (А. Крыга. Паўночны фарватэр).

Гад печаны. *Уласна бел.* Агідны, шкодны чалавек. *Гэтак жа нацярпеліся ад таго гада печанага, дык ва ўсіх языкі паразвязаліся: усё яму прыгадалі, за ўсё аддзячылі* (Р. Сабаленка. Іду ў жыццё).

Узнік у выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм» (В. М. Макіенка). Выраз абазначае тое самае, што і слова *гад* у сваім другім, пераносным сэнсе ('вылюдак'), але адрозніваецца павышанай экспрэсіўнасцю, бо «нарошчаны» кампанент-прыметнік лагічна можа спалучацца са словам гад толькі ў яго зыходным значэнні 'змяя, гадзюка'. Пры ўзнікненні фразеалагізма адбылася адначасовая каламбурная рэалізацыя двух значэнняў,

накладанне на прамое значэнне ‘змяя’ пераноснага з далейшым далучэннем экспрэсіўнага дадатку. Параўн. ужыванне слова *гад* і фразеалагізма *гад печаны* ў наступным урыўку: «Я гэтага гада ведаю… Ён строіў з сябе такога пільнага, адданага, што другога такога, як ён, пашукаць трэба было… А сам, гад печаны, вунь куды меціў. У фюрэры» (Р. Сабаленка). Або: «Ох, гад жа я, гад печаны. Як толькі хапала ў мяне дзёрзкасці сказаць табе кепскае слова і падняць на цябе руку!» (Я. Колас).

Гады ў рады. *Уласна бел.* Занадта рэдка, з вялікімі, працяглымі прамежкамі (бываць дзе-н., бачыцца, сустракацца з кім-н., зайсці куды-н. і пад.). *Жэня паехала, як многія тады, у Пецярбург, працавала там на панчошнай фабрыцы, гады ў рады наведваючыся ў Аўсянікі* (Я. Брыль. Золак, убачаны здалёк). Зрэдку фразеалагізм ужыв. і з перастаноўкай кампанентаў (у форме рады ў гады). *А кніжка ж не з тых, якія чытач бярэ і будзе браць у рукі толькі «рады ў гады»* (Ф. Янкоўскі. Навукова, грунтоўна).

Знешняя нелагічнасць унутранай формы гэтага фразеалагізма вытлумачваецца тым, што тут спайка кампанентаў рэгулюецца рыфмай. У падобных рыфмаваных выразах фармальнае нярэдка пераважае над лагічным, семантычным. Магчыма, у аснове фразеалагізма — вобраз гадоў, выстраеных у рады. Абумоўлены рыфмай кампанент рады першапачаткова мог асацыіравацца з радзей, чым трэба, чым хацелася б. Параўн. у «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча: рэдзь у рэдзь ‘вельмі рэдка’.

Газеты чытаць. *Уласна бел.* Галадаць (звычайна пра каня). *[Ладымер:] Мы старыя гаспадарскія хлявы паразбіралі, а новага не паробім, от на зіму і паставім коні на скавышы газеты чытаць* (К. Чорны. Лета).

Склаўся, відаць, на аснове даўнейшага, зафіксаванага І. І. Насовічам выразу *глагалы чытаць* ‘іржаць, будучы без корму’, першапачатковае значэнне якога ‘тучна чытаць малітвы на пачатку ютрані — ранішняй царкоўнай службы’ Устарэлае і незразумелае глагалы было заменена словам газеты.

Галасаваць (прагаласаваць) абедзвюма рукамі *за кого, за што. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* голосовать обеими руками, *укр.* голосувати обома руками). З вялікай ахвотай і поўнасцю падтрымліваць каго-, што-н. — *Палешукі абедзвюма рукамі галасуюць за Саветы, — адказаў Галавін, — аднак баяцца, што адна Беларусь не выстаіць супраць белапольскіх легіянераў* (І. Гурскі. Вецер веку).

Утвораны па аналогіі з ужо існуючым фразеалагізмам хапацца абедзвюма рукамі за што (*гл.*). У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Ганяць гусей. *Уласна бел.* Ужыв. у дачыненні да п’янага са значэннем ‘ісці хістаючыся’. *Лядзяш, ацяжэлы, лічы, віснуў на Алесевым плячы і, як кажуць, ганяў гусей — хістаўся ўбакі, гроб нагамі зямлю, падаў* (Г. Далідовіч. Гаспадар-камень).

Склаўся на аснове аднайменнага свабоднага словазлучэння ў выніку яго метафарызацыі. Пастух, гонячы чараду гусей, мусіць ісці ўслед за імі не па прамой, а па ламанай лініі.

Гарадзіць плот. *Уласна бел.* Выкручваючыся ў размове, гаварыць глупства, выдумляць што-н. *Янка, Янка! Што віляеш? Каго за нос водзіш? Ці мяне за дурня маеш? Што ты плот гародзіш?* (Я. Колас. Як Янка забагацеў).

Выраз генетычна каламбурнага характару. Склаўся ў выніку адначасовай рэалізацыі прамога і пераноснага значэнняў дзеяслова гарадзіць (‘ставіць што-н.: паркан, плот і пад.’ і ‘гаварыць бяссэнсіцу, выдумляць’) з далейшым дапаўненнем каламбурна выкарыстанага дзеяслова экспрэсіўным дадаткам плот.

Глухая цяцера. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* глухая тетеря, *укр.* глуха тетеря). Ужыв. у дачыненні як да жанчыны, так і да мужчыны і абазначае ‘чалавек, які кепска чуе’. *І так, відаць, Хвядосу было прыемна валтузіцца з возам, што ён не пачуў, калі падышла Насця. Яна пабаялася, каб хоць не злякаць гэтую глухую цяцеру, і яшчэ за колькі метраў моцна кашлянула: — Кхе-кхе!* (В. Гардзей. Жыта ганьбу не заслоніць).

Утварыўся на аснове фразеалагізма глухі цецярук (*гл.*).

Глухі цецярук. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* глухой тетерев, *укр.* глухий тетерук). Мужчына, які кепска чуе. *[Макрына:] Тады сядзі на печы і не швэндайся па хатах!.. [Мікола:] Але ў латах! Увесь у латах... ведама, бедны!.. [Макрына:] Ото, глухі цецярук!..* (У. Галубок. Краб).

Склаўся на аснове назіранняў за паводзінамі цецерука ў часе такавання. Будучы вельмі асцярожнай і чуткай птушкай, цецярук на такавішчы, распусціўшы крылле, «песняю выклікае, падзывае сваю сяброўку» (А. Бялевіч) і тады нічога не чуе і не бачыць. У гэты час да яго можна лёгка падысці паляўнічаму.

Глядзець (глянуць) праз (скрозь) пальцы *на каго, на што. Калька з ням. м.* (durch die Finger sehen). Свядома не заўважаць што-н., знарок не звяртаць увагу на што-н. (часцей адмоўнае). *Нават камісар брыгады Павел Адамавіч, вельмі строгі даўсялякіх «анархічных выбрыкаў», як ён казаў, на гулянку разведчыкаў глядзеў скрозь пальцы* (І. Шамякін. Шлюбная ноч).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

Глядзець праз ружовыя акуляры *на каго, на што. Калька з ням. м.* (durch rosige Brille sehen). Не заўважаючы недахопаў у

кім-, чым-н., ідэалізаваць каго-, што-н. *[Касцюшка] проста начытаўся кніг і глядзеў на жыццё, на свет праз ружовыя акуляры* (І. Навуменка. Летуценнік).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

Глядзець праз (цераз) чорныя акуляры *на каго, на што. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* смотреть сквозь черные очки, *укр.* дивитися крізь чорні окуляри). Не заўважаючы нічога добрага ў кім-, чым-н., чарніць, ганьбаваць каго-, што-н. *Адкульу цябе гэтая хвароба? На ўсё глядзіш цераз чорныя акуляры. Лазавенка цябе падседжвае, «топіць»... Ладынін яму дапамагае...* (І. Шамякін. У добры час).

Узнік як антанімічнае ўтварэнне на аснове фразеалагізма *глядзець праз ружовыя акуляры* на каго, на што (*гл.*).

Гнацца (пагнацца) за двума зайцамі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Брацца адразу за некалькі спраў. *Касцюшка ідзе да рэдактара з заявай аб звальненні. Нельга гнацца за двума зайцамі. Трэба выбіраць адно: работу ў газеце ці заняткіў аспірантуры* (І. Навуменка. Летуценнік).

Паходзіць з прыказкі *За двума зайцамі пагонішся, ніводнога не зловіш* і знаходзіцца ў семантычнай сувязі з яе сэнсам ‘калі возьмешся адразу за некалькі спраў, не даб’ешся вынікаў ні ў адной’. Дзеяслоўны кампанент фразеалагізма набыў здольнасць рэалізаваць розныя формы: *ганюся, гонішся, пагналіся* і інш.

Гнуць <сваю> спіну (горб). *Калька з франц. м.* (courber le dos). Ужыв. са значэннямі ‘мардаваць сябе працай’ і ‘працаваць на каго-н.’ *Цяпер рабочыя пакажуць, як з імі трэба абыходзіцца. Годзе гнулі свае спіны* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Парадак, пры якім адны пануюць, другія — гнуць на іх спіну, Рагамед лічыў асуджаным на пагібель* (І. Навуменка. Смутак белых начэй).

Фразеалагізм з жывой унутранай формай.

Голаму за пазуху. *Уласна бел.* Зусім кяма (чаго-н.). *Работа Івану Красоўскаму ўсё не траплялася, прыпасаў — голаму за пазуху, а голад — не цётка, кішкі марша гралі* (І. Новікаў. Да світання блізка).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, пабудаваны на алагізме.

Гром грымнуў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . гром грянул*, укр.* грім вдарив). Узнікла небяспека, пагроза; здарылася бяда. *Калі карэктура нумара з тваёй камедыяй «Таблетку пад язык» і паэмай «Варшаўскі шлях» была падпісана ў друк, грымнуў гром* (К. Кірэенка. Размова з Андрэем Макаёнкам).

Паходзіць з прыказкі *Пакуль гром не грымне (не загрыміць), мужык не перахрысціцца* , сэнс якой — ‘пакуль не здарыцца непрыемнасць, бяда, бестурботны чалавек не думае пра гэта’.

Грош цана <у базарны дзень> *каму, чаму. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-, што-н. не мае ніякай каштоўнасці, нічога не варты (не варта). *Калі немец будзе адчуваць сябе гаспадаром у нашым родным кутку — грош нам цана* (К. Чорны. Герой Савецкага Саюза Ціхон Піменавіч Бумажкоў). *Паказанню таму грош цана ў базарны дзень* (М. Машара. «Крэсы» змагаюцца).

Першапачаткова ўжываўся ў форме *грош цана* , яго літаральнае значэнне — ‘самая мізэрная цана’. Узнік, відаць, пасля таго як у выніку грашовай рэформы 1838 г. у Расіі грош стаў самай дробнай разменнай манетай — паўкапеечнай. Пашырэнне кампанентнага складу фразеалагізма экспрэсіўным дадаткам у *базарны дзень* — з’ява пазнейшага часу.

Грушы (грушкі) на вярбе. *Агульны для бел., укр.* (на вербі груші) і *польск.* (guszki na wierzbie) *м.* Недарэчнасць, несусвеціца. *Фантазія неадлучная ад логікі, свайго фундамента. Іначай гэта — грушы на вярбе* (У. Караткевіч. Самая цікавая навука — жыццё).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, плён народнай фантазіі.

Губляць (згубіць; траціць, страчваць, страціць) галаву. *Калька з франц. м.* (perdre la tête). Ужыв. са значэннямі ‘бянтэжыцца, пазбаўляцца развагі, не ведаць ад хвалявання, як паступіць, што рабіць’ і ‘безразважна, моцна ўлюбляцца ў каго-н.’ *Ва ўсякія пераплёты трапляў Дубок у першыя дні вайны і за час свайго партызанства і ніколі не губляў галавы* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Валя баялася, каб ён* [Лукашык] *па вачах не зразумеў яе патаемных думак і страхаў, каб не падумаў, што яна страціла ад яго галаву* (У. Дамашэвіч. Між двух агнёў).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз. Можна таксама лічыць, што тут назоўнікавы кампанент — сэнсаўтваральны, суадносны з адным са значэнняў слова *галава* (‘розум, свядомасць, развага’).

Гульня з агнём. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . игра с огнем, *укр* . гра з вогнем). Неасцярожныя, рызыкоўныя дзеянні без уліку магчымай небяспекі. — *А гульня ў вас была з агнём,* — *гаварыў нараспеў Высоцкі, пасміхваючыся сваімі чорнымі, як вугаль, вачыма* (І. Гурскі. У агні).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць з агнём* , які абазначае ‘дзейнічаць неасцярожна, не лічачыся з небяспекай’.

Гульня слоў. *Калька з франц. м.* (jeu de mots). Дасціпны, каламбурны выраз. [Вера] *хацела, каб гэта гучала як жарт, як своеасаблівая гульня слоў, ды не выйшла так, як хацела* (А. Кулакоўскі. Расстаёмся ненадоўга).

Гульня ў бірулькі. *Агульны для бел. і руск.* (игра в бирюльки)

м. Марная трата часу, бескарысны занятак. *Ананімшчына — гэта была не проста гульня ў бірулькі. Гэта была тактыка мярзотнікаў распраўляцца з тымі, хто перашкаджае жываглотам, хто паўстае ў іх на шляху ў дасягненні сваіх мэт* (А. Петрашкевіч. І разгляду не падлягае).

Назоўнікавае ўтварэнне на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у бірулькі* (гл.), мае катэгарыяльнае значэнне прадметнасці і іншыя ўласцівасці назоўнікавых фразеалагізмаў.

Гульня ў жмуркі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* игра в жмурки, *укр.* гра у жмурки). Скрытыя дзеянні, утойванне чаго-н. [Планы] *вызначаліся без грунтоўнага разліку, нават без клопату, якую выгаду дасць выкананне іх дзяржаве і тым, хто націраў мазалі. Недарма Варанецкі называў такія планы гульнёйу жмуркі* (І. Дуброўскі. Зямныя вузлы).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у жмуркі* (гл.).

Гульня ў кошкі-мышкі (у ката і мышку). *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* игра в кошки-мышки, *укр .* грати в кота й мишки). Хітрасць, імкненне падмануць, правесці каго-н. *Машыністу; напэўна, надакучыла ўся гэта гульня ў кошкі-мышкі, і ён даў сеісток* (У. Нядзведскі. Хлопцы з другога корпуса). *Лазавенка засмяяўся: — Глядзіце, Байкоў і Раднік памірыліся. Скончылася гульня ў ката і мышку* (І. Шамякін. У добры час).

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у кошкі-мышкі (у ката і мышку)* (гл.).

Гульня ў маўчанку. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* играть в молчанку, *укр.* гра в мовчанку). Адмоўчванне, ухіленне ад размовы. *Ні ён, ні яна не паступіліся сваім гонарам і ўвечары — гульня ў маўчанку зацягнулася на ўсе апошнія дні* (Б. Стральцоў. Між крутых берагоў).

Утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у маўчанку* (гл.).

Гульня ў паддаўкі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* играть в поддавки, *укр.* гра в піддавки). Хітраватая згода, наўмысныя ўступкі. *Дабрэню пачынала надакучваць гэтая гульняў паддаўкі; што б ён ні сказаў, Лёнька адразу ж пагаджаўся* (А. Асіпенка. Канец бабінага лета).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у паддаўкі* (гл.).

Гульня ў хованкі. *Агульны дляўсходнесл. м. (руск.* играть в прятки, *укр.* гра в хованки). Скрытыя дзеянні, утойванне чаго-н. ад каго-н. *Андрэй нічога не разумеў. Навошта Тарашчуку нейкія блокі? Навошта трэба прадаўжаць гульню ў хованкП* (А. Асіпенка. Новы сакратар).

Назоўнікавае ўтварэнне на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у хованкі* (гл.).

Гуляць (згуляць) у паддаўкі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* играть в поддавки, *укр.* грати в піддавки). Ісці на ўступкі, хітравата згаджаючыся з кім-н. *Сотнікаў.. не ведаў, як лепш: гуляцьу паддаўкі ці адразу адмовіцца ад паказанняў, каб не блытацца ў хлусні* (В. Быкаў. Сотнікаў).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з гульнёй у шашкі, у якой выйграе той, хто хутчэй аддасць усе свае шашкі праціўніку.

Гуляць (пагуляць) у кошкі-мышкі (у ката і мышку). *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* играть в кошки-мышки, *укр.* грати в кота й мишки). Хітраваць, стараючыся падмануць, правесці каго-н. *Я прыехаў да Антаніны без дасягненняў, якія б мелі вартасць у яе вачах. У гэтым прычына таго, што мы бясконца гуляем у кошкі-мышкі...* (І. Навуменка. Развітанне ў Кавальцах).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з дзіцячай гульнёй. Яна заснавана на падабенстве з тым, як кот ці кошка, перш чым з'есці мышку, гуляюць са сваёй ахвярай. Гл. пра гэта ў прыпавесці В. Быкава «Кошка і мышка».

Гуляць у бірулькі. *Паўкалька з руск. м.* (играть в бирюльки). Займацца пустымі справамі, дарма траціць час. *Гуляцьу бірулькі, Лізура, не будзем. Лёс нас звёў мусіць, надоўга і моцна. Ты ія будзем рабіць адну справу* (Я. Ермаловіч. Малады старшыня).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння, звязанага з даўнейшай дзіцячай гульнёй. На стол насыпалі кучку бірулек — маленькіх драўляных фігурак (малаточкаў, лапатачак, сякерак і г. д.). Трэба было спецыяльным кручком даставаць адну бірульку за другой, не закранаючы астатніх. Такі занятак успрымаўся дарослымі як пустая справа.

Гуляць у жмуркі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . играть в жмурки, *укр.* грати у жмурки). Скрываць, утойваць што-н. ад каго-н. *Мы тут галасавалі... даваць ці не даваць сваю згоду на звальненне Саевіч з работы. І, чаго там у жмуркі гуляць, галасы раскалоліся... Трое за звальненне і трое супраць...* (П. Кавалёў. Сёмы член мясцкома).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з адпаведнай гульнёй. Аднаму з яе ўдзельнікаў ручнікам завязвалі вочы, і ён павінен быў лавіць, адгадваць іншых удзельнікаў гульні.

Гуляць у маўчанку. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . играть в молчанку, *укр.* грати в мовчанку). Ухіляцца ад размовы. *Гуляць у*

маўчанку не раю. Не помніце? Я памагу вам, завуць Сараеў Нікодзім? (А. Александровіч. Нараджэнне чалавека).

Утвораны са сзабоднага словазлучэння, звязанага з гульнёй, у якой кожны стараецца не прагаварыцца першым, бо інакш ён выбывае з гульні ці плаціць штраф.

Гуляць у хованкі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* играть в прятки, *укр.* грати в хованки). Скрываць, утойваць што-н. ад каго-н. — *Вось што, Яворскі, — пачаў Сушко, калі яны засталіся ў святліцы адзін на адзін, — даволі нам гуляць у хованкі.. .* (Я. Колас. Адзін).

Склаўся на аснове свабоднага словазлучэння, звязанага з дзіцячай гульнёй. Адзін з яе ўдзельнікаў шукае іншых, якія пахаваліся хто дзе, і калі знаходзіць каго-небудзь, то той пачынае выконваць яго ролю.

Гусіныя лапкі. *Відаць, калька з франц. м.* (patte-d'oie). Ужыв. са значэннямі 'травяністая расліна сямейства ружакветных са складкаватымі лістамі; гусялапка' і 'веерападобныя маршчынкі (каля вока)'. *На той часці, што яшчэ заставалася над вадою, спяшаліся дацвісці гусіныя лапкі і жоўты падбел* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім). *Сядзела звычайная жанчына ў гадах, і гэтыя няўмольныя гады значыліся і на руках, што, відно было, перарабілі нямала living работы, і на твары з прыкметнымі ўжо добра «гусінымі лапкамі» каля вачэй, хоць і былі яны падведзены спраўнай рукой санаторнай касметыкі* (А. Васілевіч. «Трэці слухае...»).

Узнік праз супастаўленне з малюнкам перапончатых гусіных лап. Абодва значэнні склаліся ў выніку пачарговай метафарызацыі аднаго і таго ж свабоднага словазлучэння.

Д

Да апошняга дыхання. *Калька з франц. м.* (jusqu'au dernier soupir). Да самай смерці, да канца жыцця (біцца, змагацца, кахаць і інш.). — *Ну што, змагар, намераны ваяваць за Бераг? — Да апошняга дыхання* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Склаўся на аснове свабоднага словазлучэння ў выніку сінекдахічнага пераносу (назва часткі ўжыта ў значэнні цэлага).

Да белага калення *даводзіць (давесці). Запазыч. з руск. м.* Да поўнага адчаю, да поўнай страты самавалодання. *Антось Кручок сваімі жартамі даводзіў Сідара да белага калення* (А. Чарнышэвіч. Новы дом).

Паходзіць з тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў маўленні кавалёў ужываецца ў прамым значэнні. Метал перад коўкай ці плаўкай награваюць, у залежнасці ад тэмпературы ён становіцца

спачатку чырвоным, а затым светлым (белым).

Да белых мух. *Агульны для ўсходнесл. м.* Да першага снегу, да халадоў (рабіць што-н.). *Ну, дарагі мой, з такім настроем і да белых мух не закончыце ўборку* (Л. Левановіч. Шчыглы).

Утварыўся на аснове назоўнікавага фразеалагізма *белыя мухі* (гл.), набыў уласцівасці прыслоўна-акалічнасных выразаў.

Даваць (даць) газу *каму. Відаць, паукалька з ням.* (Gas geben) *ці франц* . (donner les gaz) *м* . Прымушаць каго-н. быць больш энергічным. — *Правільна! Правільна... Харошы будзе наш камандзір... — Дзякуй за выбары... А цяпер трымайцеся, я вам дам газу... — і* [Пятрэнка] *чамусьці прыўзняўся на пальчыках* (П. Пестрак. Гарадзь вёскі).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога тэрміна, які ў маўленні шафёраў абазначае 'паскараць рух машыны, павялічыўшы паступленне гаручага'.

Даваць (даць) галаву на адрзз (на адсячэнне). *Калька з франц. м.* (donner sa tête a couper). Браць на сябе поўную адказнасць за што-н. *Я магу даць галаву на адрэз, што ён* [Метак] *недзе тут снуўдаецца з хутара на хутар* (А. Бажко. Позняе ворыва).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

Даваць (даць; задаваць, задаць) перцу *каму. Калька з ням. м.* (Pfeffer geben). Ужыв. са значэннямі 'рэзка прабіраць каго-н.' і 'сурова распраўляцца з кім-н., біць з бязлітаснасцю'. *[Жэня:] Дай ты яму, Роза, перцу. А то ён тут да нашых дзяўчат заляцацца пачаў* (І. Козел. Над хвалямі Серабранкі). — *Трымайся! Задай яму перцу! — падахвочвалі буйвала з усіх бакоў* (Я. Маўр. Амок).

Фразеалагізм з жывой унутранай формай.

Даваць (даць; задаваць, задаць) стракача *ад каго, адкуль, куды. Запазыч. з руск. м.* Кідацца наўцёкі, імкліва ўцякаць. *[Адзінота:] Жарты жартамі, а Пацуку, брат, горача. [Кучма:] Як ноч, так ён з плытоў стракача дае* (У. Галубок. Плытагоны).

Уваходзіць у групу фразеалагізмаў, сэнсава тоесных і аднатыпных паводле ўзнікнення: *даваць дзёру, даваць драла, даваць лататы, даваць цягу* . У іх першы кампанент семантычна «выветрыўся», сэнсаўтваральную ролю выконвае другі кампанент, этымалагічна «цёмны». Лічаць, што дыял. назоўнік *стракач* 'паганялка для жывёлы' утварыўся ад дзеяслова *стрекать* 'падскокваць, скакаць; біць паганялкай'.

Даваць (даць; задаваць, задаць) тон *<каму, чаму, у чым>. Паўкалька з франц. м.* (donner le ton*).* Паказваць прыклад у чым-н., аказваць уплыў на ход падзей. *Бацькавы словы даюць тон грамадзе. З кожным словам лік Марысіных праціўнікаў расце* (Я. Колас. Туды, на Нёман!).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні музыкантаў.

Даваць (даць; задаваць, задаць) храпака. *Агульны для ўсходнесл. м.* Моцна спаць: *Сон жа, як на злосць, ніяк не змыкаў яму вочы. Праўда, удзень Мікола даў храпака і выспаўся* (Я. Колас. Трывога).

Сэнсаўтваральную ролю тут выконвае назоўнікавы кампанент. Неўжывальны па-за межамі фразеалагізма, ён утварыўся на базе дзеяслова *храпці* .

Даваць (даць) задні ход. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адступаць ад раней сказанага, зробленага, адмаўляцца ад ранейшага намеру, рашэння. — *Ды я так,* — *даў задні ход Валодзя.* — *Я хацеў ведаць, што вы скажаце..* . (П. Рунец. Аб чым шэпчацца аер).

Склаўся на аснове адпаведнага свабоднага словазлучэння, якое ў маўленні машыністаў-чыгуначнікаў або шафёраў ужываецца з прамым значэннем 'ад'язджаць назад': «Урэшце поезд, даўшы задні ход, спыніўся ля таварнай платформы» (І. Шамякін).

Даваць (даць) знаць *каму. Агульны для ўсходнесл. і польск. м.* Ужыв. са значэннямі 'паведамляць пра што-н.' і 'намякаць на што-н. якім-н. чынам'. *Аўгіня прадумала ўсе спосабы і расказала аб іх бабцы Насце. Трэба даць знаць у Вепры жонцы Мартына Рыля* (Я. Колас. Дрыгва). *Старшыня рэўкома даў знаць Парасцы, што яму ісці трэба* (М. Лобан. На парозе будучыні).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты сэнсава суадносяцца (але не супадаюць) з прыватнымі значэннямі адпаведных слоў: *даваць* — 'перадаваць', *знаць* — 'мець звесткі аб кім-, чым-н.'. Выраз неаднаразова сустракаецца ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці — «Лістах Філона С. Кміты-Чарнабыльскага» (XVI ст.): «... и до вашей панской милости давал знать». Ужываўся і ў варыянтнай форме *даваць ведаць* : «Даю ведать вашей панской милости».

Даваць (даць) перуноў *каму. Уласна бел.* Гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць. *Звычайна Рыгошка ніколі не даваў перуноў, толькі пратне вокам, як зазлуе, але ў незвычайны час, калі хваляванне раз'ятрыць яго марудную натуру, то ён мог нарабіць бяды* (А. Наварыч. Сутыкненне з вечнасцю).

У аснове фразеалагізма — адгалосак даўнейшай веры ў Перуна— бога грому і маланкі ва ўсходніх славян. Пад *перунамі* тут маюцца на ўвазе перуновы стрэлы — маланкі.

Да глыбіні душы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі моцна (хваляваць, кранаць, уражваць і пад.). З *маленства ведаю і да глыбіні душы люблю гэты рамантычны край, дзе жывуць добрыя і*

працавітыя людзі (Р. Няхай. «Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!»).

Склаўся, відаць, на аснове фразеалагізма *ў глыбіні душы* (гл.), якi з'яўляецца калькай з лац. м.

Да грэчаскіх календаў (каляд) *адкладваць (адкласці). Пайкалька з лац. м.* (ad calendes graecas). На няпэўны час, надоўга ці назаўсёды. *Калі і гавораць* [афіцыяльныя асобы ЗША] *аб магчымасці якіх-небудзь дагаворанасцей, то толькі па асобных, зразумела, выгадных для ЗША, пытаннях ядзерных узбраенняў, а праблему космасу трэба, маўляў, адкласці да грэчаскіх календаў* (Звязда. 3.02.1985).

У Старажытным Рыме календамі называлі першы дзень месяца. З ім звязваліся тэрміны пагашэння даўгоў, выканання іншых абавязкаў. У грэкаў жа календаў не было. І гэта стала падставай для рымскага імператара Аўгуста (63 да н. э. — 14 н. э.) гаварыць пра даўжнікоў, што яны адклалі разлікі да грэчаскіх календаў.

Да карэння валасоў *чырванець (пачырванець). Калька з франц. м.* (jusqu'a la racine des cheveux). Вельмі моцна. *Віктар падумаў, што зараз пачырванее, і тут жа пачырванеў да карэння валасоў* (У. Карпаў. Сотая маладосць).

У аснове фразеалагізма — нерэальны, гіпербалізаваны вобраз.

Да касцей *прамокнуць, прамерзнуць. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* до костей, *укр .* до кісток). Вельмі моцна, наскрозь. *Хлопцы сядзелі на нарах і моўчкі глядзелі на прамерзлага да касцей партызана, які ля печы здымаў боты* (А. Карпюк. Данута).

Магчыма, склаўся пад уплывам фразеалагізма *да мозгу касцей* (гл.) — калькі з франц. м. — у выніку яго скарачэння.

Да мозгу касцей. *Калька з франц. м.* (jusqu'a la moelle des os). Ужыв. са значэннямі 'вельмі моцна (празябнуць, прамерзнуць; мароз, вецер прабірае, пранізвае і пад.)', 'у найвышэйшай ступені' і 'самы сапраўдны, цвёрда перакананы ў чым-н.'. *Холад пранізваў да мозгу касцей, балюча сціскаў мускулы* (І. Шамякін. Трывожнае шчасце). *Быць прынцыповым да мозгу касцей, бараніць свае прынцыпы да апошняга дыхання? Хіба гэта кепска?* (У. Дамашэвіч. Між двух агнёў). *Ты вось выступаеш за пачуцці, а сам такі ўжо рацыяналіст... да мозгу касцей!* (У. Рубанаў. Каштаны).

У аснове фразеалагізма — нерэальны, гіпербалізаваны вобраз.

Да першых пеўняў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* до первых петухов, *укр.* до перших півнів). Вельмі позна, да сярэдзіны ночы (сядзець, гуляць, не спаць і інш.). *Выпускнікі перад сваім святам не клаліся спаць да першых пеўняў, латашылі гародчыкі з кветкамі* (В. Казько. Сад, альбо Заблытаны след рамана).

Першапачатковае значэнне выразу— ‘пакуль заспяваюць першыя пеўні’. А спяваюць яны заўсёды ў адзін і той жа час — у поўнач.

Дарункі данайцаў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* дары данайцев, *укр.* дари данайців). Каварная паслуга з мэтай прычыніць зло. *Пасажыры б’юць трывогу: іх збуцвелы каўчэг хіліцца і яшчэ, чаго добрага, перакуліцца ад перагрузкі. Не таварамі для народа, не багаццямі для працоўных. Дарункамі данайцаў — зброяй!* (С. Паўлаў. Воўк ля парога).

Сфарміраваўся на аснове легенды з грэчаскай міфалогіі аб узяцці Троі і траянскім кані. Данайцы (грэкі) пасля дзесяцігадовай асады рашылі хітрасцю авалодаць горадам Троя. Яны сказалі, што пакідаюць горад, падарылі траянцам вялізнага драўлянага каня і адплылі на суседні востраў. Жрэц Лаакоан не паверыў грэкам і папярэдзіў сваіх суайчыннікаў: «Бойцеся данайцаў, што прыносяць дарункі!» Але траянцы не звярнулі ніякай увагі на гэту перасцярогу, разбурылі частку сцяны і ўцягнулі каня ў крэпасць. Ноччу з каня выйшлі схаваныя там воіны-грэкі, перабілі варту, адчынілі гарадскія вароты і ўпусцілі войска, што вярнулася з вострава. Троя была ўзята і разбурана.

Да сівых валасоў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . до седых волос*, укр.* до сівого волосся). Да глыбокай старасці, да старэчага ўзросту (дажыць, дарасці, застацца і інш.). *Да сівых валасоў вунь хутка дарасцеш, а ўсё пустадомкам будзеш* (Р. Сабаленка. Іду ў жыццё).

Склаўся на аснове свабоднага словазлучэння ў выніку сінекдахічнага пераносу (назва канкрэтнай дэталі, характэрнай для пэўнага ўзросту, ужыта ў значэнні самога гэтага ўзросту).

Дах (страха) над галавой. *Агульны для ўсходнесл. (руск* . крыша над головой, *укр.* дах над головой, *польск.* (dach nad głova) *м.* Дом ці кватэра, пакой. *Важна, што ў мяне ёсць дах над галавою. А ў людзей і таго няма* (У. Дамашэвіч. Німфа).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння ў выніку сінекдахічнага пераносу (заменена назва цэлага назвай яго часткі).

Даць ляшча *каму. Відаць, запазыч. з укр. м.* Моцна ўдарыць, выцяць каго-н. *Даўшы ляшча аднаму, другому, Фурсевіч злавіў трэцяга і скамандаваў:—Клічусіх на аўдыенцыю* (Звязда. 9.10.1987).

Ва ўкр. м. слова *ляшч* ужыв. не толькі ў складзе фразеалагізма *дати ляща* ‘ударыць далонню па аблічча’, але і як назоўнік з самастойным лексічным значэннем ‘аплявуха’; першапачаткова *дати ляща* — ‘даць аплявуху’. Фразеалагізм ёсць і ў руск. м. *(дать леща)* ; яго ўзнікненне В. М. Макіенка звязвае з магчымым утварэннем ад дыял. дзеяслова *лещить* ‘біць’

слова-кампанента *лешч* са значэннем 'удар'.

Двухаблічны Янус. *Паўкалька з франц. м.* (Janus à deux visages). Крывадушны чалавек. *Двухаблічны Янус* [Вігель] *адно гаварыў людзям у вочы, зусім іншае пісаў пра гэтых людзей у сваіх даносах і лістах* (Б. Сачанка. Думкі ўроссып).

Выток фразеалагізма — рымская міфалогія. Янус — старажытнарымскі бог часу, а таксама пачатку і канца, уваходу і выхаду. На малюнках і ў скульптуры яго паказвалі з двума тварамі, звернутымі ў супрацьлеглыя бакі. Маладым тварам ён глядзеў наперад, у будучыню, а старым — назад, у мінулае.

Двух слоў не звязаць. *Агульны для ўсходнесл. м.* Не ўмець звязна, прыгожа выказваць свае думкі. *Ты вот пісаць не ўмееш, двух слоў не звяжаш, а колькі ў газеце трубіш? Гадоў пятнаццаць* (І. Навуменка. Летуценнік).

Склаўся на аснове фразеалагізма (не магчы) *звязаць двух слоў* (гл.) — недакладнай калькі з лац. м.

Дзень добры! (Добры дзень!). *Калька з франц. м.* (Bonjour!) *ці ням.* (Guten Tag!) *м.* Прывітальны зварот пры сустрэчы раніцай або днём. *[Куторга:] Дзень добры, пане Пратасавіцкі! Здарова, пані Пратасавіцкая!* (В. Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта).

Першапачаткова ўсведамляўся як пажаданне добрага дня каму-н.

Дзірка ад абаранка. *Паўкалька з рус. м.* (дырка от бублика). Зусім нічога. *Я стараўся, стараўся… А за мае старанні — дзірка ад абаранка* (І. Капыловіч. Чарнабурка).

Стваральнік выразу — У. У. Маякоўскі. У яго «Містэрыі Буф» (1918) чытаем: «Чего канителитесь? Обещали и делим поровну: одному бублик, другому — дырка от бублика. Это и есть демократическая республика». Доказам на карысць такога меркавання з'яўляецца тое, што ў рускіх парэміяграфічных і фразеалагічных працах (У. Даля, М. Міхельсона і інш.) выраз не фіксуецца, няма яго і ў ранейшых беларускіх і ўкраінскіх зборніках. Яго пачалі ўключаць ў слоўнікі толькі ў 1950-я гады.

Дзям'янава юшка. *Паўкалька з рус. м.* (демьянова уха). Тое, што назойліва прапануецца каму-н. у вялікай колькасці. *Заставілі і пельмені есці. Смехата. Я іх туды, а яны — назад. Дзям'янава юшка* (В. Ткачоў. Дзень у горадзе).

Выраз з аднайменнай байкі (1813) І. А. Крылова, у якой расказваецца, як Дзям'ян так частаваў юшкай суседа Фоку, што той мусіў уцячы і пасля гэтага «да Дзям'яна ні нагой».

Для адводу вачэй. *Агульны для бел. і рус.* (для отвода глаз) *м.* З мэтай адцягнуць увагу, стварыць знешняе ўражанне, падмануць. *Нават неспрактыкаваны слых адразу адчуў бы самае звычайнае бразгаценне металу, якое бывае тады, калі часткі*

машыны не падагнаны як след адна да адной, зроблены наспех, для адводу вачэй (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Утвораны на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *адводзіць вочы* каму (гл.), набыў уласцівасці прыслоўна-акалічнасных выразаў.

Для ачысткі сумлення. *Калька з франц. м.* (par acquit de conscience). У апраўданне сваіх учынкаў, каб потым не шкадаваць аб чым-н., не раскайвацца ў чым-н. *Ды якія там грошы, нічога не трэба!.. Ну, калі вам так карціць, то, як гаворыцца, для ачысткі сумлення вышліце…* (В. Гігевіч. Варыянт).

У франц. м. фразеалагізм мог сфарміравацца на базе дзеяслоўнага выразу *ачысціць сумленне* , які прыйшоў з перакладам біблейскіх тэкстаў, напрыклад: «Хрыстос ачысціць сумленне наша ад мёртвых спраў» (Пасланне да яўрэяў, 9, 14).

Для мэблі. *Запазыч. з руск. м.* (для мебели). Зусім бескарысны, непатрэбны пры якой-н. справе або дзе-н. *[Пётр:] Ці зможа яна разабрацца ва ўсіх інструкцыях і розных там паперках? [Насця:] Ды і мы тут не для мэблі. Паможам, падкажам* (В. Зуб. Злавацца не трэба).

Паходзіць з маўлення карцёжнікаў. Як засведчана ў даўнейшых слоўніках арго, словам *мэбля (мебель)* карцёжнікі называлі хаўруснікаў шулера, якія не ведалі шулерскіх прыёмаў і ўдзельнічалі ў гульні для павелічэння колькасці партнёраў, калі іх было мала.

Днём з агнём. *Запазыч. з руск. м.* Ужыв. са значэннямі ‘ніякім чынам, аніяк (не знойдзеш, не знайсці каго-, чаго-н.)’ і ‘з вялікімі цяжкасцямі, прыкладаючы значныя намаганні (шукаць, пашукаць каго-, што-н.)’. У *вайну мыла было днём з агнём не знайсці. А ў Захаркавай лазні аж два брускі: Тадорка дастала з дна скрыні* (І. Сіняўскі. Дарога на Замлынне). *[Акуліна:] О, цяпер такіх нявестак днём з агнём пашукаць трэба* (А. Цяжкі. Нялюбая).

У руск. м. узнікненне фразеалагізма звязваюць з легендай пра грэчаскага філосафа Дыягена (IV ст. да н. э.). Аднойчы ён, каб паказаць, як мала сапраўдных людзей сярод сапсаванага грамадства, запаліў днём ліхтар і ўсюды хадзіў з ім, гаворачы: «Шукаю чалавека».

Добрая (вясёлая) міна пры дрэннай гульні. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* хорошая мина при плохой игре, *укр* . весела міна при поганій грі). Маскіроўка свайго незадавальнення, непрыемнасцей знешнім спакоем, весялосцю. *Пасол, каб хоць нейкім чынам апраўдацца, захаваць добрую міну пры дрэннай гульні, мусіў гаварыць пра «два элементы» ў палітыцы сваёй краіны…* (А. Вярцінскі. Дзве дыпламатыі на паверку).

Назоўнікавае ўтварэнне на базе суадноснага дзеяслоўнага

фразеалагізма *рабіць добрую міну пры дрэннай гульні* (гл.).

Добры геній *чый. Паўкалька з франц. м.* (bon génie). Чалавек, які аказвае на каго-н. дабратворны ўплыў, прыносіць каму-н. карысць. [Жарэс Ляхоўскі] *зноў усміхнуўся: «Ты мой добры геній, я гэтага чакаў». І ён паклаў сваю белую далікатную руку на яе маленькую, з доўгімі пальцамі ручку* (У. Дамашэвіч. Німфа).

Склаўся на аснове старажытнарымскіх міфалагічных уяўленняў. *Геній,* паводле гэтых уяўленняў, — дух-заступнік, які кіруе дзеяннямі і думкамі чалавека на працягу ўсяго яго жыцця. Лічылася, што ёсць два геніі: добры, які прыносіць карысць, і злы, які аказвае на чалавека дрэнны ўплыў.

Дойная карова. *Раўназначныя адпаведнікі ёсць амаль ва ўсіх славянскіх, атаксамарумынскай, турэцкай і іншых мовах. Відаць, калька з ням. м* . (melkende Kuh). Крыніца матэрыяльных даброт, якой можна несумленна карыстацца ў асабістых мэтах. *Варочаецца Валодзька на ложку, думае. Ах, грошы-грошыкі!.. Многа дае дзяржава, але ж ёй і аддаваць трэба. Ведама, не дойная карова* (М. Герчык. Гісторыя хваробы).

Выраз з празрыстай унутранай формай.

Другая натура. *Агульны для ўсходнесл. м.* Арганічная патрэба, унутраная схільнасць, істотная рыса каго-н. *У яго ўзросце ўсякая дробязь мае значэнне, і асцярожнасць робіцца другой натурай* (У. Шыцік. Капітан).

«Абломак» прыказкі *Прывычка — другая натура* (паўкалькі з лац. м.: *consuetudo est altera natura)* . Другая частка прыказкі стала ўжывацца ў спалучэнні не толькі са словам *прывычка* .

Другое дыханне. *Калька з англ. м.* (second breath). Новыя сілы, прыліў энергіі, бадзёрасці (пасля стомы, апатыі, няўдачы і пад.). У *стоме, адчаі, бядзе надзею не мкніся закрэсліць. Як новай паэмы раздзел, дыханне другое ўваскрэсне* (Ю. Голуб. Другое дыханне).

Паходзіць з маўлення спартсменаў-бегуноў. У часе бегу на далёкія дыстанцыі ў здаровага чалавека пасля крайняй стомы нечакана адбываецца новы прыліў сілы, выраўноўваецца дыханне.

Дулю (фігу) з макам. *Агульны для бел. іўкр. м.* Ужыв. са значэннямі ‘зусім нічога не (атрымаць, даваць і пад.)’ і ‘не, зусім не (у значэнні адмоўнага слова-сказа)’. *Вы за гэта грошы аграбаеце з казны. А мне... дулю з макам даяце. Знайшлі дурня...* (В. Каваленка. Падвышанае неба). *А каб прылашчыць, дык фігу з макам, перасылаюць адна да адной, нібы той футбольны мяч* (В. Зуб. Мае жонкі).

Паводле паходжання гэта выраз каламбурнага характару. Тут на рэалізаванае спачатку значэнне слова *дуля* , выкарыстанае ў якасці пагардлівай адмовы ‘не, зусім не’, накладзена яшчэ адно

значэнне — ‘плод ігрушы’ — з адначасовым дапаўненнем гэтага значэння экспрэсіўным дадаткам *з макам* . Параўн. прыклад, дзе перадаецца працэс разгортвання слова ў фразеалагізм: «— Чаго гэтую набрыдзь сюды пагнала? — Дык я ж кажу: па дранічкі прыбеглі!.. — Дулю! Дулю ім! З макам і такам! Замест дранічкаў…» (А. Савіцкі). Раней насенне маку было частай прыправай у ежу. Параўн. у прыказцы: *Еш, дурань, бо то з макам* !

Дымавая заслона. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* дымовая завеса, *укр.* димовая завіса). Маскіроўка, наўмыснае адцягванне ўвагі ад чаго-н. *У ходзе следства і суда дымавая заслона рассеялася, і хапугі паўставалі такімі, якші былі* (Звязда. 3.10.1982).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога тэрміна, якім у маўленні ваенных называюць штучна ўтвораныя воблакі дыму як спосаб маскіроўкі.

Дым каромыслам. *Запазыч. з руск. м.* Дзе-н. пануе вялікае ажыўленне ці падымаецца шум, беспарадак, сумятня. *У другой* [вёсцы] *паліцаі вяселле гуляюць, нейкага бобіка жэняць: панаехала, па вуліцах поўна падвод, п’янка — дым каромыслам* (В. Быкаў. Круглянскі мост).

Узнікненне фразеалагізма звязваюць з даўнейшым сялянскім бытам, калі існавалі курныя хаты, г. зн. хаты, якія абаграваліся печкай без коміна. Дым выходзіў праз спецыяльнае акенца або ў дзверы. Калі ў хаце было спакойна, а на дварэ стаяла добрая пагода, дым выходзіў роўным патокам. Калі ж пачынаўся шум, сумятня, то дым падымаўся каромыслам, г. зн. выбіваўся клубам і пасля перавальваўся дугой.

Е

Егіпецкая кара. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* египетская казнь, *укр.* египетська кара). Нязносна цяжкае становішча, бяда, бядота. *[Ухватаў:] Не-е, я на вас аброцьку знайду. Я табе такую кару егіпецкую зараз знайду, на ўсё жыццё табе хопіць!* (А. Макаёнак. Пагарэльцы).

Склаўся на аснове біблейскага аповеду (Зыход, 7-12) аб дзесяці карах (ператварэнне вады Ніла ў кроў, падзеж жывёлы, маравая пошасць, нашэсце саранчы, шматдзённая цемра і інш.), якімі Бог пакараў егіпцян за тое, што фараон адмаўляўся вызваліць яўрэяў, што жылі ў Егіпце на становішчы рабоў.

Есці поедам *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Бесперастанку мучыць папрокамі, дакараць, зневажаць. *Ты ж яго грызла і грызла, поедам ела. Ды не адна, а ўдвух з маткаю* (П. Місько. Градабой).

Узнік па мадэлі таўталагічных выразаў тыпу *прападзі*

пропадам . Сэнсаўтваральным тут выступае дзеяслоў *есці* , ужыты ў пераносным значэнні ‘даймаць каго-н. сваркамі, папрокамі’. Далучанае да дзеяслова аднакаранёвае прыслоўе *поедам* , неўжывальнае па-за гэтым выразам, узмацняе экспрэсію фразеалагізма і дапаўняе яго значэнне элементам бесперапыннасці.

Есці прасіць(-яць). *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. пры дзейніку, які абазначае назвы абутку, і мае сэнс ‘вельмі знасіўся, патрабуе рамонту (бот, чаравік і пад.)’. *У лодцы і босай сядзець можна. Вунь, адзін чаравік мой — есці просіць* (А. Шашкоў. Белы камень).

Утвораны праз супастаўленне дзіравага абутку з адкрытым ротам немаўляці, які гэтай мімікай просіць есці.

Ехаць з кірмашу. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* ехать с ярмарки, *укр.* іхати з ярмарку). Блізіцца к канцу жыцця. *Гэта ж трэба, Антось Клепча, які ўжо з кірмашу едзе, запісаўся з гэтай самай Хлёркавай Ганнай…* (М. Скрыпка. Збоку прыпёку).

У вобразнай аснове фразеалагізма — супастаўленне чалавечага жыцця з дарогай на кірмаш і вяртаннем з кірмашу.

Ж

Жаба ў каляіне. *Уласна бел.* Нікчэмнасць, асуджаная на пагібель. — *А што такое Абрамчык? Гандлярчык, і то дробны…* — *Жабаў каляіне,* — *дадае Навумовіч* (Л. Прокша. Інтрыгі прэзідэнцкага двара).

Выраз з аднайменнай байкі (1927) К. Крапівы, у якой гаворыцца, як жаба, сеўшы ў каляіну, рашыла перавярнуць воз. Але: «Тут колам — хрась! І кроў і гразь… Пад кола, жаба, не падлазь». Выраз з намёкам на байку, адкуль ён паходзіць, і без намёкаў выкарыстаны ў творах І. Гурскага, А. Жука, С. Кліменценкі, Л. Прокшы, М. Чавускага і інш., напрыклад: *Партыя цяпер апынулася ў ролі жабы ў каляіне* (ЛіМ. 22.03.1996).

Жарты сказаць. *Паўкалька з руск. м.* (шутка сказать). Ужыв. як пабочнае словазлучэнне для падкрэслівання важнасці, значнасці чаго-н., абазначае ‘зусім не простая справа’. *Жарты сказаць — я пабачу сапраўдных пісьменнікаў* (Я. Скрыган. Світанак).

У руск. м. форма *шутка сказать* замест чаканай *шутку сказать* з’яўляецца сінтаксічным перажыткам: у помніках XIII-XIV стст. і пазнейшых часта сустракаецца назоўны скл. аб’екта пры незалежным інфінітыве.

Жывы труп. *Відаць, калька з франц. м.* (cadavre vivant). Вельмі слабы, хворы, блізкі да смерці чалавек. *Даведаўшыся, што*

ў Каляды быў партызанскі доктар, прыехалі эсэсаўцы, каб забраць яго, але, паглядзеўшы, махнулі рукой. «Гэта жывы труп», — сказаў эсэсаўскі афіцэр (І. Гурскі. У агні).

Пабудаваны на мастацкім прыёме аксюмарана — наўмыснага спалучэння двух слоў неаднолькавай часціны мовы, якія выражаюць лагічна неспалучальныя паняцці і ўзаемна выключаюць адно аднаго.

Жыў курылка. *Запазыч. з рус. м.* (жив курилка). Выклiч задавальнення, захаплення, здзіўлення і пад. пры ўпамінанні пра таго, хто, нягледзячы на што-н., існуе, жыве, дзейнічае. *Нарэшце* [Ніна Іванаўна] *пачула, як заскрыпела крэсла, як цяжка ўздыхнуў абражаны муж. «Жыў курылка »* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Узнікненне фразеалагізма звязана з сімволікай старажытнай народнай гульні з запаленай лучынай, якую перадавалі з рук у рукі, пакуль яна не згасне. Гульня суправаджалася песняй, што пачыналася так: «Жив, жив курилка, жив, жив, да не умер». Выраз падаецца ў «Руска-беларускім слоўніку» і «Беларуска-рускім слоўніку». Параўн. у І. Насовіча: «Жыў быў курылка, дый памёр. — Кажуць жартаўліва, калі дагарэўшая лучына гасне раптам».

Жыўцом з'есці *каго. Агульны для бел. і ўкр.* (живцем з'їсти) *м.* Замучыць, загубіць нападкамі, ганеннем. *Можа, вы мяне, братцы, аслабанілі б як... Ізноў жа... жыўцом мяне жонка з'есць, бо й так я забавіўся...* (МЛынькоў. На чырвоных лядах).

Паводле паходжання гэта выраз каламбурнага характару. Тут на рэалізаванае спачатку пераноснае значэнне слова *з'есці* 'замучыць нападкамі, ганеннем' накладзена яшчэ адно, прамое значэнне гэтага ж слова 'скарыстаць на яду' з аднačасовым дапаўненнем гэтага значэння экспрэсіўным дадаткам *жыўцом* 'у жывым стане' Параўн. ужыванне дзеяслова *з'есці* і фразеалагізма *жыўцом з'есці* ў наступным урыўку: «З'есць мяне шэф, калі даведаецца, далібог, жыўцом з'есць...» (І. Новікаў).

З

Забіванне казла. *Агульны для ўсходнесл. м.* Гульня ў даміно. *На жаль, нямала ў нас мужчын, якія пасля работы, у выхадны дзень аддаюць перавагу забіванню казла або тэлевізару* (Звязда. 12.07.1987).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага *забіваць казла* 'гуляць у даміно'.

Забіваць (забіць) двух зайцаў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Дабівацца аднačасовага ажыццяулення дзвюх мэт. *[Генка:] Так мы зразу забіваем двух зайцау: вырашаем праблему харчавання і*

рэгулюем рост насельніцтва (К. Крапіва. Брама неўміручасці).

Узнік на вобразнай аснове прыказкі *За двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш* як бы насуперак значэнню яе літаральнага плана.

За бортам *аказацца, апынуцца* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м.* Без справы, без удзелу ў чым-н. *Але ж за бортам Андрэй Захаравіч апынуўся па вашай віне, Алена Міхайлаўна* (Настаўн. газ. 29.05.1985).

Утварыўся ў выніку ўнутрыфразеалагічнай дэрывацыі на аснове ўжо існуючага дзеяслоўнага выразу *выкідваць за борт* каго, што (гл.), набыў уласцівасці прыслоўных фразеалагізмаў.

Заводзіцца (завесціся) з паўабароту. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. заводиться с полуоброта, укр. заводитися з півоберту). Вельмі хутка прыходзіць ва ўзбуджанасць, узрушанасць, хваляванне. *Пасля гісторыі ў тэрмаабрубным начальнік цэха таксама заводзіцца, як кажуць, з паўабароту* (У. Карпаў. Вясеннія ліўні).

Паводле паходжання гэта выраз каламбурнага характару. Тут на рэалізаванае спачатку значэнне слова *заводзіцца* ‘прыходзячы ва ўзбуджанасць, распачынаць спрэчку з кім-н.’ накладзена яшчэ адно значэнне гэтага ж слова ‘пачынаць дзейнічаць у выніку пуску ў ход якога-н. механізма’ з адначасовым яго дапаўненнем экспрэсіўным дадаткам *з паўабароту* . Параўн. прыклад, дзе перадаецца працэс разгортвання слова ў фразеалагізм: «Ён [Ролік] на хвіліну змоўк, але потым зноў завёўся. З паўабароту» (У. Караткевіч). Параўн. таксама: «Бліноў ускіпеў, завёўся з паўабароту. — Ты што падколваеш? — шалёным позіркам апёк ён Косцю… — Ну-у? А ты скажы, — завёўся ўжо і Косця, хоць знаку яшчэ і не падаваў» (Я. Радкевіч).

Завязваць (завязаць) вузялок. *Агульны для ўсходнесл. м.* Цвёрда запамінаць, улічваць на будучыню. *[Гары:] Па дарозе ў лясгас да Алешкі зазірні. Скажы, што засеў Гары ў Харытонавым ручаі… Алешка трактар арганізуе. Не забудзеш, кандыдат?.. [Ягор:] Вузялок завяжу* (В. Лукша. Калі вяртаюцца буслы…).

У аснове фразеалагізма — адгалосак даўнейшага звычаю завязваць на нітцы вузялкі для запамінання лікаў ці яшчэ чаго-небудзь.

Заганяць (загнаць) у тупік *каго. Агульны для бел. і руск. м.* Даводзіць да разгубленасці, збянтэжанасці. *І як заўсёды, нягледзячы на Алесева красамоўства, Кастусь заганяў яго ў тупік* (М. Ваданосаў. Пад чужым паролем).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння з маўлення чыгуначнікаў, дзе *тупік* абазначае ‘чыгуначны станцыйны пуць, злучаны з іншымі пуцямі толькі

адным канцом’.

З агню ды ў полымя. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . из огня да в полымя, *укр.* из вогню та в полум’я). З адной непрыемнасці ў другую (трапляць, кідаць, кідацца). *Нават маці была рада, што, нарэшце, яе сын пазбавіцца ад вечнай крыўды. Але Казік трапіў з агню ды ў полымя* (А. Чарнышэвіч. На сажалках).

Пабудаваны як градацыйная канструкцыя на супастаўленні двух блізкіх у сэнсавых адносінах слоў.

Задаваць (задаць) труса. *Уласна бел.* Баяцца, палохацца. *Толькі не трэба труса задаваць: глядзі смела, кажы адважна, рэж з-за пляча — храбрасць гарады бярэ!* (Я. Колас. На ростанях).

Склаўся, відаць, пад уплывам фразеалагізма *труса святкаваць* (гл.) з заменай у ім дзеяслоўнага кампанента.

Задаваць (задаць) фефару *каму. Паўкалька з ням. м.* (Pfeffer geben). Сурова распраўляцца з кім-н., караць каго-н. — *Гэта напэўна святыМікалай памыліўся і замест цябе мяне пакараў. —Ён яшчэ, глядзі, і мне каб фефару не задаў. Чорт яго, брат, ведае* (Я. Колас. На ростанях).

Унутраная форма фразеалагізма становіцца зразумелай, калі мець на ўвазе, што ням. *Pfeffer* — перац.

Задаваць (задаць) храпавіцкага. *Запазыч. з руск. м.* Моцна спаць. — *Алё, здароў! — прывітаў яго Сеўка. — Ты, як звычайна, храпавіцкага задаваў* ? (У. Карпаў. Вясеннія ліўні).

Назоўнікавы кампанент, неўжывальны па-за межамі гэтага фразеалагізма, выконвае тут сэнсаўтваральную ролю і ўзнік на аснове дзеяслова *храпці* . Магчыма, выраз склаўся пад уплывам сэнсава тоеснага *даваць храпака* (гл.) з заменай апошняга кампанента ўтварэннем каламбурнага характару на ўзор прозвішчаў.

Заднім розумам моцны. *Паўкалька з руск. м* . (задним умом крепок). Няздольны своечасова прыняць патрэбнае рашэнне. *Не, я зусім не так сябе з ім трымала. Заднім розумам моцная, хоць пабяжы ды дагані тую «Волгу», пачні ўсю размову спачатку* (Л. Арабей. Дзень мінулы, дзень наступны).

Паходзіць з прыказкі *Мужык задним умом крепок* .

Задняя думка. *Калька з франц. м.* (arrière-pensee). Скрыты намер, таемны *замысел. Дырэктар жа не проста частуе. Заднюю думку, відаць, мае, хоча дапамогі на экзамене ці што іншае* (І. Навуменка. Бульба).

Выраз з драмы «Марнатравец» (1736) французскага пісьменніка Дэтуша. У выразе падразумяваецца падабенства з фонамі карціны — пярэднім і заднім.

За дрэвамі не бачыць лесу. *Калька з англ.* (not to see the

wood for the trees) *ці ням* . (den Wald vor Bäumen nicht sehen) *м.* За чым-н. дробным не заўважаць значнага, вялікага. *Цяпер я ведаю, што азначалі твае словы «нас разбілі»... Але ты вельмі шырока бярэш, за дрэвамі не бачыш лесу. Толькі слабы чалавек можа разгубіцца ад першай няўдачы* (У. Дамашэвіч. Між двух агнёў).

У вобразнай аснове фразеалагізма — алагізм як стылістычны прыём.

За душой. *Агульны для ўсходнесл. м.* У наяўнасці (быць у каго-н., мець што-н.). *Каб толькі якая зачэпка была, а там даказаць лёгка будзе, асабліва калі грошы за душою будуць* (М. Лобан. На парозе будучыні).

Першапачаткова слова *душа* тут мела ўстарэлае значэнне (засведчанае ў слоўніку У. І. Даля) 'ямачка на шыі пад кадыком'. Паводле народных уяўленняў, у гэтым месцы знаходзіцца душа чалавека. На грудзях, каля душы ('ямачкі'), раней насілі, хавалі грошы.

Пачынаць **з азоў.** *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* с азов, *укр.* з азів). З самага пачатку, з простага, элементарнага. *Як вядома, пачалі мы тут з азоў. Адна электраўстаноўка і тры пілы — вось і ўсё, што мелі спачатку* (М. Ваданосаў. У Баркоўскай пушчы).

Паходзіць ад слова *аз* , якім называлася літара «а» — першая ў стараславянскай азбуцы (кірыліцы). Параўн. у вершы А. Вярцінскага «Аз, букі і ведзі»: «Сумна не ведаць нічога на свеце. Жыць жыццём цёмных лясоў. Дзень добры, аз, букі і ведзі! Усё пачынаецца з вас, з азоў».

За і супраць *узважваць, перабіраць. Калька з лац. м.* (pro et contra). Аргументы на карысць чаго-н. у супастаўленні з тым, што адмаўляе іх. *Сустрэўшыся з некаторымі таварышамі, узважыўшы ўсе за і сутраць, Краўчанка прыйшоў да вываду, што «спецыяльная канцылярыя» пакуль што за межамі дасягальнасці...* (Б. Мікуліч. Цяжкая гадзіна).

Першапачаткова, ужываючыся пры абавязковым дзеяслове-суправаджальніку *ўзважваць* , выраз звязваўся з уяўленнем пра шалі (прыладу для ўзважвання) як сімвал правасуддзя.

Закасаўшы рукавы *працаваць, брацца за справу* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . засучив рукава, *укр.* засукавши рукава). Не шкадуючы сіл, шчыра, старанна. *Дык давайце, арляняты, закасаўшы рукавы возьмемся за працу!* (І. Гурскі. Неспакойныя характары).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, прамое значэнне якога — 'загнуўшы рукавы, падняць іх вышэй, каб было больш зручна працаваць'. Параўн.:

«Максім праз цэлы дзень, закасаўшы рукавы, гваздае малатком па распаленым іскрыстым жалезе» (П. Пестрак).

Закідваць (закінуць) вуду (вудачку). *Агульны для ўсходнесл. м.* Асцярожна намякаць на што-н. з мэтай высвятлення абставін, выведвання чаго-н. — *Ты да нас у хаўрус ідзі, дык мы дарэмна табе змалоцім, — закінуў Юзік вуду. — Прымі без грошай, дык пайду. — Без грошай, бач, малатарні не даюць* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Паходзіць з маўлення рыбакоў. Пры пераасэнсаванні адпаведнага словазлучэння актуалізацыю атрымала патэнцыяльная, мэтавая сема гэтага словазлучэння (рыбак закідвае вудачку, каб разведаць, ці будзе клёў). Параўн. ажыўленне ўнутранай формы фразеалагізма і развіццё на яго вобразнай аснове метафарычнага кантэксту: «Змяшчаючы яго [першы акт п'есы] у друку, я ўжыў некаторую аўтарскую хітрасць: мне хацелася закінуць вудачку і паглядзець, ці торкне на маю прыманку які-небудзь тэатральны лешч» (Я. Колас).

Закідваць (закінуць) наперад. *Уласна бел.* Рабіць які-н. прадбачлівы, апераджальны ход з надзеяй мець потым ад гэтага пэўную карысць для сябе. *Андрэй — наш. Свой. Яго грошы нам з табой яшчэ спатрэбяцца. Як казала мая маці: закідвай наперад… Мяккі кут купіў? Не. І не купіш. Без Андрэя* (І. Шамякін. Губернатар).

Паходзіць з прыказкі *Кінь (закінь) наперад — знойдзеш ззаду* , якая мае сэнс 'калі зробіш каму-н. ласку, то і табе адплацяць тым самым'.

Закладваецца фундамент (асновы) *чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Даецца пачатак чаму-н., ствараецца тое, што з'яўляецца зыходным для чаго-н. *Пабываўшы на Лепельшчыне ў гэту гарачую пару; я ўбачыў як закладваецца фундамент шчодрага гектара* (Звязда. 30.04.1986).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, выраз утварыўся на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *закладваць фундамент* чаго (гл.).

Закладваць (закласці) за гальштук (за каўнер). *Калька з франц. м.* (s'en jeter un coup derrière la cravate, літаральна «закладваць глыток за гальштук»). Выпіваць, напівацца п'яным. *Менавіта цяпер Лупека зразумеў чаму дырэктар Будзянскай школы, як бы ні закладваў за каўнер, ніяк не мог вызваліцца з дырэктарскага крэсла* (П. Палітыка. Свой чалавек).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны, з іранічным падтэкстам у кампанентах *за гальштук* .

Закладваць (закласці) фундамент (асновы) *чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Ствараць тое, што з'яўляецца зыходным,

пачатковым, асноўным для чаго-н. *Першы Інтэрнацыянал заклаў фундамент міжнароднай арганізацыі рабочых для падрыхтоўкі іх рэвалюцыйнага націску на капітал* (Настаўн. газ. 26.09.1984).

Узнік у выніку пераасэнсавання аднайменнага састаўнога тэрміна, звязанага з будаўніцтвам.

Закладка фундаменту *чаго. Уласна бел.* Стварэнне таго, што з'яўляецца зыходным, пачатковым, асноўным для чаго-н. *Дапамагаць пісьменніку трэба часам пры самой закладцы фундаменту новага твора* (Я. Колас. Аб літаратурнай працы).

Назоўнікавае ўтварэнне на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *закладваць фундамент* чаго (гл.).

Заключны акорд. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* заключительный аккорд, *укр.* прикінцевий акорд). Тое, чым завяршаецца што-н. *Яшчэ з большым натхненнем, з большым пафасам дэкламаваў ён* [паэт] *заключны акорд…* (Я. Колас. «Трыумф»).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні музыкантаў.

Закон(-ы) не пісаны *каму, для каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. не лічыцца з агульнапрынятымі правіламі, нормамі паводзін. *Перасмешнікам закон не пісан* (М. Гроднеў. Радня). *Дырэктар меў славу рызыкоўнага чалавека, яму, як кажуць, законы не пісаны* (Я. Скрыган. Дакументальная рэвізія).

Выраз паходзіць з прыказкі *Дурному закон не пісан* , у складзе якой меў тое ж значэнне. Як і ў прыказцы, кіруе давальным склонам. Іншая сінтаксічная сувязь (фразеалагізм + *для каго)* — пазнейшае развіццё спалучальнасці з кантэкстам: «Для Парфена, кажуць, законы не пісаны» (І. Чыгрынаў).

Закопваць (закапаць) <свой> талент у зямлю. *Пайкалька з руск. м.* (зарывать (свой) талант в землю). Губіць свае здольнасці, не даваць ім развівацца. *Магчыма, што я калі-небудзь буду славутым артыстам, калі зараз свой талент не закапаю ў зямлю* (І. Сяркоў. Мы — хлопцы жывучыя).

Склаўся на аснове евангельскай прытчы (Матфей, 25, 15–30). Адзін багаты чалавек, ад'язджаючы ў далёкія краіны, даў аднаму свайму рабу пяць талантаў (буйных грашовых адзінак), другому — два, трэцяму — адзін. Вярнуўшыся, гаспадар даведаўся, што першыя два рабы ўклалі свае грошы ў розныя выгадныя справы і атрымалі значны прыбытак. Трэці ж сказаў, што ён закапаў атрыманы талант у зямлю. Гаспадар пахваліў першых двух і зганіў трэцяга.

Закручванне гаек. *Агульны для ўсходнесл. м.* Павышэнне патрабаванняў, узмацненне строгасці. *І ў тагачасным жыцці, і ў*

літаратуры таксама неаднойчы сустракаліся такія псеўдарэвалюцыянеры, аматары закручвання гаек і іншых рызыкоўных эксперыментаў, якія аб'ектыўна толькі шкодзілі вялікай рэвалюцыйнай справе (Дз. Бугаёў. Майстэрства драматурга).

Вытворны назоўнікавы фразеалагізм ад суадноснага дзеяслоўнага *закручваць гайкі* каму (гл.).

Закручваць (закруціць) гайкі *каму. Агульны для ўсходнесл. м.* Павышаць патрабаванні да каго-н., узмацняць строгасць. *[Марыя Кірылаўна:] Сам Калібераў прыехаў. Зараз у хату наскочыць. [Лёня:] Закручваць тату гайкі?* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка).

Паходзіць з маўлення механікаў. Пры пераасэнсаванні адпаведнага словазлучэння актуалізацыю атрымала патэнцыяльная, мэтавая сема гэтага словазлучэння (гайкі закручваюць, каб механізм працаваў надзейна, бездакорна).

Закрыванне (заплюшчванне) вачэй *на што. Агульны для ўсходнесл. м.* Утойванне, замоўчванне чаго-н. *Пад уплывам тэндэнцыйнага і аднабаковага асвятлення* [войнаў], *выпуклення гераічнага і наўмыснага закрывання вачэй на цёмныя бакі, у Лабановіча зласкылася ўяўленне, у корні фальшывае, аб ваяцкіх здольнасцях царскай Расіі і аб яе неперамож насці ў вайне* (Я. Колас. На ростанях).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага *закрываць (заплюшчваць)* вочы на што 'знарок не заўважаць чаго-н. важнага, значнага'.

Закрываць (закрыць) вочы *каму. Агульнаслав. (руск.* закрывать глаза, *укр.* заплющувати очі, *балг.* затварям очите, *польск.* zamknąć oczy *і інш.).* Быць побач з тым, хто памірае, у апошнія хвіліны жыцця. *Маня адвярнулася. Слёзы душылі яе. Нядобра пакідаць маці ў такі час. Можа, яна, калі вернецца, і не застане яе… Чужы чалавек мусіць закрыць ёй вочы…* (А. Якімовіч. Піянер Геня).

Выток фразеалагізма — старажытны звычай закрываць вочы нябожчыку. Калі гэтага не зрабіць своечасова, то, паводле павер'я, нябожчык «выглядзіць» сабе ахвяру.

Закрываць (закрыць) лавачку. *Калька з франц. м.* (fermer boutique). Спыняць якую-н. справу, дзейнасць (часцей заганную). *Не кватэра, а цэх, у якім і не разбярэш, што робяць, — не то сталярнічаюць, не то лапці плятуць… Кацярына Сафронаўна гэту лавачку закрыла…* (М. Ракітны. Капаніца).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, у якім *лавачка* мае значэнне 'дробная гандлёвая ўстанова'.

Закусваць (закусіць) цуглі. *Агульны для ўсходнесл. м.*

Распаліўшыся, ісці напралом, дзейнічаць, ні з чым не лічачыся. *Жэня ўжо закусіла цуглі і не магла сябе стрымаць. Нагаварыла яна Валянціну шмат чаго крыўднага, можа, нават і лішняга* (Б. Стральцоў. Між крутых берагоў).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое, ужываючыся ў дачыненні да каня, абазначае 'зацiснуць цуглі зубамі'.

Залаты дождж. *Калька з ням. м.* (Goldregen). Вялікія грашовыя сумы, прыбыткі. *Я гавару аб Амерыцы прадпрыемцаў, бізнесменаў, пражорлівых і ненасытных манапалістаў, для якіх вайна была не чым іншым, як залатым дажджом, невычэрпнай крыніцай шалёных прыбыткаў і звышпрыбыткаў* (М. Лынькоў. Гісторыя ідзе наперад).

Выток фразеалагізма — грэчаская міфалогія. Жрэц-прарок прадказаў аргоскаму цару Акрысію, што ў яго дачкі Данаі народзіцца хлопчык, які пасля знішчыць свайго дзеда-цара. Акрысій загадаў трымаць дачку ў падземным будынку пад аховай служанак. Захоплены прыгажосцю Данаі, вярхоўны бог Зеўс пранік у падзямелле ў выглядзе залатога дажджу і аплядніў яе. Фарміраванню фразеалагізма садзейнічала тое, што многія вядомыя мастакі (Тыцыян, Ван Дэйк, Рэмбрант і інш.) на карцінах адлюстроўвалі Данаю ў дажджы залатых манет.

Залаты фонд *чаго, чый. Агульны для ўсходнесл. м.* Самае лепшае, самае каштоўнае, самае значнае. *Казкі гэтыя шырока друкуюцца іў нас у рэспубліцы, і перакладаюцца на іншыя мовы. Яны — залаты фонд нашай народнай класікі* (А. Якімовіч. Аўтабіяграфія).

Узнік у выніку метафарызацыі ўстойлівага тэрміналагічнага словазлучэння, якім у галіне фінансаў выражаюць спецыяльнае паняцце, ужываючы з прамым значэннем 'фонд каштоўных металаў, пераважна золата'.

Залатыя горы *абяцаць, даваць, чакаць* і пад. *Калька з лац. м.* (montes auri pollicerі, літаральна «абяцаць горы золата»). Казачнае багацце, вялікае мноства чаго-н. *Не трэба верыць тым крыкунам, што абяцаюць народу залатыя горы* (Я. Колас. На ростанях).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Заліваць (заліць) за гальштук (за каўнер). *Калька з ням. м.* (einen hinter die Binde giessen, літаральна «за галышук заліваць»). Выпіваць, напівацца п'яным. *Іншыя бабы што робяць, калі мужык за гальштук залівае? На работу бягуць, у міліцыю* (Л. Дайнека. Футбол на замініраваным полі).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны, з іранічным падтэкстам у кампанентах *за гальштук* .

Залівацъ (заліцъ) чарвяка. *Пайкалька з польск. м* . (zalać robaka). Выпіваць спіртнога. *Разуменне «заліць чарвяка» — рэч неазначаная і расцяжная: аднаму і кручка даволі, а для другога кручок — капля ў моры* (Я. Колас. На ростанях).

У польск. м. фразеалагізм ужываецца з другой палавіны XVIII ст., выцесніўшы больш старажытны выраз *zalać krzeczka* . Утварыўся пад уплывам недакладнай калькі з франц. м. *(tuer le ver* , літаральна «забіць чарвяка»). *Zalać robaka* — вынік аб'яднання двух выразаў: *zalać krzeczka* + *zabić robaka* .

Залівацъ кулі *каму. Уласна бел.* Бессаромна лгаць, расказваць няпраўдападобнае. *Залівайце кулі камусь другому, паганцы!* (М. Машара. Лукішкі). *Па-астрожнаму такіх людзей проста называлі залівакамі, ад выразу — заліваць кулі, што значыць ілгаць* (Я. Колас. На ростанях).

Утварыўся, відаць, у выніку кантамінацыі рускага выразу *лыть пулы* і дзеяслова *заліваць* у значэнні 'хлусіць, ілгаць'. Выраз *ліць кулі* , як мяркуе В. У. Вінаградаў, склаўся ўжо ў першай палавіне XVIII ст., узнікшы ў асяроддзі ліцейшчыкаў. Яго папярэднікам быў фразеалагізм *ліць званы* (руск. *лить колокола* , укр. *дзвін великий лити)* . Узнікненне гэтага фразеалагізма звязана з прафесійнай міфалогіяй ліцейнай справы. Існавала павер'е, пра якое ў рускім часопісе «Навіны» (1901, 31 мая) чытаем: «Калі адліваюць званы, неабходна пусціць якую-небудзь чутку, якой паверылі б прастадушныя абываделі. Чым недарэчнейшая выдумка і чым больш ёй павераць, тым удачнейшай будзе адліўка», тым галаснейшым будзе звон. Пра тое ж і ў М. Федароўскага: «Мусіць, дзесь звон адлілі, калі такую байку пусцілі цікавую». І яшчэ: «Недзе звон адлілі, то пусцілі аб гэтым пагалоску, каб быў галасны». Іншай думкі прытрымліваецца В. М. Макіенка. Ён лічыць, што «ліцейная» трактоўка паходжання фразеалагізма *ліць кулі* «не вытрымлівае крытыкі», і мяркуе, што выраз утварыўся шляхам нарашчэння кампанента *куля* да дзеяслова *ліць* 'ілгаць' «з экспрэсіўнай актуалізацыяй зыходнага слова».

Замарыцъ чарвяка (чарвячка). *Запазыч. з руск. м.* Злёгку перакусіць, спехам прагнаць голад. — *Трэба чарвяка замарыць,* — *абазваўся і ён* [Іван]. — *Не ляжалі ж на баку — на цэлы стог палажылі травы... І ўся едкая, з гарошкам...* (М. Капыловіч. Жаніх).

У руск. м. выраз прыйшоў як недакладная калька з франц. м. (*tuer le ver* , літаральна «забіць чарвяка»), дзе ён абазначае 'выпіць нашча спіртнога'. Узнікненне фразеалагізма звязана са старажытным народным павер'ем, паводле якога ад глістоў можна пазбавіцца, калі выпіць нашча спіртнога. Спачатку ў руск. м. выраз выкарыстоўваўся з тым жа значэннем, што і ў франц. м., а

пасля стаў абазначаць ‘злёгку перакусіць’. Параўн. ужыванне фразеалагізма ў яго першасным значэнні: «[Даміцэля:] Ай! Ужо ж я дурная! Гэта ж і ёсць чым чарвячка замарыць! Мой учора з прычыны першага дня сёмухі прызапасіў паўквартачку, каторай з палавінку выпіў, а рэшта асталася» (Я. Купала).

Замятанне слядоў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Знішчэнне ці ўтойванне таго, што можа быць доказам віны. *Гэтаўжо было падобна на замятанне слядоў. А калі замятаюць сляды, тады, зразумела, пачынаюць нечага баяцца* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *замятаць сляды* ‘спрытна знішчаць ці ўтойваць тое, што можа быць доказам віны’.

Зандзіраваць (празандзіраваць) глебу. *Паўкалька з франц.* (sonder le terrain) *ці ням.* (das Terain sondieren) *м.* Разведваць што-н., каб вызначыць шансы на поспех. *Аджубей, будучы ў ФРГ, зандзіраваў глебу наконт магчымай паездкі Хрушчова ў ФРГ* (Звязда. 18.08.1988).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое абазначае ‘даследаваць падглебу пры дапамозе зонда’.

Запраўляць арапа. *Агульны для бел. і руск. м.* Знарок уводзіць у зман, выдумваючы што-н. *Я вушам сваім не паверыў. Няўжо ёсць людзі у нас, якія праз гэты мур палезуць па пустыя бутэлькі! Выпадкам, ці не запраўляе арапа мой ціхманы таварыш Рабаў?* (В. Якавенка. Ад грэху далей).

Паходзіць з жаргону карцёжнікаў, дзе слова *арап* атаясамліваецца з ашуканствам, а выраз *запраўляць арапа* першапачаткова ўжываўся са значэннем ‘не заплаціць долі ўдзельнікам шулерскай гульні’.

За прыгожыя вочы. *Калька з франц. м.* (pour les beaux yeux). Бескарысліва, дарэмна, толькі з-за сімпатыі да каго-н. (рабіць што-н.). *[Каравай:] Калі начальства просіць, то і ў яго можна выпрасіць. Я за грошы. Не за прыгожыя вочы...* (А. Макаёнак. Таблетку пад язык).

Выраз з камедыі Мальера «Манерніцы» (1660). Паклоннікі, адхіленыя манерніцамі, яшчэ раз вяртаюцца да іх і знаходзяць там сваіх слуг, якія, пераапрануўшыся, выдалі сябе за маркіза і віконта. Слугі выкрыты. Звяртаючыся да манерніц, адзін з паклоннікаў гаворыць: «Калі вы пакахаеце іх, то гэта сапраўды будзе за іх прыгожыя вочы».

За сачавічную поліўку *прадаваць, прадацца* і пад. *Агульны для У ўсходнесл. м. (руск.* за чечевичную похлебку, *укр.* за сочевичну юшку). З-за дробязнай выгады. *Калі ты за сачавічную поліўку будзеш прадаваць свой край, я ў труне перавярнуся і*

пракляну цябе навекі (І. Гурскі. Чужы хлеб).

Выток фразеалагізма — біблейская прытча (Быццё, 25, 31–34) пра братоў-блізнят Ісава і Якава — сыноў патрыярха Ісака. Ісаў нарадзіўся на некалькі мінут раней, чым Якаў, і атрымаў права першародства, якое гарантавала яму падвойную долю спадчыны і значную перавагу ў жыцці. Аднойчы галодны Ісаў папрасіў Якава накарміць яго сачавічнай поліўкай. Якаў згадзіўся, але пры ўмове, калі Ісаў уступіць яму права першародства. Ісаў даў згоду.

Быць, заставацца і пад. **за сямю пячаткамі.** *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* за семью печатями, *укр.* за сьома печатями). (Быць і пад.) недаступным, прыхаваным. *Планы вытворчасці цалкам мірнай, але небяспечнай, можа стацца, для здароўя людзей прадукцыі ўсё яшчэ застаюцца за сямю пячаткамі* (ЛіМ. 1.01.1988).

Утвораны на аснове запазычанага з царк. — слав. м. выразу *кніга за сямю пячаткамі* , якім называюць штосьці незразумелае, недаступнае. Ён упершыню ўжыты ў біблейскім тэксце (Апакаліпсіс, 5,3), дзе гаворыцца пра таямнічую кнігу, прачытаць якую яшчэ нікому не ўдалося.

Зачараванае кола. *Калька з лац. м.* (circulus vitiosus). Ужыв. са значэннямі ‘бязвыхаднае становішча’ і ‘бяссэнсіца, лагічная памылка, калі што-н. даказваецца праз такое палажэнне, якое само патрабуе доказу’. *І ў Шуркі быць бясконца нельга, і ісці куды б там ні было — таксама быццам нельга. Нейкае зачараванае кола, ланцуг, які і парваць як?* (Б. Сачанка. Вялікі Лес). *Атрымліваецца зачараванае кола: няма* [твора] *у хрэстаматыі, бо няма ў праграме, і наадварот* (Р. Шкраба. Энергія слова).

Узнікненне выразу ідзе, відаць, ад блуканняў па лесе, калі той, хто заблудзіў, зноў вяртаўся праз нейкі час на ранейшае месца. Такія блуканні прыпісваліся дзеянням нячыстай сілы.

Збіваць (збіць) з панталыку *каго. Запазыч. з укр. м.* (збивати/ збити з пантелику). Ужыв. са значэннямі ‘заблытваць, выклікаць замяшанне, разгубленасць’ і ‘уздзейнічаючы якім-н. чынам, схіляць да адыходу ад ранейшага, штурхаць на што-н. нядобрае’. *Рудольф сваім паведамленнем пра вайну зусім збіў вас з панталыку* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *[Дзед Бадыль:] З старасцянкаю знюхаўся, а яна яго з панталыку збівае. Глядзі, сынок, каб ты праз яе сабакам не стаў!* (К. Крапіва. Партызаны).

Фарміраванне выразу мае сувязь з назвай гары ў паўднёвай Грэцыі — *Пентэлік* . У старажытныя часы гара славілася сваім мармурам, а таксама вялікай пячорай з гротам і вапнавымі нарасцямі, дзе лёгка было заблудзіць, заблытацца. Фразеалагізм склаўся, хутчэй за ўсё, у маўленні гімназістаў. Засвоенае імі пры вывучэнні грэчаскай мовы слова *Пентэлік* атрымала сэнсавае

прырашчэнне і было ўключана ў фразеалагічную формулу гатовай мадэлі *збіваць з толку* каго. Пра тое, што выразы *збіваць з панталыку, збівацца з панталыку* , вядомыя ў бел., руск. і польск. м., узніклі на Украіне, сведчаць наступныя факты. Самая ранняя фіксацыя фразеалагізма *збівацца з панталыку* належыць А. Пагарэльскаму. У яго рамане пра жыццё правінцыяльнага дваранства на Украіне «Манастырка» (1830–1833) чытаем: «— Що ты городышь, Галя! — сказала она мне. — Ты збылась с панталыку». Далей ідзе аўтарскі каментарый: «Это по-здешнему, кажется, значит: ты с ума сошла». Выраз неаднаразова ўжываецца ў творах Т. Шаўчэнкі; у п’есе «Назар Стадола» (1843–1844): «Дівці дівку недовго збить з пантелику»; у аповесці «Наймичка» (1844) у аўтарскай мове сустракаецца *сбить с толку* , а ў мове старога казака Якіма Гірла — *сбить с панталыку* : «Сбили с панталыку окаянные, та й годи». На аснове назоўнікавага кампанента гэтага фразеалагізма ва ўкр. літаратурнай м. утварыліся многія дзеясловы, дзеепрыметнікі, назоўнікі: *пантеличити, пантеличитися, спантеличений, спантеличення, спантеличити, спантеличувати, спантеличитися* . Ва ўкр. м. назоўнікавы кампанент *(пантелик* , чытаецца «пантэлык») сваім гучаннем больш блізкі да грэч. *Пентэлік,* чым у бел., руск., польск. м.

З божай ласкі. *Уласна бел.* Прыроджаны, сапраўдны, таленавіты, з выключнымі здольнасцямі. — *Янка Купала — гэта беларускі паэт, — тлумачыў Кастусь. — Паэт э божай ласкі, талент незвычайны* (С. Александровіч. На шырокі прастор).

Склаўся на аснове сэнсава тоеснага фразеалагізма *божай міласцю* (гл.) па мадэлі выразу *з ласкі* (каго, чыёй), адно са значэнняў якога — ‘дзякуючы каму-, чаму-н.’.

Збор-каляда. *Уласна бел.* Група людзей ці прадметаў, неаднародных па якіх-н. прыметах, якасцях. *Збор-дружына — зборышча людзей, яшчэ дакладней, — збор-каляда…* (М. Лужанін. Дванаццаць вячорных вогнішчаў).

Першапачаткова — пра розныя падарункі, сабраныя ў выніку калядавання. Фіксуецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» І. І. Насовіча.

З ветрам (з ветрыкам, з вецярком) у галаве. *Уласна бел.* Занадта легкадумны, несур’ёзны. — *Вам трэба памірыцца з ім. — Немагу я гэтага, Барыс. — Ён жа цябе кахае. Галіна. Ну, быў малады, дурны, трохі з ветрам у галаве, трохі памаузяівы, трохі пакрыў дзіў цябе. То ён жа адумаўся* (Я. Скрыган. Скажы адно слова).

Утварыўся на аснове суадноснага фразеалагізма *вецер у галаве (гуляе, свішча)* (у каго), які ўжываецца толькі ў ролі безасабовага сыказніка і абазначае ‘хто-н. вельмі легкадумны,

несур’ёзны’.

З ветру вяроўкі віць (звіць). *Уласна бел.* Гаварыць, сцвярджаць што-н. без усякіх падстаў, пляткарыць, выдумваць. *Такім почыркам толькі падзякі пісаць, а ён кляўзы строчыць. Бываюць жа яшчэ зласліўцы, якія з ветру вяроўкі ўюць — смак у гэтым чуюць* (А. Капусцін. Першае заданне).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

Зводзіць (звесці) канцы з канцамі. *Відаць, недакладная калька з франц. м.* (joindre les deux bouts, літаральна «зводзіць два канцы»). Ужыв. са значэннямі ‘пераадольваючы перашкоды, узгадняць розныя бакі чаго-н., злучаючы іх у адно’ і ‘задавальняць жыццёвыя патрэбы, знаходзячы выйсце з цяжкага матэрыяльнага становішча’. [Сцяпан] *навучыўся самапраўнічаць. Прыпісваць каму-нікаму з даярак малако, а каб звесці канцы з канцамі — спісваць гэтае малако на кармленне цялят* (В. Палтаран. За ракой Гарынню). *Сям ’я жыла бедна, але дружна. Гаспадарку вяла старая маці, сяктак зводзячы канцы з канцамі* (М. Лынькоў. З родных крыніц).

Узнік у маўленні рахункаводаў, дзе *канцы* асэнсоўваліся як «расход і прыход».

З вуснаў у вусны. *Калька з франц.* (de bouche en bouche) *ці ням.* (von Mund zu Mund) *м.* У вуснай форме, ад аднаго да другога (перадаваць навіны, чуткі і пад.). — *Лагерны пісар, на выхад!* — *паслужліва перадаюць з вуснаўу вусны арыштанты, і загад ляціць з блока ў блок* (А. Карпюк. Пушчанская адысея).

Выраз успрымаецца як разгорнутая сінекдаха (назва часткі чалавечага цела ўжыта ў значэнні цэлага).

Звядзенне рахункаў *<з кім>. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* сведение счетов, *укр.* зведення рахунків). Помста каму-н. за абразу, знявагу і пад. *Сваю дзейнасць на пасадзе старшыні кантралёраў Асадчы накіраваў на звядзенне рахункаў з брыгадзірам* (Звязда. 7.07.1987).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *зводзіць (звесці) рахункі* з кім ‘помсціць каму-н., расквітваючыся з кім-н. за што-н.’.

Немагчы, неўмець **звязаць двух** слоў. *Недакладная калька з лац. м.* (tria verba non potest jungere, літаральна «трох слоў не магчы звязаць»). (Не магчы) звязна выказваць свае думкі. *Стрэмка, не чытаючы даведкі, закрычаў:—Што вы тут напісалі? Без мяне двух слоў неможаце звязаць!* (З. Бяспалы. Шышка).

Вобразнасць фразеалагізма заснавана на літоце (знарочыстым прымяншэнні).

Звязвацца (звязацца) вузамі Гіменея. *Запазыч. з руск. м.* Уступаць у шлюб. *Нечаканую вестку, што* [Андрэй] *намерыўся*

ажаніцца, прытым звязацца вузамі Гіменея не з Лірыкай, а з мінчанкай Палінай, з якой нядаўна выпадкова пазнаёміўся, хлопцы ўспрынялі глуха і нема (В. Блакіт. Усмешка Фартуны).

Выток фразеалагізма — грэчаская міфалогія. *Гіменей* — бог шлюбу.

Звязваць (ззязаць) канцы з канцамі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Пераадольваючы перашкоды, узгадняць розныя бакі чаго-н., злучаючы іх у адно. *Каб абагнаць дамашнія выдаткі, прыйшлося прадаваць адну карову; залаталі дзве-тры дзіркі, але на іх месца вылазіла пяць-шэсць дзірак. Звязаць канцы з канцамі ўжо не ўдавалася* (Ядвігін Ш. Золата).

Утвораны па мадзлі з ужо існуючым, відаць, скалькаваным з франц. м. фразеалагізмам *зводзіць канцы з канцамі* (гл.), дзеяслоўны кампанент якога заменены іншым словам з адначасовым пераасэнсаваннем унутранай формы выразу (яна тут мае сувязь са звязваннем канцоў вяроўкі, лейцаў і пад.).

Звярнуць горы <з *кім, з чым*> . Гл. варочаць (звярнуць, зрушыць, перавярнуць) горы <*з кім, з чым*> .

З глыбіні душы. *Калька з лац. м.* (ab imo pectore). Чыстасардэчна, з найлепшымі намерамі. —*Дык трэба ж нешта рабіць, Казічак... — вырваліся з глыбіні душы ў яе* [Ганны] *словы* . — *Як жа ты думаеш жыць далей* ? (В. Дайліда. Буслы над вёскай).

З грахом папалам. *Запазыч. з руск. м.* Ужыв. са значэннямі ‘недазволеным спосабам, несумленна, ашуканствам (рабіць што-н.)’ і ‘з вялікай цяжкасцю, ледзь-ледзь’. *Які я камандзір? Не ведаў нават, як і стрэльбу трымаць, а пра каманды ці маршы і не пытай /.. Так з грахом папалам трымаюся дьг баюся, каб за шкірку не выштурхнулі* (А. Мрый. Камандзір). *Сярэднюю школу Сямён кончыў з грахом папалам, у старэйшых класах сядзеў па два гады* (А. Чарнышэвіч. Што рабіць?).

Паходзіць, на думку М. М. Шанскага, з аднайменнага свабоднага словазлучэння, у якім *грэх* абазначала не ‘парушэнне правіл рэлігійнай маралі’, а мела архаічнае значэнне ‘памылка’ (параўн.: *огрех, погрешность*). Другое значэнне развілося ў гэтым фразеалагізме, відаць, пад уплывам выразу *з горам папалам* .

Згушчаць (згусціць) фарбы. *Паўкалька з ням. м.* (die Farben dick auftragen). Празмерна перабольшваць. *Можа, і згусціла Зіна фарбы, але цяпер ёй здавалася, што ўсё было менавіта так* (Л. Арабей. Другі).

Выраз усведамляецца як матываваны.

Згушчэнне фарбаў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* сгущение красок, *укр* . згущенне фарбів). Празмернае перабольшанне. [Касцюшка] *вядома, пісаў і наскрозь крытычныя*

матэрыялы, у тым ліку фельетоны, якія без згушчэння фарбаў наогул немагчыма напісаць (І. Навуменка. Летуценнік).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага *згушчаць фарбы* (гл.).

З другіх (трэціх) вуснаў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* из вторых уст, *укр.* з других уст). Праз пасрэднікаў, не непасрэдна ад сведкі (чуць, слухаць, даведвацца і пад.). *Жанчыне хацелася паслухаць і нявестчыны словы з другіх вуснаў* (У. Паўлаў. Спелыя травы).

Узнік, відаць, па мадэлі з ужо існуючым, скалькаваным з франц. м. фразеалагізмам з *другіх рук* (гл.), адно са значэнняў якога — 'праз пасрэднікаў, не непасрэдна ад сведкі (чуць, даведвацца і пад.)'.

З другіх (трэціх) рук. *Калька з франц. м.* (de seconde main, літаральна «з другіх рук»). Ужыв. са значэннямі 'праз перакупшчыка, не непасрэдна ад уладальніка (купляць, трапляць і пад.)' і 'праз пасрэднікаў, не непасрэдна ад сведкі (чуць, даведвацца і пад.)'. *Гэта былі ужо нават не дубраўцы, а прыезджыя, і хату яны куплялі таксама з другіх рук* (І. Чыгрынаў. Самы шчаслівы чалавек). — *Ты знаёмы з яго задумкамі, галоўны? — Збольшага... Крыху — ад яго самога, крыху з трэціх рук* (У. Карпаў. Сотая маладосць).

Першапачаткова выкарыстоўваўся пры дзеясловах *купляць, набываць* і пад., калі размова ішла пра гандлёвыя справы. Другое значэнне развілося ў фразеалагізме пазней.

Здымаць (знімаць, зняць) стружку *з каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Уздзейнічаць на каго-н., адчытваючы, моцна прабіраючы яго. *Прышлі да мяне свайго разумненькага мэра. Я з яго, чортавага сына, здыму стружку* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Паходзіць, відаць, з маўлення токараў, дзе *здымаць стружку з загатоўкі* абазначае 'даводзіць дэталь да неабходных памераў'. Пры пераасэнсаванні актуалізацыю атрымала сема 'уздзейнічаць пэўным чынам', агульная для свабоднага словазлучэння і сфарміраванага на яго аснове фразеалагізма.

З'ездзіў у рыгу. *Агульны для бел. і руск. м.* Званітавала каго-н., звычайна пры моцным ап'яненні. *Потым з'ездзіў двойчы ў «рыгу», а назаўтра ўстаў з пахмелля, — праклінае Антак «зелле»...* (К. Крапіва. Як Антак стрэў «вельканоц»).

Выраз каламбурнага характару, пабудаваны на сугуччы няроднасных слоў *Рыга* і *рыгаць* (са значэннем 'ванітаваць'). Разам з тым у фразеалагізме, на думку М. І. Міхельсона, прыхаваны намёк «на тыя ж вынікі, што выклікаюцца падарожжам па моры ў Рыгу».

З'есці з трыбухамі *каго. Уласна бел.* Замучыць, загубіць нападкамі, ганеннем. *[Валодзя:] Што так раптам перадумаў? [Раман:] Як заўважыць гаспадар, з трыбухамі з'есць. «Узрадаваўся, скажа, сукін сын, што мяне спляжылі* » (К. Крапіва. Пяюць жаваранкі).

Выраз генетычна каламбурнага характару. Склаўся ў выніку адначасовай рэалізацыі пераноснага і прамога значэнняў дзеяслова *з'есці* ('замучыць нападкамі, ганеннем' і 'скарыстаць на яду') з далейшым дапаўненнем дзеяслова экспрэсіўным дадаткам з *трыбухамі.*

З жабіны прыгаршчы *чаго. Уласна бел.* Вельмі мала (шчасця, радасці, здароўя і пад.). *—Хіба маладым не быў? Хіба радасці... шчасця не бачыў? — Было шчасце. З жабіны прыгаршчы* (А. Кажадуб. Ваўкалакі).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

З заміраннем сэрца. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адчуваючы моцнае хваляванне, трывогу (чакаць, сачыць, глядзець і пад.). *З заміраннем сэрца ўзяў я ў рукі знойдзены блакнот* (К. Кірэенка. З аповесці вайны).

Вытворны ад іменна-дзеяслоўнага прэдыкатыўнага фразеалагізма *сэрца замірае* ў каго, чыё 'каго-н. нечакана ахоплівае хваляванне ці трывога, неспакой і пад.'.

З затоеным дыханнем *слухаць, глядзець. Уласна бел.* Вельмі ўважліва, зацікаўлена. *З затоеным дыханнем слухалі разанойцы паведамленні з фронту* (А. Жураўскі. За родныя хаты).

Прыслоўны фразеалагізм, утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага *затаіць дыханне* 'прыціхнуць у вялікім напружанні, здзіўленні і пад.'.

Зімой і летам адным цветам. *Уласна бел.* Ужыв. пры дзейніку са значэннем асобы і мае сэнс 'заўсёды ў адным і тым жа адзенні'. *Адзець на змену не было чаго... І яна* [маці], *і дзеці зімой і летам адным цветам, — адно насілі, латанае-пералатанае* (М. Гіль. Прагал).

Склаўся на аснове аналагічнай загадкі пра елку, хвою. Параўн. тэкст, дзе гэта сувязь выразна адчуваецца: «Зойка амаль па году не здымала з сябе сіняй пацёртай спадніцы і цёмна-шэрай шарсцяной жакеткі. А як жыла тая ж Зойка, чым жыла — ніхто і не думаў цікавіцца! Чулася пра яе толькі адно: „Зімой і летам адным цветам". З таго і празвалі Зойку „елкай"» (Я. Янішчыц. Трое сутак надзеі).

З каломенскую вярсту. *Запазыч. з руск. м.* Вельмі высокі (пра чалавека). *Адзін, як за Крычавам кажуць, з каломенскую вярсту, другі — каратыш* (І. Чыгрынаў. Свае і чужынцы).

Узнік на базе той жа крыніцы, што і фразеалагізм

каломенская вярста (гл.).

Злавіць двух зайцаў (зайцоў). *Уласна бел* . Адначасова дасягнуць дзвюх мэт. *Зрабіце заключны допыт. Калі ён не адкрыецца, адпусціце яго пад спецыяльны нагляд. Яму скажыце, хай дзякуе Аксане. Такім чынам, мы зловім, як кажуць, двух зайцоў* (М. Гамолка. Лясная крэпасць).

Утвораны на вобразнай аснове прыказкі *За двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш* як бы насуперак значэнню яе літаральнага плана.

Злавіць (спаймаць) лісу (лісіцу). *Уласна бел.* Неасцярожна прапаліць вопратку пры агні. *Касцы аглядалі свае апранахі. Нехта ўмудрыўся злавіць лісу, прапаліць у крысе кухвайкі дзірку* (В. Макарэвіч. Палын і медуніца).

Склаўся на аснове падабенства па колеры паміж лісінай шэрсцю і прапаленым лапікам.

Злазіць (злезці) з карку (з шыі) *чыйго (чыёй). Уласна бел* . Пераставаць абцяжарваць каго-н., будучы на яго ўтрыманні. *Ну, Захарка, злазь з жончынага карку і паедзеш на курсы камбайнераў. Вось спіс. Праўленне калгаса і цябе рэкамендуе* (І. Дуброўскі. Разлад).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз. Магчыма, выраз склаўся як антанімічнае ўтварэнне на аснове фразеалагізма *сядзець на шыі (на карку, на гарбе)* чыёй, у каго, каго (гл.).

З лёгкім сэрцам. *Калька з франц. м.* (d'un coeur leder). Без трывог і апаскі, без роздуму. *Як відаць, яе* [Ядвісю] *нішто не прымацоўвала тут, ніхто не цікавіў, і яна з лёгкім сэрцам гатова была змяняць гэту глуш Палесся на кожнае новае месца* (Я. Колас. На ростанях).

Прыметнікавы кампанент у выразе выступае як сэнсаўтваральны, суадносны з перыферыйным значэннем слова *лёгкі* .

Злы геній *чый. Паўкалька з франц. м.* (mauvais gènie). Чалавек, які аказвае на каго-н. дрэнны ўплыў, прыносіць каму-н. шкоду, зло. *[Сухадольскі:] Можа, і я часамі глядзеў на рэчы тваімі вачамі. [Антаніна Пятроўна:] Злы геній твой* (К. Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Выток фразеалагізма — старажытнарымская міфалогія. У ёй геніем называлі духа, які кіруе чалавекам, яго думкамі і дзеяннямі. Лічылася, што ёсць два геніі: добры і злы. Апошні штурхае чалавека на дрэннае.

З малаком маці (мацеры). *Уласна бел* . З дзіцячага ўзросту, з самых ранніх гадоў (атрымліваць, успрымаць і пад.). *Я з малаком мацеры атрымаў людскую прывычку, хоць часам і нявінна, хітраваць* (К. Чорны. Хвоі гавораць).

Склаўся як акалічнасна-прыслоўны выраз на аснове дзеяслоўнага *ўсмоктваць з малаком маці* што (гл.). Адарваўшыся ад дзеяслоўнага кампанента і захаваўшы «долю» семантыкі ўсяго фразеалагізма, выраз стаў спалучацца з іншымі дзеясловамі поўнага лексічнага значэння *(давацца, атрымліваць* і г. д.).

Знайшлася агульная мова ў *каго, з кім. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* нашелся общий язык, *укр.* знайшлася спільна мова). Хто-н. дасягнуў поўнага паразумення, дамовіўся з кім-н. *З Паходнем у яе знайшлася агульная мова, Васіліне падабаўся гэты малады старшыня калгаса з яго энергіяй і смеласцю планаў, пра якія яны не раз гаварылі* (Т. Хадкевіч. Даль палявая).

Утварыўся на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *знаходзіць (знайсці) агульную мову* з кім (гл.). Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ.

Знаходзіць (знайсці) агульную мову *з кім. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* находить общий язык, *укр.* знаходити спільну мову). Дасягаць поўнага паразумення; дамаўляцца. *[Шуфт:] Мы даём вам час абдумаць становішча. Спадзяёмся, што мы з вамі знойдзем агульную мову* (К. Крапіва. З народам).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Кампаненты сэнсава суадносяцца з прыватнымі значэннямі адпаведных слоў: кампанент *знаходзіць* — са значэннем ‘дабівацца, адшукваць’, *агульны* — са значэннем ‘узаемны’, *мова* — са значэннем ‘сродак наладжвання сувязі паміж людзьмі’.

З неба (з месяца) зваліўся (-лася, — ліся). *Агульны для ўсходнесл. м.* Звычайна ўжыв. у пытальных сказах, абазначаючы ‘не разумееш таго, што відавочна ўсім’. —*А што за камітэт такі? — Гэ! Ды ты што — з неба зваліўся? Камітэт — гэта наша з табой зараз начальства* (Л. Дайнека. Людзі і маланкі).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз. Магчыма, выраз склаўся пад уплывам франц. *tomber des nues* (літаральна «ўпаў (зваліўся) з воблакаў»).

Знімацца (зняцца) з якара. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адпраўляцца, ад’язджаць. *Амаль што разам з трактарыстам зняўс я з якара і дзядзька на падводзе, нават шлеганўў лейчыною каня па баку, азірнуўся* (А. Жук. Чорны павой).

Склаўся ў выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні маракоў.

Зорка закацілася (патухла) *чыя. Калька з франц. м.* (étoile pâlit). Кончылася чыё-н. шчасце, поспехі, кар’ера і пад. *Картэра секанула думка: яго зорка закацілася! Відаць, у ваеннапрамысловым комплексе карту паставілі на іншага іграка* (С. Паўлаў. Тарцюф ХХ стагоддзя).

Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшай верай у тое,

што лёс чалавека залежыць ад зорак, ад таго, пад якой зоркай ён нарадзіўся, як яна свеціць.

З-пад зямлі *даставаць (дастаць). Агульны дляўсходнесл. м.* Пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова. *[Гарлахвацкі:] А грошы будуць. Для вас з-пад зямлі дастану* (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім).

В. І. Чарнышоў, Э. Вартаньян і інш. лічаць, што ўзнікненне фразеалагізма мае сувязь з даўнейшым звычаем закопваць у зямлю «на чорны дзень» металічныя грошы.

З паходам. *Уласна бел.* З невялікім перавышэннем (пры прыблізным вызначэнні велічыні, даўжыні, колькасці чаго-н.). — *А мы хацелі, каб вы яблык нам па якому кілаграму прадалі. — Наце, бярыце! — падала нам цётка па чатыры залатабокія антоны. — Тут мо яшчэ і з паходам будзе* (Р. Сабаленка. Яблыкі).

Узнік праз супастаўленне з узважваннем на бязмене: калі тое, што ўзважваюць, крыху цяжэйшае за патрэбную вагу, то рычаг з грузам не стаіць на месцы, а «ходзіць», ідзе ўніз.

З першага погляду (позірку). *Калька з франц. м.* (au premier aspect). Ужыв. са значэннямі ‘адразу ж’ і ‘па першым уражанні’. *З бакавых дзвярэй выйшаў на хвіліну, трэба думаць, дырэктар магазіна. Яго я не ведаў, але з першага позірку можна было вызначыць, што ён тут старажыл* (У. Шахавец. Блакітная мара). *Адна дробная з першага погляду рэч запыніла на сабе іх увагу. Яны ўбачылі ў лесе сляды чалавечых ног* (Я. Колас. Дрыгва).

Лічэбнікавы кампанент усведамляецца як сэнсаўтваральны.

З першых вуснаў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* из первых уст, *укр.* з перших уст). Непасрэдна ад сведкі, відавочніка, удзельніка; з самых дакладных крыніц (чуць, даведвацца і пад.). *Гэта навіна прымусіла набраць нумар сакратара гаркома партыі, каб, як кажуць, з першых вуснаў пачуць пра падрабязнасці* (Звязда. 1.01.1988).

Відаць, утвораны па мадэлі з ужо існуючым фразеалагізмам *з першых рук* (гл.) — калькі з франц. м., адно са значэнняў якога — ‘непасрэдна ад сведкі, відавочніка, удзельніка (чуць, даведвацца і пад.)’.

З першых рук . *Калька з франц. м.* (de première main). Ужыв. са значэннямі ‘непасрэдна ад уладальніка, не праз перакупшчыка (купляць, набываць)’ і ‘непасрэдна ад сведкі, відавочніка, з самых дакладных крыніц (атрымліваць якую-н. інфармацыю, даведвацца, чуць і пад.)’. «*Лепш купляць з першых рук* », — *сказаў Іліко, слова ў слова паўтараючы тое, што ўчора чуў у духане* (Э. Самуйлёнак. Будучыня). *Будзь як той калісь Несцер-летапісец. Каб нашы нашчадкі страсянулі пыл з хартый і з першых рук уведалі пра тое, што мы тут, у гэтых лясах, рабілі*

(Р. Сабаленка. Іду ў жыццё).

Першапачаткова выкарыстоўваўся пры дзеясловах *купляць, набываць* і пад., калі размова ішла пра гандлёвыя справы.

З разбітым сэрцам. *Уласна бел.* Адчуваючы непакой, пакутуючы (звычайна з-за няўдалага кахання). *Гаршчэня, з разбітым сэрцам, глядзеў кудысьці ў далечыню, але нічога не бачыў* (І. Гурскі. На берагах Прыпяці).

Прыслоўны фразеалагізм, утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага *разбіваць (разбіць) сэрца* (каму, чыё), які абазначае 'рабіць каго-н. няшчасным, прычыняючы душэўныя пакуты'.

З рукамі адарваць. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'з вялікай ахвотай прыдбаць, купіць што-н.' і 'з вялікай ахвотай уладкаваць, узяць каго-н. куды-н.'. *Урэшце прадаць усё гэта можна, не выходзячы з дому, цяпер любыя прадукты з рукамі адарвуць, дзякуй скажуць* (І. Шамякін. Гандлярка і паэт). — *І пасведчанне* [вадзіцеля] *ёсць? — Маю. — Значыць, цябе ўсюды з рукамі адарвуць* (І. Чыгрынаў. Трэція пеўні).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

З рук у рукі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'непасрэдна каму-н. (перадаваць, здаваць, адцаваць)', 'ад аднаго да другога, ад адных да другіх (хадзіць, пераходзіць, перадаваць і пад.)' і 'у валоданне то да аднаго, то да другога напераменку (пераходзіць у часе ваенных дзеянняў)'. *Марына адвяла Лену ў адну хату і з руку рукі, што называецца, перадала дзяўчыну маладой сялянцы* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Так і ходзіць з руку рукі лістоўка ці газета, якая невядома адкуль трапілаў салдацкую кішэню* (С. Грахоўскі. Рудабельская рэспубліка). *За апошнія чатыры гады ён* [Выбарг] *трэці раз пераходзіць з рук у рукі* (І. Навуменка. Смутак белых начэй).

Выраз успрымаецца як разгорнутая сінекдаха (назва часткі чалавечага цела ўжыта ў значэнні цэлага).

З сэрцам. *Агульны для ўсходнесл. м.* Сярдзіта, раззлавана (сказаць, крыкнуць і пад.). — *Які ты мурзаты, Паўлік, — з сэрцам сказала Даруя Антонаўна* (Л. Дайнека. Футбол на замініраваным полі).

Першапачатковае значэнне слова *сэрца тут* — 'цэнтр злосці, гневу' (параўн.: *сердаваць, сярдзіты)* .

З сямі печаў хлеб есці. *Агульны для ўсходнесл. м.* Быць у розных пераплётах і многае зведаць у жыцці. *Многа я бадзяўся па свеце. З сямі печаў хлеб еў…А лепшай ракі, чым наш Дняпро, не бачыў* (Л. Левановіч. Зямля і людзі).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваны. Кампанент *сямі* , нярэдкі ў фразеалагізмах і прыказках, тут генетычна не абазначае строга акрэсленую колькасць, а перадае паняцце

мноства. Выраз фіксуецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» І. І. Насовіча і працы М. Федароўскага «Люд беларускі на Русі Літоўскай».

Зуб за зуб. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Адплата злом за прычыненае зло. *[Вера:] Можа, у каго ёсць іншая прапанова? [Люба:] У мяне ёсць! Падняць тарыф на халтурныя работы. [Надзея:] Да тысячы тугрыкау за аб'ект. [Вера:] З нас дзяруць, і мы драць будзем… [Надзея:] Зуб за зуб!* (А. Петрашкевіч. Укралі кодэкс).

Частка біблейскай формулы закону адплаты (Зыход, 12,24): «Пералом за пералом, вока за вока, зуб за зуб: як ён зрабіў пашкоджанне на целе чалавека, так і яму трэба зрабіць».

З усіх ног. *Калька з франц. м.* (à toutes jambes). Вельмі хутка, імкліва (бегчы, кідацца, пускацца і пад.). *Чубар з усіх ног кінуўся бегчы на вяршыню валатоўкі, каб паглядзець адтуль на дарогу* (І. Чыгрынаў. Плач перапёлкі).

Першапачаткова ўжываўся ў дачыненні да коней.

З царом у галаве. *Запазыч. з руск. м.* Вельмі разумны, кемлівы. *Старшыня чалавек бывалы, з царом, як кажуць, у галаве. З ім гаварыць цікава пра ўсё* (В. Карамазаў. Я любіў яго).

Узнік на аснове прыказкі *Свой ум — царь в голове* ; параўн. яшчэ: *У каждого свой царь в голове; У всякого свой ум и разум, свой царь в голове* .

Зялёнае святло. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* зеленый свет, *укр.* зелено світло). Свабодны шлях, без перашкод і затрымак. *Каб даць ідэям зялёнае святло, неабходна было распачынаць рэканструкцыю вытворчасці* (Звязда. 18.01.1986).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага са святлафорнай сігналізацыяй, пры якой зялёнае святло з’яўляецца знакам свабоднага праезду, праходу.

З’яўленне на свет. *Агульны для ўсходнесл. м.* Нараджэнне каго-н. *Бацька вельмі хацеў дзяцей, вельмі перажываў, калі памерлі першынцы, і на маё з ’яўленне на свет ён глядзеў як на самую вялікую падзею ў сваім жыцці* (Я. Крупенька. З майго жыццяпісу).

Назоўнікавае ўтварэнне на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *з ’яўляцца (з’явіцца) на свет* ‘нарадзіцца’.

І

І брывом (вокам) не вядзе. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* и бровью/оком не ведет, *укр.* і бривом/оком не веде). Ніяк не рэагуе, не звяртае ніякай увагі. *Філімонаў і Мерлякоў знікаюць. Памкамузвода, старшыня і брывом не вядуць. Як бы іх гэта не*

датычыць (І. Навуменка. Смутак белых начэй).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека называецца па знешнім выразніку гэтага стану.

Ігра на нервах <*чыіх* >. *Агульны дляўсходнесл. м.* Наўмыснае раздражненне, нерваванне каго-н. *Што ж, думаюць мужчыны, можа, самстёт зрабіў разведку і не выкінуў нікога? Можа, гэта проста правакацыя чорных рук, ігра на нашых нервах...* (П. Кавалёў. Падзенне Хвядоса Струка).

Назоўнікавае ўтварэнне на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *іграць на нервах* <чыіх, каму>, які абазначае ‘наўмысна раздражняць, нерваваць каго-н.’

Іграць (сыграць) другую скрыпку. *Калька з ням. м.* (die zweite Geige spielen). Займаць другараднае, падпарадкаванае становішча ў чым-н. *Як вядома, у маладосці ён* [Антон] *прывык іграць другую скрыпку пры старэйшым браце Іване* (У. Калеснік. Памяць — настаўніца жыцця).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання адпаведнага словазлучэння, якое ў маўленні музыкантаў абазначае ‘выконваць у аркестры другую, суправаджальную партыю’.

Іерыхонская (ерыхонская) труба. *Пайкалька з франц. м.* (trompette de Jéricho). Чалавек з вельмі гучным голасам. *Хлопцы пасапвалі насамі. Мудрык храпе. Выводзіць рулады, нібы трактар, Іерыхонская труба* (І. Навуменка. Бульба).

Выток фразеалагізма — біблейскі тэкст (Ісус Навіна, 6). Ізраільцяне, вызваліўшыся з егіпецкага палону, накіраваліся ў Палесціну і па дарозе асадзілі горад Іерыхон. Сцены горада былі вельмі моцныя, і, здавалася, іх немагчыма разбурыць. Але калі ўсе затрубілі ў свяшчэнныя трубы, то сцены абваліліся і горад быў узяты.

<І> канцы ў ваду. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘не засталося ніякіх слядоў, доказу (злачынства, правіннасці)’ і ‘на гэтым усё кончана (пра канчатковую развязку чаго-н.)\ *Наладзілі следства. Усім вядома было, што гэта Вінцанцюк пастараўся, але выразнага доказу не было. Усё было зроблена гладка — і канцы ў ваду* (К. Чорны. Лявон Бушмар). *[Наеум:] Слова сказана, дый дзела звязана. Тады гарэлка на стол, ручнікі гатовы, дый канцы ў ваду* (В. Дунін-Марцінкевіч. Сялянка).

Ёсць некалькі меркаванняў пра этымалогію гэтага фразеалагізма. Адно з іх (найбольш пераканальнае) звязвае ўзнікненне фразеалагізма са звычкай разбойнікаў кідаць трупы забітых у раку, каб схаваць сляды злачынства. Выраз фіксуецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» І. І. Насовіча.

І пайшло і паехала. *Уласна бел.* Прыйшло ў рух, пачалося што-н. (пра інтэнсіўнае разгортванне чаго-н.). *І пайшло і паехала:*

таўкуць нагамі адзін аднаго, ажно з коўдры пыл курыць, пакуль маці не возьме бацькаву дзягу ды па коўдры той — два разы Яську, адзін раз — Калюлю (М. Гіль. Пуд жыта).

Выраз генетычна каламбурнага характару. Узнік на аснове слова *пайшло* ў выніку накладання на значэнне ‘пачало адбывацца’ яшчэ аднаго, зыходнага значэння гэтага ж слова ‘пачало рухацца, ступаючы нагамі’ і яго каламбурнага дапаўнення дадаткам *паехала* ‘пачало рухацца пры дапамозе транспарту’.

<I> пальцам не варухнуць (не паварушыць, не паварухнуць). *Калька з франц. м.* (ne pas bouger le petit doigt). Нічога не зрабіць, не прыкласці ніякіх намаганняў (для ажыццяўлення чаго-н.). *Ніхто не пакінуў сваіх кароў, не паварухнуў пальцам, каб пасобіць гаротнай кабеціне знайсці сына* (Р. Мурашка. Сын).

Склаўся на аснове евангельскага тэксту пра фарысеяў: «Звязваюць нязручны для нашэння цяжар і ўскладваюць на плечы людзям, а самі не хочуць і пальцам зрушыць яго».

<I> печкі і лаўкі (печкі-лаўкі). *Агульны для бел. і руск. м* . Ужыв. са значэннямі: (пры кіравальнай сувязі *каму)* ‘хто-н. мае добры прытулак дзе-н.’ і (пры кіравальнай сувязі *ў каго, з кім)* ‘хто-н. блізка знаёмы з кім-н.’. *—Дома п’е?.. — Ого! Смалы ён умяне дома вып’е, а не гарэлкі! — зноў загарэлася Яніна. — У брацікa свайго, у Вацака. Яму там печкі і лаўкі* (А. Шашкоў. Спытай сваё сэрца). *Тут Іра падумала, што калі б яна папрасіла бацьку, то, відаць, той не паскупіўся б. Купіў бы і туфлі, і боцікі… Грошы ў яго ёсць, і з гандлярамі ў яго печкілаўкі* (А. Цяжкі. Ахвяра).

Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшым сялянскім бытам. Вялікая цагляная печ і шырокія лаўкі каля сцен — асноўныя «стрыжні» сялянскай хаты. Яны ж і сімвал гасціннасці: добрага чалавека і пакормяць усім, што ёсць у печы, і, калі ён замёрз ці вымак, пакладуць спаць на печы. Выраз фіксуецца ў працах І. І. Насовіча, Я. А. Ляцкага, М. Федароўскага.

Ісці (пайсці) ва-банк. *Агульны для ўсходнесл. м.* Дзейнічаць, рызыкуючы ўсім, што ёсць. *Я іду ва-банк — пан ці прапаў. Хачу рызыкаваць толькі пры той умове, што сапраўды прынясу карысць Радзіме і заслужу яе літасць* (І. Новікаў. Да світання блізка).

Тымі, хто ведае франц. м., выразна адчуваецца сэнсавая таўталагічнасць гэтага выразу. У фразеалагізме ёсць запазычанне з франц. м. *va banque* , што значыць ‘іду на банк’, ці, інакш, ‘гуляю на ўсе грошы, пастаўленыя на кон’. Запазычанне злілося ў мове карцёжнікаў у адно слова *ва-банк* і ўступіла ў сувязь з дзеясловам *ісці* . У такім выглядзе словазлучэнне, пераасэнсаваўшыся, перайшло ў літаратурны ўжытак.

Ісці (пайсці) на вудачку *чыю, каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Даваць сябе падмануць. — *Хіцёр ён, — трасе галавою стары Сусла, — якая-такая цяпер навука?.. Бязбожніцтва пайшло, заліваюць кулі, а дурні на вудачку ідуць* (Я. Колас. Туды, на Нёман).

Узнік шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ў маўленні рыбакоў ужываецца з прамым значэннем слоў.

Ісці (пайсці) па лініі найменшага супраціўлення. *Відаць, паўкалька з англ. м.* (take the line of least resistance). Выбіраць найбольш лёгкі спосаб дзеянняў, пазбягаючы перашкод. *Не справіўшыся з намечаным, адказныя работнікі пайшлі па лініі найменшага супраціўлення: афармілі ў лютым акт на спісанне* (Звязда. 9.09.1986).

Утвораны на аснове тэрміналагічнага словазлучэння, звязанага з фізічнай з'явай — выбіральным праходжаннем току па лініі з найменшым электрычным супраціўленнем.

Ісці (пайсці) угору (угару). *Агульны дляўсходнесл. м. (руск.* идти в гору, *укр.* іти в гору). Ужыв. са значэннямі 'дабівацца болын высокага становішча ў жыцці, грамадстве' і 'паспяхова развівацца, паляпшацца (пра справу, гаспадарку і пад.)'. *Пасля смерці бацькі Паўла абралі царкоўным папячыцелем у шчаткаўскім прыходзе. Прыход багаты. Павал адразу пачаў ісці ўгору...* (П. Галавач. Дзве сцежкі). *Ну, думаю, трымайся, Сямён, справы твае быццам пайшлі ўгару, не балбачы толькі* (В. Быкаў. Кар'ер).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, у якім *угору* абазначае 'уверх, увысь'. Існуе таксама думка, што выраз паходзіць з маўлення карцежнікаў і звязаны з пашыранай у XVIII-XIX стст. картачнай гульнёй «горкай», у якой *ісці ў гару* абазначала 'выйграваць'. Параўн., аднак, існаванне ў руск. м. двух антанімічных фразеалагізмаў *идти в гору* і *идти под гору* , што адмаўляе іх этымалагічную сувязь зназванай картачнай гульнёй.

Ісці (пайсці) у Каносу. *Паўкалька з франц.* (aller à Canossa) *ці італ.* (andare a Canossa) *м.* Уніжацца перад кім-н., каяцца, станавіцца пакорлівым, прызнаваць сябе пераможаным. *Што там шэпчуць, баючыся, скрытна зноў, пачуўшы крок галодных, босых? Маўчыце лепш! Пакіньце нас і спадчыну бацькоў, — за вамі мы не пойдзем у Каносу* (М. Танк. З паднятай галавой).

Каноса — замак у Паўночнай Італіі, у якім доўгі час жыў папа Грыгорый VII. Імкнучыся да сусветнага панавання, папа пракляў і адлучыў ад царквы германскага імператара Генрыха IV, калі той не захацеў падпарадкавацца папскай уладзе. Баючыся страціць прастол, зімой 1077 г. Генрых пехатой пайшоў у Каносу і тры дні прасіў у папы прабачэння.

Іудаў (юдаў) пацалунак. *Паўкалька з франц.* (baiser de

Judas) *ці англ.* (a Judas kiss) *м* . Здрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы. *Тысячы брацкіх магіл, сотні і сотні спаленых вёсак, сёл і гарадоў, да двух з паловай мільёнаў загубленых фашыстамі і іх наймітамі чалавечых жыццяў.. Вось жудасныя вынікі «гераізму» фашысцкіх паслугачоў, сапраўдныя вынікі іудавых пацалункаў…* (М. Лынькоў. Аб вылюдках).

Выток фразеалагізма — евангельская прытча (Лука, 22, 47) пра Юду Іскарыёта — аднаго з дванаццаці вучняў Ісуса Хрыста. Юда прадаў свайго настаўніка за трыццаць срэбранікаў. Каб стражнікі ведалі, хто з дванаццаці Ісус і каго трэба схапіць, Юда падышоў і пацалаваў яго.

І швец (шавец) і жнец і на дудзе (у дуду) ігрэц. *Агульны для ўсходнесл. м.* Майстар ва ўсякай справе, здатны да ўсяго. *О, паляшук!.. На ўсе рукі здатны, ён табе і швец і жнец і на дудзе ігрэц* (У. Калеснік. Пасланец Праметэя). *Тарас быў і сталяр, і цясляр, і шавец і жнец і ў дуду ігрэц* (У. Караткевіч. Лісце каштанаў).

Асобныя кампаненты гэтага матываванага фразеалагізма патрабуюць каментарыяў. Як засведчана ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча, *швец* — ‘шавец’, *ігрэц* — ‘ігрок, музыкант’; параўн. таксама ў гэтым жа слоўніку: *ні швец ні мнец ні ў дуду ігрэц* .

К

Прыкідвацца, глядзець **казанскай сіратой**. *Запазыч. з руск. м.* Пакрыўджаным, няшчасным (прыкідвацца). — *Не чуў я, каб хто мяне гукаў, дапытваўся — не патрэбен я нікому… — Во-ёй, не прыкідвайся казанскай сіратою..* . (П. Місько. Мора Герадота).

Утварыўся на аснове фразеалагізма *казанская сірата* (гл.), замацаваўшыся ў сваіх семантычных сувязях са строга акрэсленымі дзеясловамі *прыкідвацца, глядзець* .

Казанская сірата. *Запазыч. з руск. м.* Той, хто прыкідваецца пакрыўджаным, няшчасным (з мэтай разжаліць каго-н.). *І ўспомніў Васька, як хадзіў ён учора з камандзірам роты і Насцяй па свой заробак да гаспадара. Зніціўся той, збедніўся, ну проста сірата казанская, якія ў яго грошы, калі вайна і разруха…* (М. Лынькоў. Маладосць).

Першапачаткова выкарыстоўваўся ў дачыненні да татарскіх князёў, якія пасля ўзяцця войскамі Івана Грознага ў 1552 г. сталіцы Казанскага царства стараліся прыстасавацца да новай улады, часам пераходзілі ў хрысціянства, слалі рускаму цару чалабітныя, скардзячыся на сваю долю і спадзеючыся на розныя ўступкі, патуранні.

Калі ласка. *Агульны для бел. і ўкр. м.* Ужыв. як зварот для выражэння ветлівай просьбы, пабуджэння са значэннем ‘прашу вас’. *Можа, пяройдзем у той пакой, калі ласка, я вам яго анкету пакажу?* (Я. Брыль. Птушкі і гнёзды).

Утварыўся, відаць, у выніку скарачэння больш поўнай формы *калі твая (ваша) ласка будзе* . Параўн. у ананімнай паэме «Энеіда навыварат»: «Калі ўжо ласка твая будзе, вялі нам лазню пратапіць». У форме *калі ласка* выраз выкарыстоўваўся ў творах XIX ст. («Гутарка Данілы са Сцяпанам», п’еса В. Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта»).

Каліф на час. *Агульны для ўсходнесл. м.* Чалавек, які займеў уладу на кароткі тэрмін. *На славу працуюць любімыя браты нашы — партызаны. Звярыны жах пасялілі яны ў тупыя чарапы нямецкіх каліфаў на час* (М. Лынькоў. Блізка вясна Беларусі).

Склаўся на аснове арабскай казкі «Сон наяву, ці Каліф на час». У ёй гаворыцца, як малады багдадзец Абу-Гасан паклікаў да сябе ў госці незнаёмца і расказаў яму пра сваю запаветную мару — стаць хоць на адзін дзень каліфам. Незнаёмец якраз і быў пераапрануты каліф — вярхоўны правіцель Багдада. Абу-Гасану далі снатворнага парашку, перанеслі ў палац і, калі прачнуўся, цэлы дзень ушаноўвалі як каліфа. А вечарам, зноў усыпіўшы, вярнулі дамоў.

Калі (як) рак (на гары) свісне. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ніколі ці невядома калі (будзе, павінна адбыцца што-н.). — *Я магу кінуць піць. — Калі? Як рак на гары свісне. — Як ты загадаеш* (Л. Калодзежны. Аўсяны звон).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз як плён народнага гумару.

Каломенская вярста. *Запазыч.* з *руск. м.* Чалавек вельмі высокага росту. *Зверху раздаўся глухаваты голас: — Гэй, вярста каломенская, прыгніся, калі кацялок табе дарагі! Тут хутка прадзіраваяць* (І. Новікаў. Ачышчэнне).

Склаўся на аснове параўнання высакарослага чалавека з вельмі высокімі верставымі слупамі, якія былі пастаўлены паміж Масквой і сялом Каломенскім, дзе знаходзілася летняя рэзідэнцыя цара Аляксея Міхайлавіча.

Калоць вочы *каму. Агульны для ўсходнесл. м.* Абазначае ‘быць непрыемным каму-н., выклікаць злосць’ і ‘моцна папікаць, сароміць каго-н.’. *Зразумей, Мікола, што наш дастатак коле людзям вочы, усе зайздросцяць, таму і плятуць на мяне розную недарэчнасць* (М. Машара. І прыйдзе час…). *Ніхто яму, Вадзіму, не будзе калоць вочы былымі памылкамі* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Выраз паходзіць з прыказкі *Праўда вочы коле* , у складзе

якой абазначае ‘вельмі непрыемная, выклікае злосць, раздражняе’. Другое значэнне фразеалагізма таксама мае семантычную сувязь з прыказкай, толькі ўскосную.

Калумбава яйка. *Пайкалька з франц.* (l'oeuf de Colomb) *ці ням* . (das Ei des Kolumbus) *м.* Удалае рашэнне чаго-н., знойдзены выхад з цяжкага становішча. — *Па неправераных даных сёння ноччу забіта Настасся Вашчыла* [супрацоўніца нямецкай разведкі]. —*Гэта праўда? — Калумбава яйка... Нечаканы ўчынак шпега, якога ўчора Настасся Вашчыла на вуліцы стэкам спаласавала, выручыў нас, — тлумачыў Краеўскі. — Не трэба рук пэцкаць..* . (І. Гурскі. Вецер веку).

Склаўся на аснове хадзячага аповеду пра Хрыстафора Калумба. Калі адзін з суразмоўнікаў іранічна заўважыў, што адкрыццё Амерыкі было няцяжкай справай, Калумб прапанаваў яму паставіць яйка на стале. Ніхто не мог гэтага зрабіць. Тады Калумб, разбіўшы яйка з тупога канца, паставіў яго старчма. Пры гэтым нібыта дадаў: «Так, гэта справа няцяжкая».

Камандаваць парадам. *Агульны для ўсходнесл. м.* Распараджацца, верхаводзіць, быць завадатарам, аказваць уплыў на ход чаго-н. *Рабушка і Навучэнка пачалі пярэчыць, тады Саша растлумачыў: — Паколькі парадам камандую я, то слухайце мае загады! Пайшлі!* (І. Новікаў. Дарогі скрыжаваліся ў Мінску).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога тэрміна, які ўжываецца ў маўленні ваенных.

Камар носа не падточыць (не падсуне). *Агульны для ўсходнесл. м.* Нельга прыдрацца да чаго-н. *А хіба крытыкаваць цябе няма за што? Усё ў цябе так спраўненька, так добранька, што і камар носа не падточыць?* (М. Лобан. Гарадок Устронь).

Першапачаткова выраз выкарыстоўваўся, відаць, як ацэнка такой сталярнай або цяслярскай работы, пры якой паміж шчыльна падагнанымі дошкамі ці бярвёнамі нельга прасунуць нават камарынага носа.

Камень за пазухай. *Агульны для ўсходнесл. м.* Скрытая, затоеная злосць, нядобры намер. *Без каменя за пазухай я падаю, равеснік, табе руку на дружбу — не адхіляй яе!* (Н. Гілевіч. Равесніку за акіянам).

Вытворны ад дзеяслоўнага фразеалагізма *насіць (трымаць, хаваць) камень за пазухай* ‘затойваць злосць на каго-н., быць гатовым зрабіць што-н. дрэннае каму-н.’. Адарваўшыся ад дзеяслоўнага выразу, яго фрагмент атрымаў прадметнае значэнне.

Каменьчык (-і) у агарод *чый. Агульны для ўсходнесл. м.* Іранічны, крыўдны намёк на што-н. *Роза зразумела, што крытыка яе работы з'яўляецца адначасна каменьчыкам у Юркаў агарод* (У. Калеснік. Пасланёц Праметэя).

Склаўся на аснове фразеалагізма *кідаць каменьчыку агарод* чый, каго (гл.) у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Будучы «абломкам» дзеяслоўнага выразу, захаваў «долю» семантыкі ўсяго фразеалагізма, набыў катэгарыяльнае значэнне прадметнасці.

Канцы з канцамі не зводзяцца (не сыходзяцца) *у каго, дзе. Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘не хапае чаго-н. для задавальнення жыццёвых патрэб на ўвесь вызначаны перыяд’ і ‘няма ўзгодненасці, адпаведнасці паміж рознымі бакамі чаго-н. (у разважаннях, доказах і пад.)’. *Зажынкі заўсёды ўрачыстая падзея, свята. Павялося гэта здавён-даўна, з тых часоў, калі ў многіх хатах канцы не зводзіліся з канцамі. Не хапала хлеба, каб дацягнуць да новага ўраджаю* (І. Дуброўскі. Буйным крокам). *Не, хлопча, канцы з канцамі ў цябе пакуль што не сыходзяцца. Відаць, ты яшчэ не разабраўся толкам у гэтых абозах і авангардах…* (М. Ткачоў. Пошукі скарбаў).

Фразеалагізм, структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, склаўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *зводзіць канцы з канцамі* (гл.).

Капанне на мазгі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Пастаяннае ўздзеянне на каго-н., бесперапыннае настаўленне, павучанне каго-н. *У такіх выпадках — Ліза ведала з шматгадовага вопыту — лабавая атака не падыходзіць. Трэба іншы манеўр — спакой, ласка, зацяжная аблога і паступовае «капанне на мазгі »* (І. Шамякін. Атланты і карыятыды).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага *капаць на мазгі* каму ‘пастаянна гаварыць адно і тое ж, уздзейнічаючы на каго-н., павучаючы, настаўляючы каго-н.’.

Капціць свет. *Уласна бел.* Жыць без пэўнай мэты, без справы, без карысці для іншых. — *Што, адны жывяце? — Адны. Во з дзедам так і капцім свет, — тужліва адказала кабета* (В. Быкаў. Сотнікаў).

Узнік, відаць, на аснове фразеалагізма *неба капціць* (гл.) і ўжываецца з тоесным значэннем: *не капцій дарэмна свету* (К. Крапіва), *стварэнне гэта свет копціць* (І. Козел).

Капыліць (закапыліць) губы (-у). *Агульны для бел. і ўкр. м.* Крывіцца, выражаючы незадаволенасць, злосць. *Скіба гумару ў сітуацыі не зразумеў, ён адно чмыхнуў і, як кажуць, закапыліў губу* (А. Кажадуб. Высока сонейка, высока).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека называецца па знешнім выразніку гэтага стану.

Карміць абяцанкамі *каго. Паўкалька з руск. м.* (кормить обещаниями). Абяцаць зрабіць што-н. у хуткім часе і не выконваць абяцанага. *Цётка ведала дабрату свайго пляменнічка: толькі абяцанкамі корміць* (М. Лобан. На парозе будучыні).

Утварыўся ў руск. м. на базе фразеалагізма *кормить завтраками* , у апошнім кампаненце якога каламбурна сутыкаюцца два значэнні: ‘снеданне’ і ‘абяцанне зрабіць што-н. заўтра’.

Карычневая чума. *Агульны для ўсходнесл. м.* Фашызм. *Час яшчэ не сцёр ні з памяці людской, ні з пакутнай зямлі слядоў, якія пакінулі на ёй нечуваныя трагедыі, страты і ахвяры, што прынесла чалавецтву карычневая чума* (В. Вітка. Даследуецца чалавек).

Узнікненне фразеалагізма абумоўлена тым, што ў Германіі фашысцкія малойчыкі насілі карычневыя кашулі.

Касіць дугой. *Уласна бел.* Не назапасіўшы корму для жывёлы, выпрошваць, купляць, пазычаць яго. *Хай здавай бы* [скаціну] *мой, у каго кармоў няма. Напрыклад, Сурміла. Ён ужо з месяц як косіць дугою* (В. Блакіт. Шануй імя сваё).

Выраз каламбурнага характару. Утвораны на аснове свабоднага словазлучэння *касіць касой* , у якім назоўнікавы кампанент заменены словам *дугой* . Апошняе сімвалізуе запрэжанага каня, на якім едуць здабываць сена.

Касы (косы) сажань у плячах. *Паўкалька з руск. м.* (косая сажень в плечах). Рослы, плячысты, магутнага складу (пра мужчыну). *Марыя Міхайлаўна ўважліва агледзела рослага праваднiка. Касы сажаньу плячах. Волат* (У. Мяжэвіч. Яблынька для доктара).

Вобразная аснова гэтага фразеалагізма грунтуецца на гіпербале. Даўней, да ўвядзення метрычнай сістэмы, у Расіі і Беларусі выкарыстоўваўся сажань — мера даўжыні, роўная 3 аршынам, або 2,134 м. Апрача гэтай меры, быў яшчэ махавы сажань, роўны двум з палавінай аршынам (па даўжыні адлегласці разведзеных у бакі рук), і касы сажань, які раўняўся адлегласці ад вялікага пальца правай нагі да канца сярэдняга пальца паднятай угору левай рукі.

Кату па пяту. *Уласна бел.* Вельмі малы, невысокі, нізкарослы. *Я ж і кажу: колькі таго старшыні — во, на адзін корх, кату па пяту, а глядзі ж ты, як гайкі пачаў закручваць* (П. Місько. За лужком, за рэчкаю).

Вобразнасць гэтага фразеалагізма, кампаненты якога звязаны рыфмай, заснаваная на літоце (знарочыстым прымяншэнні).

Каша ў галаве *ў каго. Магчыма, недакладная калька з ням. м.* (Grützkopf ‘дурніла’; складаны назоўнік, у якім *Grütz* — каша, *Kopf* — галава). Хто-н. блытана разважае, не мае яснасці ў разуменні чаго-н. — *Разумнікі любяць вучыць, кіраваць, камандаваць. — Ну-ну... Каша ў цябе ў галаве* (Л. Дайнека.

Запомнім сябе маладымі).

Выраз успрымаецца як матываваны, іранічна-гіпербалізаванага ўтварэння.

Кветкі з чужых палёў. *Уласна бел.* Запазычаныя з іншых прац матывы, вобразы, думкі і іх выражэнне. *Ні ў адным з іх* [вершаў М. Танка на запазычаныя матывы] *мы не заўважаем залежнасці, наадварот — тэма, матыў змяняюць самую сваю прыроду, урастаюць у нашу глебу не кветкамі з чужых палёў, а жывымі кветкамі нашай роднай паэзіі* (В. Вітка. Далягляды слова).

Паходзіць ад назвы зборніка (1928) Ю. Гаўрука, куды ўвайшлі пераклады з твораў англійскай, нямецкай, французскай, італьянскай і польскай паэзіі. Намёк на перакладчыка і яго зборнік знаходзім у паэме К Крапівы «Хвядос — Чырвоны нос»: «Пра яго яшчэ трапалі, што ён жыў „з чужых палёў“, а сваё было ў папары».

Кідаць (кінуць) камень (каменьчык, каменьчыкі) у агарод *чый, каго. Калька з франц. м.* (jeter des pierres dans le jardin de qn). Рабіць неадабральны намёк у чый-н. адрас. *Я ведаю, Стаўроў ты маеш права кінуць камень у мой агарод за мінулае. Не чапаючы Марыі, я скажу: я сапраўды апусціўся ў той час* (У. Караткевіч. Нельга забыць).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага са зласлівым звычаем кідаць у агарод свайго ворага каменне, каб зрабіць зямлю нязручнай для апрацоўкі.

Кідаць (кінуць) пальчатку *каму, чаму. Калька з франц. м.* (jeter le gant). Уступаць у барацьбу з кім-, чым-н., рабіць рашучы выклік каму-, чаму-н. *Чаго гэта Малец ад мяне хоча? Будзьце сведкамі, што яшчэ адна абраза — і я кідаю яму пальчатку* (У. Дамашэвіч. Студэнты апошняга курса).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з сярэдневяковым заходнееўрапейскім звычаем. Сеньёр, устанаўліваючы васальную залежнасць рыцара, уручаў яму пальчатку. Калі васал адмаўляўся служыць сеньёру, то кідаў яму пальчатку. У далейшым звычай распаўсюдзіўся і сярод рыцараў. Выклікаючы праціўніка на дуэль, рыцар кідаў перад ім сваю пальчатку. Калі праціўнік паднімаў яе, то гэта азначала, што выклік прыняты.

Кідаць (кінуць) у твар *каму, каго што. Калька з франц. м.* (jeter a la face de qn). Гаварыць рэзка і адкрыта, не ўтойваючы. *На канцы размовы, прыціскаючы на кожным слове, кінуў у твар дачцэ: — Калі толькі праўду мелюць, дык глядзі, каб я больш пра гэта не чуў і табе не казаў* (Р. Мурашка. Сын).

На аснове скалькаванага выразу развіўся варыянт *кідаць (кінуць) у вочы* каму, каго што: *Моладзь выбягала наперад і ў вочы паліцыянтаў кідала гэтыя воклічы* (Ц. Гартны. Сокі цаліны).

Кідаць (кінуць) якар *дзе. Агульны для ўсходнесл. м.* Спыняцца, уладкоўвацца дзе-н. на пастаяннае жыхарства. *Са мною было так: дзе служыў, там і кінуў якар, дадому не паехаў* (М. Кусянкоў. Жар пад прыскам).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні маракоў. Параўн.: «Адзін раз летам у бухце кідаў якар цеплаход» (А. Крыга).

Класці (пакласці, палажыць) пад сукно *што. Агульны для ўсходнесл. м.* Адкладваць рашэнне чаго-н. (справы, просьбы, заявы), пакідаць без увагі, без руху. *[Глуздакоў:] У нас ёсць пісьмо з вобласці аб перагібах Буйкевіча? [Цесакоў:] Першы раз чую. [Лявон:] Няўжо і там пад сукно палажылі?* (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце).

Узнікненне фразеалагізма звязана з традыцыямі даўнейшай судовай практыкі, калі тыя ці іншыя заявы, прашэнні знарок адкладваліся на доўгі час пад сукно, якім засцілаўся службовы стол чыноўніка.

Клюнуць на вудачку *чыю, каго, чаго, якую. Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘паддацца на падман’ і ‘аказацца пад уздзеяннем чаго-н.’. *Толькі свіснулі* — і *ты прыбег. Можна павіншаваць мяне* — я *выйграў пары. Я быў упэўнены, што ты клюнеш на гэтую вудачку* (Л. Дайнека. Запомнім сябе маладымі). *Пальчык, як маленькі, клюнуў на вудачку свае ўласнай фантазіі і нейкага хваравітага ўяўлення* (У. Дамашэвіч. *Я* шукаю бацьку).

Узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, якое ў маўленні рыбакоў ужываецца з прамым значэннем слоў.

Кожны сустрэчны. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* каждый встречный, *укр.* кожний стрічний). Любы, без разбору чалавек. *Нярэдка ў жыцці наглядаецца, што двудушнік, пустазвон кожнага сустрэчнага надзяляе такімі ж рысамі характару, якімі валодае ён сам* (Р. Семашкевіч. Бацька ў калаўроце).

Утвораны на аснове фразеалагізма *першы сустрэчны* (гл.) — калькі з франц. м.

Колькі лет колькі зім! *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* сколько лет сколько зим!*;укр.* скільки літ скільки зим!). Як даўно не бачыліся! Вокліч пры сустрэчы з кім-н., каго даўно не бачыў, з кім даўно не сустракаўся. *Церах пазнаў Васіля адразу. Растапырыўшы рукі, стаў на дарозе. — Іванавіч! Колькі лет колькі зім!..* (І. Навуменка. Срэбныя імхі).

Узнік у выніку скарачэння выразу *колькі лет колькі зім не бачыліся! Лет* — устарэлая форма род. скл. мн. л. ад *лета.*

Коп’і ломяцца (ламаліся) *з-за каго, з-за чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Адбываюцца гарачыя спрэчкі, рашучая барацьба. *Я*

старайся не ўдзельнічаць у гэтай баталіі, адмоўчвайся, аднеквайся, рабіў выгляд, што не разумею, з-за чаго ломяцца коп`і *(Л. Дайнека. Футбол на замініраваным полі).*

Фразеалагізм, структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, склаўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *ламаць коп`і* з-за каго, за што (гл.).

Костка ў горле *каму, для каго, для чаго. Уласна бел.* Вялікая перашкода, непрыемнасць для каго-, чаго-н. *Ён жа* [Ціток *]можа стаць другім багачом у воласці. Каб толькі гэта костка ў горле, Кандрат, за ім не ўплянтайся* (М. Лобан. На парозе будучыні).

Утварыўся на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *стаць косткай у горле* ў выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента, набыў катэгарыяльнае значэнне прадметнасці і адпаведныя граматычныя ўласцівасці назоўнікавых фразеалагізмаў.

Кот марцовы. *Уласна бел.* Распуснік, блуднік. — *Дык ты, кот марцовы, да суханоўскіх дзяўчат унадзіўся, — жартаваў Андрэй* (М. Машара. «Крэсы» змагаюцца).

Цяпер ужо слова *марцовы* — у разрадзе архаічнай лексікі. Яно абазначае ‘сакавіцкі’ і ўтворана ад устарэлага *марац* ‘сакавік’; абодва падаюцца ў «Слоўніку беларускай мовы» І.І.Насовіча. Слова *марац* захавалася ў некаторых прыказках: *Марац адкусіць палец; Цешыўся старац, што пераждыў марац, ажно ў маю нясуць яго да гаю.* У фразеалагізме — намёк на перыяд кацінага «вяселля», які прыпадае на «марац», калі каты з працяглым роспачным мяўканнем бегаюць пад вокнамі.

Коўзанне (слізганне) па паверхні. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* скольжение по поверхности, *укр.* ковзання по поверхні). Дзеянні знешняга характару, павярхоўныя, без заглыблення ў сутнасць чаго-н. У *большасці на старонках раённых газет — слізганне па паверхні, прывычны парадны тон* (Звязда. 31.01.1987).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага *коўзацца (слізгаць) па паверхні* ‘не ўнікаючы ў сутнасць, закранаць толькі знешні бок чаго-н.’.

Кракадзілавы слёзы. *Пайкалька з ням.* (Krokodilstränen) *ці франц.* (larmes de crocodile) *м.* Крывадушнае спачуванне, прытворнае шкадаванне. *[Касперскі:] Кірыла Рыгоравіч! Няўжо вы сумняваецеся?.. Прысягнуць магу… [Анішчук:] Кракадзілавы слёзы* (І.Гурскі. Хлеб).

У аснове фразеалагізма — старажытнае павер’е, быццам кракадзіл, з’ядаючы сваю ахвяру, плача. Адна з ранніх фіксацый выразу сустракаецца ў помніку палемічнай літаратуры «Антиризись или Апологія противъ Христофора Филалета» (1599): «А што поведаете, жесте зъ жалостью серьдечною учынили, —

крокодиловы то слезы!»

Крок наперад. *Калька з франц. м.* (un pas en avant). Дасягненне, прагрэс у якой-н. справе. *Гэта аповесць* [«Біяграфія майго героя»] *для Сяргея Знаёмага ёсць немалы крок наперад* (К. Чорны. Заўвагі да стылявых тэндэнцый у творчасці Сяргея Знаёмага).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваны, з жывой унутранай формай.

Кропка пастаўлена. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . точка поставлена, *укр.* крапка поставлена). Завершана, скончана што-н. *Я заўтра ж паеду да мамы... Я прымушу яе апамятацца. Яна, мабыць, думае, што напісала пісьмо і на гэтым пастаўлена кропка* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага выразу *ставіць (паставіць) кропку* на чым, над чым, у чым 'завяршаць што-н., даводзіць выкананне чаго-н. да канца'.

Кропкі над «і» пастаўлены *дзе. Агульны дляўсходнесл. м. (руск.* точки над «і» поставлены, *укр.* крапки над «і» поставлени). Няма нічога нявысветленага, усё даведзена да лагічнага канца. *У пастанове і ўказе, на якія вы спасылаецеся, пастаўлены, як кажуць, кропкі над «і»* (ЛіМ. 27.06.1986).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *ставіць (паставіць) кропкі над «і»* (гл.), які абазначае 'канчаткова высвятляць усё, не пакідаючы нічога недагаворанага, даводзячы ўсё да лагічнага канца'.

Кроў з малаком. *Агульны для ўсходнесл. і польск. м.* (krew zmlekiem). Ужыв. са значэннямі 'здаровы, моцны, у стане росквіту', 'вельмі прыгожы' і 'свежы, румяны (пра твар, шчокі)'. *Антось — мужчына высокі і плячысты, пад дзевяноста кілаграмаў. Як кажуць, кроў з малаком* (В. Супрунчук. Вегетарыянец). *А, чорт... якая прыгожая, кроў з малаком. Не ведаю, як ты, ая зразу б укахаўся ў яе* (П. Галавач. Загубленае жыццё). *Бог даў ёй дочку Тадорку, вясёленькую, маўляў зорку, проста матчын ненагляд! Кроў з малаком яе шчочкі!..* (В. Дунін-Марцінкевіч. Шчароўскія дажынкі).

Відаць, пранік ва ўсходнесл. і польск. м. як недакладная калька з ням. м. *(wie Milch und Blut* , літаральна «як малако і кроў»); у форме злучальнай канструкцыі фразеалагізм ужываецца ў чэшск. *(krev a mléko,* літаральна «кроў і малако»), балг. *(мляко и кръв) і* некаторых іншых мовах. Вобразнасць фразеалагізма першапачаткова ўсведамлялася так: на белым, як малако, твары іграе яркі, як кроў, румянец.

Кроў з носа. *Агульны дляўсходнесл. м.* Абавязкова,

нягледзячы ні на што, пры любых умовах. *Слоў на вецер не кідайце, а калі ўжо што намечана, то кроў з носа, а каб было зроблена* (В. Палтаран. Ключы ад сезама).

Паходзіць з канструкцыі больш поўнай формы *хоць кроў з носа, а зраблю.* Маюцца на ўвазе нярэдкія выпадкі, калі ў чалавека пры доўгай і напружанай працы можа пайсці з носа кроў.

Круціць баранку. *Агульны для ўсходнесл. м.* Працаваць шафёрам. *Трэці дзесятак круціць баранку Васіль, а не захварэў на распаўсюджаную шафёрскую хваробу — ліхацтва* (М.Гіль. Дзень пачаўся).

Паходзіць з маўлення шафёраў, дзе баранкай называюць рулявое кола ў аўтамабілі.

Круціць носам. *Калька з франц. м.* (hocher du nez). Ужыв. са значэннямі ‘адмаўляцца, натурыцца’ і ‘важнічаць, выказваючы незадавальненне’. *Трапляецца гэтакі чалавек, дык яна яшчэ носам круціць* (А. Васілевіч. Доля знойдзе цябе). *Брат, сват, дзядзька, чорт лысы хай робяць, а ён прыйдзе на гатовае, ён, бачыце, запанеў :.. І носам будзе круціць: «Ах, не такусё! Ах, не гэтак!»* (П.Місько. Ціхае лета).

Фразеалагізм жэставага паходжання. Тут унутраны стан чалавека апісваецца праз яго знешні выгляд.

Крывіць губы. *Уласна бел.* Крывіцца, выражаючы незадаволенасць, злосць. *Хто ахвотнік неба мераць, дык выходзь сюды наперад. Ну, а ты што крывіш губы? Ці табе лятаць не люба?* (К. Крапіва. Хто за намі?).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз яго знешні выгляд, выкліканы гэтым станам.

Крывое кола. *Уласна бел.* Упарты чалавек, які сваімі ўчынкамі пляміць сам сябе. — *Васіль, пачакай, во нейкі малахольны, — пачуў ён услед, — нічога яму не скажы, крывое кола, — не крані ты яго!* (У. Саламаха. Напрадвесні).

Крыніцай фразеалагізма, як мяркуе Ф. М. Янкоўскі, стала прыказка *Крывое кола на сябе гразь (бруд, балота) кідае.* У трапным вобразе, што адарваўся ад прыказкі, амаль цалкам захоўваецца яе сэнс. Параўн. ужыванне прыказкі ў п’есе В. Зуба «Юнацтва рыцара»: «[Казімір:] А я ўсё роўна раскажу ўсім, што галёшы айца Нікана ператварылі ў паштовую скрынку. [Стась — Казіміру, шматзначна:] Крывое кола на сябе гразь кідае… Май гэта на ўвазе…»

Куды вочы нясуць (панясуць). *Уласна бел.* Адпаведна жаданням, куды захочацца, куды ўздумаецца (ісці, пайсці). *Нацешышся, налюбішся, як я буду нагамі адбівацца, а тады сабе пойдзеш куды вочы панясуць* (Л. Родзевіч. Пакрыўджаныя).

Узнік аб’яднаннем двух фразеалагізмаў-сінонімаў у адзін,

вынікам іх кантамінацыі стаў фразеалагізм з тым жа значэннем: *куды вочы глядзяць + куды ногі нясуць (панясуць).* Зліццё фразеалагізмаў адбылося ў жывой народнай мове (выраз фіксуецца ў IV томе працы М. Федароўскага «Люд беларускі на Русі Літоўскай»).

Кульгаць на абедзве нагі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* хромать на обе ноги, *укр.* кульгати на обидві ноги). Ужыв. са значэннямі ‘мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)’, ‘ісці дрэнна, з перабоямі, зрывамі (пра справу, работу і пад.)’ і ‘вельмі дрэнны (пра парадак, дысцыпліну і інш.)’. *Лёгка сказаць — праштудзіруй. А калі Антось яшчэ ў школе па хіміі кульгаў на абедзве нагі…* (З. Шостак. Выгадная штука). *А што да партыйнай работы, то яна ў нас кульгае на абедзве нагі* (М. Лобан. Гарадок Устронь). *Высветлілася, што на ўчастку, як кажуць, на абедзве нагі кульгала дысцыпліна, ігнараваліся правілы тэхнічнай бяспекі* (В. Макарэвіч. На галоўным напрамку).

Сфарміраваўся, відаць, пад уплывам блізкага ў сэнсавых і структурных адносінах біблейскага выразу *хромать на оба колена:* «І падышоў Ілья да ўсяго народу, і сказаў: ці доўга вам кульгаць на абодва калены?» (1-я кн. Царстваў, 18, 21).

Кульмінацыйны пункт *<чаго, у чым>. Агульны для ўсходнесл. м.* Найвышэйшы рубеж, вяршыня чаго-н. — *Як вы думаеце, Сымон Іванавіч, ажэніцца наш знаёмы з гэтай дзяўчынай? — Я ўпэўнены. Наш прыход — кульмінацыйны пункту яго заляцанні* (А. Пальчэўскі. Сваты).

Утварыўся ў выніку метафарызацыі астранамічнага састаўнога тэрміна, якім абазначаюць момант праходжання свяціла праз нябесны мерыдыян.

Л

Лавачка закрываецца (закрылася, закрыецца). *Агульны для ўсходнесл. м.* Спыняецца якая-н. справа, хто-н. перастае займацца чым-н. *І ты думаеш да пенсіі дарабіць? Доўга табе яшчэ. Прыдумаюць які аўтамат — закрылася лавачка* (А. Жук. Хлопчык на краі поля).

Фразеалагізм, структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага *закрываць лавачку* (гл.).

Лакмусавая паперка. *Агульны для ўсходнесл. м.* Сродак выяўлення, праверкі адносін паміж кім-н. *Швейк стаў яшчэ пры жыцці Гашака лакмусавай паперкай. Па адносінах да яго высвятлялася ўсё прагрэсіўнае і рэакцыйнае* (Настаўн. газ. 27.04.1983).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання хімічнага састаўнога тэрміна. Ім абазначаюць фільтравальную паперу, насычаную растворам лакмусу, якая ўжываецца як рэактыў на кіслоты і шчолачы.

Ламацца ў адчыненыя дзверы. *Калька з франц. м.* (enfoncer une porte ouverte). Настойліва сцвярджаць, даказваць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае пярэчанняў. *[Валун:] А навошта даказваць тое, што і так ясна ўсім? Навошта ламацца ў адчыненыя дзверы?* (А. Чарноў. Усё спачатку).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

Ламаць галаву *над чым. Калька з ням. м.* (sich den Kopf zerbrechen). Напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-н. *Зелянюк ламаў галаву над сфармуляваннем пэўнага, яснага адказу на запытанне, якое зрабіла яму Стася пры іхняй неспадзяванай сустрэчы* (М. Зарэцкі. Вязьмо).

У аснове фразеалагізма — нерэальны, гіпербалізаваны вобраз.

Ламаць (паламаць) коп'і *з-за каго, за што. Відаць, усходнесл.* Горача спрачацца, даказваць, змагаючыся за што-н., адстойваючы чые-н. інтарэсы. *Я ўспомніў між хлопцаў гэтых, на гэтых саляных копях, як крытык адзін з паэтам нядаўна ламалі коп'і* (У. Нядзведскі. Будні Салігорскія).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. У старажытнасці кап'ё было зброяй першай сутычкі. Уступаючы ў бой, воіны стараліся выбіць праціўніка з сядла, пры гэтым нярэдка ламалі коп'і. Параўн. ужыванне блізкага гучаннем і яшчэ не пераасэнсаванага словазлучэння ў «Слове аб палку Ігаравым»: «Ту ся копіемъ приломати, *ту* ся саблямъ потручати о шеломы половецкыя».

Ламаць <сабе, свае> рукі. *Агульны дляўсходнесл. м.* Прыходзіць у адчай, узрушэнне (ад вялікага гора). *Ой, ламалі свае рукі стары са старою: — Налажылась наша донька за ўсіх галавою!* (Я. Купала. Бандароўна).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз пэўны жэст — знешні выразнік гэтага стану.

Легчы касцьмі. *Усходнесл.* Ужыв. са значэннямі 'загінуць у баі' і 'старацца з усіх сіл зрабіць што-н.'. *Счапіўся з гадам хіленькі пінчук і лёг касцьмі, не прапусціўшы немца!* (Е. Лось. Гавораць несмяротныя). *Касцьмі лягу, змагаючыся супроць пасадкі «хіміка» ў гэтым раёне* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды).

Выраз фіксуецца ў старажытным летапісе, паводле якога князь Святаслаў перад бітвай з грэкамі ў 970 г. сказаў сваім воінам: «Не посрамим земли Русския, но ляжем костьми ту; мертвие бо срама не имут». *Касцьмі* — старая форма творнага скл.

мн. л., адпавядае сучаснай *касцямі.* Семантычная сувязь паміж кампанентамі ў фразеалагізме *легчы касцьмі* невыразная, аднак некаторы намёк на гэту сувязь адчуваецца пры супастаўленні фразеалагізма з пазнейшымі, сэнсава тоеснымі ўтварэннямі *легчы трупам, злажыць косці.*

Лезці са сваім статутам у чужы манастыр. *Агульны для ўсходнесл. м.* Умешвацца ў чужыя справы, навязваючы каму-н. свае рашэнні. *Помнілася Рыгору адна размова ў двары з суседам. — Прабач, што лезу са сваім статутам у чужы манастыр, — сказаў той. — Але шкада цябе* (М. Барэйша. Кембрыйскае мора).

Паходзіць з прыказкі *У чужы манастыр са сваім статутам не ходзяць.* Даўней кожны манастыр меў свой статут — звод правіл, якімі і кіраваліся члены пэўнай абшчыны манахаў.

Лезці сляпіцай у вочы *<каму>. Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘назойліва прыставаць, невыносна дакучаць’ і ‘раздражняць, злаваць каго-н. непрыемным уздзеяннем’. *І сур’ёзны ты чалавек, здаецца, а паводзіны твае камарыныя, так і лезеш сляпіцаю ў вочы* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Праз запыленыя вокны хат сямтам пазіралі агні. І снег усё ішоў лез у вочы сляпіцай* (Я. Брыль. У Забалоцці днее).

Узнік на аснове фразеалагізма *лезці ў вочы* (каму) шляхам пашырэння яго кампанентнага складу. Да выразу з цьмянай унутранай формай дададзены для яе ажыўлення кампанент у форме творнага параўнальнага склону; *сляпіцай* абазначае ‘як сляпіца’ ці ‘як сляпень’.

Лезці смалой у вочы *каму, да каго. Уласна бел.* Назойліва прыставаць, невыносна дакучаць. *Смалайціс моцна пакрыўдзіўся, затое не лез ужо да кожнага смалою ў вочы* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары).

Утвораны на аснове фразеалагізма *лезці ў вочы* (каму) шляхам пашырэння яго кампанентнага складу назоўнікам у форме творнага параўнальнага склону. *Смалой* абазначае ‘як смала’.

Лёгкая рука ў *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. прыносіць шчасце, поспех, удачу ў чым-н. — *Цяпер загоіцца, — упэўнена кажа дзед і складвае свае прычандалы ў капшук. — У мяне лёгкая рука* (В. Гардзей. Дом з блакітнымі аканіцамі).

Выток фразеалагізма — былое павер’е, што ў некаторых людзей лёгкая рука, якая прыносіць удачу. Першапачаткова ўжываўся, калі гаварылася пра што-небудзь набытае ў чалавека з лёгкай рукой; гэтым выказвалася ўпэўненасць, што ўсё пойдзе рукой, будзе ручыць, г. зн. удавацца, добра весціся.

Лунаць у паднябессі (у надхмар'і). *Недакладная калька з руск. м.* (витать в облаках). Бясплённа марыць, не заўважаючы наваколльнага. *[Жлукта:] Вось калі сатырык — ён зразу глядзіць у*

корань, а не лунае ў паднябессі, як некаторыя праменныя паэты (К. Крапіва. Мілы чалавек).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз. У руск. мову фразеалагізм трапіў як запазычанне з царк. — слав. м.

Лягчэй на паваротах. *Агульны для ўсходнесл. м.* Будзь асцярожны ў выказваннях ці ўчынках. — *Таты з папругай няма на цябе. Каб узяў галаву паміж ног ды ўсыпаў добры перабор ... — Ну, ну; лягчэй на паваротах* (Я. Брыль. Птушкі і гнёзды).

Склаўся, напэўна, на аснове свабоднага словазлучэння, якое ў маўленні шафёраў ужываецца з прамым значэннем.

Ляжаць пад сукном. *Агульны для ўсходнесл. м.* Заставацца без увагі, без разгляду, рэалізацыі. *Затым я напісаў заяву... Але заява ляжыць пад сукном. Калі ласка, дапамажыце разабрацца* (Звязда. 7.06.1987).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з даўнейшай судовай практыкай, калі тыя ці іншыя заявы, прашэнні знарок адкладваліся на доўгі час і ляжалі пад сукном, якім засцілаўся стол чыноўніка.

М

Маг і чараўнік. *Паўкалька зруск. м.* (маг и волшебник). Чалавек, які ўсё робіць лёгка і хутка. — *Ты, Фелікс, проста маг і чарадзей! Як гэта табеўдалося* [знайсці друкара]? — *Я ж казаў: дзядзька Максі мне сваяк, хоць і не блізкі* (А. Якімовіч. Кастусь Каліноўскі).

Выраз з камедыі А. В. Сухаво-Кабыліна «Вяселле Крачынскага» (1855), у якой адзін з персанажаў называе махляра і авантурыста Крачынскага магам і чарадзеем.

Мазаць (абмазаць, вымазаць) дзёгцем *каго, што. Агульны для ўсходнесл. м.* Незаслужана зневажаць, бэсціць, чарніць. *За вочы бэсціць, дзёгцем мажа і несусвеціцу нясе, а стрэне — кампліменты кажа і доўга дзве рукі трасе* (С. Грахоўскі. «Сумленны»).

Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшым звычаем мазаць дзёгцем у начны час вароты гаспадару, намякаючы гэтым на якую-небудзь правіннасць гаспадара ці членаў яго сям'і і тым самым ганьбячы іх.

Мазгі набакір *у каго. Паўкалька з руск. м.* (мозги набекрень). Хто-н. прыдуркаваты, з дзівацтвам. *Спачатку і мне думалася: яны людзі. Аслеплі ад самаўлюбёнасці, дый мазгі набакір. Цяпер жа ведаю: маразм; і, каб абараніць жывое, патрэбны не адны словы!* (У. Карпаў. Жывое сячэнне).

Склаўся, відаць, па аналогіі з ужо існуючым, сэнсава тоесным

выразам *мазгі не на месцы* ў каго. *Набакір* (у дачыненні да мазгоў) першапачаткова абазначала ‘зрушаныя набок, скрыўленыя, як шапка, ссунутая набакір’.

Малоць не падсяваючы. *Уласна бел.* Гаварыць глупства, пустасловіць. *Ах ты, чорт аднавокі! Гэта ж трэба так малоць не падсяваючы. Прыдумаў!* (І.Ласкоў. Зімовыя лісты).

Утвораны ў выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм» (В. М. Макіенка). Тут на рэалізаванае спачатку пераноснае значэнне дзеяслова *малоць* ‘балбатаць, пустасловіць’ накладзена прамое значэнне ‘размолваць, ператвараць зерне ў муку’ з адначасовым далейшым дапаўненнем гэтага дзеяслова дзеепрыслоўем з адмоўем — *не падсяваючы* ў сэнсе ‘не прасейваючы муку праз сіта, не пытлюючы яе’.

Мамчын (мамін) сынок. *Відаць, калька з ням. м., дзе замест фразеалагізма ўжыв. сэнсава раўназначны складаны назоўнік* Muttershnchen. Распешчаны, збалаваны, ні да чаго не прыстасаваны хлопчык ці малады чалавек. — *Што ж, песці, гадуй мамчынага сынка. Мужчыну трэба гадаваць па-мужчынску, строга, — гаварыў Міхал* (Л. Арабей. Другі).

Выраз усведамляецца як матываваны, падсвечаны іроніяй.

Манна з неба сыплецца (падае) *каму, у каго, для каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Каму-н. вельмі лёгка, само сабой дастаюцца сродкі для пражыцця, набытак і пад. *Думаеш, у Сенніцы табе манна з неба сыпацца будзе?..* (С. Александровіч. Незабыўнымі сцежкамі).

Склаўся на аснове фразеалагізма *манна нябесная* (гл.).

Манна нябесная. *Відаць, паўкалька з франц. м.* (manne céleste). Ужыв. са значэннямі ‘што-н. вельмі патрэбнае, доўгачаканае’ і ‘багацце падазронага паходжання’. *У калгас* [мужчыны] *пайшлі не думаючы. Пайшлі таму, што ўсе ішлі. Або думалі, што калгас — гэта рай, дзе даюць манну нябесную…* (В. Каваленка. Падвышанае неба). *Адкуль яму, думаем, такая манна нябесная?.. Ды нехта зірк, а на грашовых пераводах акуратныя штампікі: маўляў, грошы пасылае рэдакцыя* (М. Кусянкоў. Пра воўка памоўка).

Выток фразеалагізма — біблейскі аповед (Зыход, 16, 14–16, 31) пра «сыноў Ізраіля», якія на працягу 40 гадоў елі манну, пакуль не прыйшлі ў зямлю абяцаную. Манну, калі іудзеі ішлі пустыняй, кожную раніцу нібыта пасылаў з неба Бог.

Чакаць **манны нябеснай.** *Агульны для ўсходнесл. м.* (Чакаць) малаверагоднай дапамогі, падтрымкі, вынікаў. *Адамаўна ўсё можа, а мы чакаем нябеснай манны, дарагі час марнуем, а за прастой нам не плоцяць* (А. Масарэнка. Баргузінскае лета).

Утварыўся на аснове фразеалагізма *манна нябесная* (гл.),

стаўшы ўжывацца пры строга акрэсленым дзеяслове-суправаджальніку.

Мастацтва для (дзеля) мастацтва. *Калька з франц. м.* (l'art pour l'art). Бескарысная справа, бескарысны занятак. *За крытыку трэба дзякаваць кожнаму, калі толькі гэтая крытыка імкнецца дапамагчы справе. Але калі гэтая крытыка ёсць своеасаблівае мастацтва дзеля мастацтва, дык за яе дзякаваць няма чаго* (К. Чорны. Публіцыстычныя нататкі).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, упершыню ўжытага французскім філосафам-ідэалістам В. Кузенам у 1818 г. у часе чытання ў Сарбоне 22-й лекцыі «Курса філасофіі». Састаўны тэрмін выкарыстоўваўся як лозунг, абвешчаны прыхільнікамі так званага «чыстага», «свабоднага» мастацтва, якія не прызнаюць грамадскага прызначэння і ідэйнага зместу мастацтва.

Масты спалены *<чаго, куды>. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* мосты сожжены, *укр.* мости спалені). Хто-н. канчаткова пазбаўлены магчымасці вярнуцца да ранейшага. [Юткевіч] *адмовіўся ехаць у тую краіну, якая дала яму жыццё, дала яму славу. Адмовіўся, і яго пакінулі. Масты ў новы свет былі спалены* (Б.Мікуліч. Дужасць).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, выраз утварыўся на аснове суадноснага з ім дзеяслоўнага фразеалагізма *спаліць <за сабой> масты*, узнікненне якога звязана з гісторыяй войнаў і паходаў. Было нямала выпадкаў, калі, наступаючы і пераправіўшыся на другі бок ракі, палкаводцы спальвалі за сабой масты, каб паказаць салдатам, што назад дарогі адрэзаны і што наперадзе толькі рашучая і пераможная барацьба або смерць.

Матаць (намотваць, нагматаць) <сабе> на вус *што. Агульны для ўсходнесл. м.* Цвёрда запамінаць, улічваць на будучае. *Дзед Талаш прыглядаўся да Букрэя, прыслухоўваўся да яго загадаў і каманды і ўсё гэта матаў сабе на вус* (Я. Колас. Дрыгва).

У фразеалагізме, відаць, знайшла адлюстраванне нервозная прывычка падкручваць вусы ў часе роздуму.

Мафусаілаў век. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі доўгае жыццё, даўгалецце. *Няхай чалавек сам сабе ўстановіць мафусаілаў век* (А. Мальдзіс. Восень пасярод вясны).

Паходзіць з біблейскага тэксту (Быццё, 5,12) пра патрыярха Мафусаіла, які пражыў нібыта 969 гадоў.

Махнуць рукой *на каго, на што. Агульны для ўсходнесл. і польск. м.* Перастаць звяртаць увагу на каго-, што-н., перастаць цікавіцца кім-, чым-н. *На Сымонку даўно ў хаце ўсе махнулі ўжо рукой* (Я. Колас. Сымон-музыка).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека

апісваецца праз пэўны жэст — знешні выразнік гэтага стану.

Мерацъ на свой аршын *каго, што. Агульны для ўсходнесл. м.* Меркаваць пра каго-, што-н. аднабакова, суб'ектыўна, з асабістага пункту гледжання. *Сядзіць такі ваяка-кіраўнік у лясным зацішку і мерае ўсіх на свой аршын, нават папракае другіх, распякае, павучае* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. Даўней, да ўвядзення метрычнай сістэмы, карысталіся аршынам — мерай даўжыні, роўнай 71,12 см. Аршыны выраблялiся саматужна і не заўсёды былі дакладнымі па даўжыні. Часам купец меў некалькі аршынаў і пры зручным выпадку мераў на «свой», укарочаны аршын.

Мерацъ на свой капыл *каго, што. Уласна бел.* Меркаваць пра каго-, што-н. аднабакова, суб'ектыўна, толькі са свайго пункту гледжання. *Адчапіся ты, дзядзька Марцін! Не мерай ты ўсіх на свой капыл!* (Я. Брыль. Апошняя сустрэча).

Узнік шляхам аб'яднання двух фразеалагізмаў у адзін: *мерацъ на свой аршын + на свой капыл.* Кантамінаванае ўтварэнне захавала значэнне фразеалагізма *мерацъ на свой аршын.*

Мецъ на ўвазе. *Калька з франц. м.* (avoir en vue). Ужыв. са значэннямі 'падразумяваць каго-, што-н.', 'улічваць што-н., не забывацца пра што-н.' і 'разлічваць на што-н.'. — *У такой справе гарачкі пароць не трэба... — Уякой гэта?.. — А ў нашай, партызанскай, — адказаў дзядзька, і цяжка было зразумець, што ён мае на увазе* (У. Дамашэвіч. Між двух агнёў). *Май на ўвазе, мы з табой яшчэ па-людску гаворым!..* (Э. Самуйлёнак. Будучыня). *Сакратар райкома не меў на ўвазе дабівацца ад мядзведзіцкіх якой-небудзь пэўнай пастановы* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Мецъ сэрца *на каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Злавацца на каго-н. *І Костусь броеы свае хмурыць: і ён на брата сэрца мае, бо Уладзя дзядзьку зневажае* (Я. Колас. Новая зямля).

Першапачатковае значэнне слова *сэрца* тут — 'цэнтр злосці, гневу' (параўн.: *сердавацъ, сярдзіты).*

Мёртвыя душы. *Запазыч. з руск. м* . Неіснуючыя асобы, якія толькі фіктыўна лічацца дзе-н. *На заводзе... праходзілі на зарплату мёртвыя душы, грошы за іх атрымоўвалі. Цягнулася гэта некалькі гадоў* (А. Жук. Асабліва небяспечнае).

Выраз з аднайменнай паэмы (1842) М. В. Гогаля. Галоўны герой паэмы Чычыкаў са спекуляцыйнай мэтай скуплівае ў памешчыкаў «мёртвыя душы» — прыгонных сялян-нябожчыкаў, якія па дакументах яшчэ лічыліся жывымі.

Між (паміж) іншым. *Калька з франц. м* . (entre autres). Ужыв. са значэннямі 'не звяртаючы асаблівай увагі, мімаходам' і 'дарэчы; у сувязі са сказаным'. *Нават і на канікулах* [Васіль і

Максім] *сустракаліся так сабе, між іншым, як і з усімі іншымі былымі аднакласнікамі* (І.Шамякін. У добры час). *Паміж іншым, таварыш Дубіцкі, ты вельмі смелы* (А. Чарнышэвіч. На сажалках).

Між (паміж) молатам і кавадлам. *Калька з ням. м.* (zwischen Hammer und Amboß). У цяжкім становішчы, калі небяспека ці непрыемнасць пагражае з двух бакоў (быць, аказацца, знаходзіцца і пад.) *Карнікі атакавалі партызан з боку Латвіі. Партызанскія брыгады апынуліся паміж молатам і каеадлам* (В. Ждановіч. Асвея).

Паходзіць ад аднайменнай назвы рамана (1868) Фрыдрыха Шпільгагена.

Між (паміж) намі <кажучы>. *Калька з франц. м.* (entre nous soit dit). Ужыв. як пабочнае словазлучэнне са значэннем ‘пад сакрэтам (пра што-н. такое, чаго не варта гаварыць іншым)’ *Учора, між намі кажучы, быў я ля паліўнага склада … Цікавіўся… Дарага, скажу табе, цяпер гэтыя паленцы каштуюць* (М. Капыловіч. Шукаю кватэру).

У франц. м. выраз сфарміраваўся, відаць, пад уплывам фразеалагізма з лац. м. *inter nos.*

Між (паміж) Сцылай і Харыбдай. *Паўкалька з ням.* (zwischen Szylla und Charybdis) *ці англ* . (between Scylla and Charybdis) *м* . У цяжкім становішчы, калі непрыемнасці, небяспека пагражаюць з двух бакоў (выбіраць, быць і пад.) *Глыбы думак. Праху глыбы — за сівою даўнінай паміж Сцылай і Харыбдай…* (Я. Янішчыц. Глыбы думак).

Выток фразеалагізма — грэчаская міфалогія. Сцыла і Харыбда — дзве пачвары, якія пільна ахоўвалі Месінскі праліў (паміж Сіцыліяй і Апенінскім паўвостравам) і жылі ў пячорах па абодва бакі ад праліва. Праход праз вузкі праліў (між Сцылай і Харыбдай) быў надзвычай небяспечны для мараплаўцаў.

Міма вушэй *прапускаць (прапусціць), пускаць (пусціць), праходзіць (прайсці). Агульны для ўсходнесл. і польск.* (mimo uszu) *м.* Без увагі і рэагавання (прапускаць тое, што гаворыцца кім-н.). *Сама гаспадыня маўчыць, але ніводнае слова наша міма вушэй не прапускае — відаць па яе насцярожанасці* (В. Карамазаў. Векапомнае).

Выраз успрымаецца як матываваны. Першапачаткова ўжываўся, відаць, толькі пры дзеяслове-суправаджальніку *пусціць.* Параўн. адну з першых фіксацый фразеалагізма, якая адносіцца да 1551 г: *А ведь-же его королевская милость, не хотячи тое прозьбы мимо уши свои… пустити* (Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846–1853, т. 3, с.34).

Млын пусты. *Уласна бел* . Чалавек, які займаецца не справай, а пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў. — *А што папу*

казаць я маю? Я печ на рай не памяняю! — Цьфу, млын пусты! ото завала, бадай цябе было зарвала! (Я. Колас. Новая зямля).

Паходзіць ад параўнання балбатлівага чалавека з пустым млыном, г. зн. такім, які прарэзліва гудзе пры недастатковай загрузцы яго камянёў.

Мокрая курыца. *Відаць, калька з франц. м.* (poule mouillée). Ужыв. са значэннямі ‘чалавек, які мае ўбогі, прыгнечаны выгляд’ і ‘слабавольны, бесхарактарны чалавек’. *Піп адчуваў сябе не героем з неба, а мокрай курыцай* (Я. Маўр. Amok). *А вы, пан турэмны начальнік, будзьце сапраўдным начальнікам, не мокрай курыцай! Тут вам не берлінская галантарэя!* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Узнік у выніку асацыяцыі па падабенстве з курыцай, якая, калі вымакне на дажджы, мае мізэрны выгляд.

Молада-зелена. *Запазыч. з руск. м.* Нявопытны, наіўны па маладосці год. *Маладосць, што ты хочаш. Молада-зелена. Дурны быў, паміж намі кажучы. Яно, каб на цяперашні розум, асцеражнейшы быў бы* (В.Гігевіч. Дом, да якога вяртаешся).

Першапачаткова дастасоўваўся да садавіны і агародніны, *зялёны (зелена)* абазначала ‘няспелы, недаспелы’. Параўн., як арыгінальна расшыфроўвае вобразнасць фразеалагізма М. Лынькоў у аповесці «Апошні зверыядавец», далучаючы да кожнага кампанента разгорнутае параўнанне: «Ёрзкая ты ў мяне, браце, дзяўчына. Не нажыць бы бяды часам… Молада-зелена. Так, молада-зелена. Молада, як пахучыя вятры вясновыя, поўныя гуду жыццёвага, пераразвону палёў і лясоў — пераразвону птушынага, срэбнага. Зелена, як тыя лісточкі прыбярыхі-бярозы, як тыя лугі-мурагі са сваімі мядовымі краскамі…»

Мурашкі бегаюць (пабеглі, забегалі) па целе (па спіне, па скуры) *у каго, каго, чыім. Агульнаслав. (руск* . мурашки бегают по *спине, укр.* мурашкі по тілу бігають, *польск.* mrowie mię przechodzi, *серб. — харв.* пошлі су мравці уз кожу, *балг.* мравки палазват). Хто-н. адчувае дрыжыкі ад моцнага страху, хвалявання і пад. *На дарозе паявілася белая абледзянелая здань. У Міці па целе пабеглі мурашкі* (І.Навуменка. Сасна пры дарозе).

Склаўся на аснове падабенства з’яў, праз супастаўленне адчування дрыжыкаў з бегаючымі па целе мурашкамі.

Мухі не пакрыўдзіць. *Агульны для ўсходнесл.(руск* . мухи не обидит, *укр.* мухи не скривдить), *польск.* (muchu nie skrzywdzi), *чэшск.* (ani mouse neubliži) *м.* ; параўн. у некаторых іншых мовах: франц. *ne pas faire de mal à une nouche* (літаральна «не прычыніць болю нават мусе», ням. *kann keiner Fliege etwas zuleide tun* (літаральна «не можа прычыніць крыўду нават мусе»). Вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы. — *Кастусь добры… — нібы адгадвае нашы думкі дзед. — Мухі не пакрыўдзіць: кавалкам хлеба не*

папракне, у рот не загляне (К. Каліна. Світанак).

Вобразнасць фразеалагізма засноўваецца на літоце (знарочыстым прымяншэнні).

Мышыны жарэбчык. *Запазыч. з рус. м.* Стары, які любіць заляцацца да маладых жанчын. *Аказваецца, «галубятнікі» перамаглі. Ды няхай не носяцца, мышыныя жарэбчыкі* (Я. Колас. Пісьмо IL Броўку).

Упершыню ўжыты ў паэме М. В. Гогаля «Мёртвыя душы» (1842) — у разгорнутым параўнанні Чычыкава, які перабіраў ножкамі, са старэнькімі фарсунамі, што даволі спрытна бегаюць каля дам і называюцца мышынымі жарэбчыкамі. Відаць, Гогаль і аўтар гэтага выразу. *Мышыны* — колеру мышы (пра масць каня), тут у сэнсе 'які пачынае сівець'.

Мядзведжае вуха. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вечназялёная паўзучая расліна сямейства верасовых з бела-ружовымі кветкамі і чырвонымі ягадамі; талакнянка. *Паблізу раслі смолкі, мядзведжае вуха, дзікі кроп* (М. Даніленка. Ля Дняпра, у другім эшалоне).

Склаўся на аснове падабенства паміж прадаўгаватым махнатым лісцем расліны і мядзведжым вухам.

Мядзведжы куток (кут). *Паўкалька з рус. м.* (медвежий угол). Глухая, аддаленая мясціна. *Пасмею запытаць, з якой важнай патрэбай дарагія госці адважыліся наведаць наш гэты мядзведжы куток?* (М. Лобан. На парозе будучыні).

У фразеалагізме — выразны намёк на мядзведжы бярлог, на глуш, дзе толькі водзяцца мядзведзі.

Мяняць (змяніць, перамяніць) пласцінку. *Калька з франц. м.* (changer le disque). Пераключацца на новую тэму размовы. *Кравец не толькі не падтрымаў яго, а нават падміргнуў, каб той мяняў хутчэй пласцінку. Толік адразу ж перавёў гаворку на іншую тэму* (Л. Гаўрылкін. Матчына хата).

Склаўся шляхам метафарызацыі адпаведнага свабоднага словазлучэння, звязанага з ігрой на патэфоне, грамафоне, калі даводзіцца замяняць неўпадабаную пласцінку іншай.

Мясціны (месцы) не вельмі аддаленыя. *Паўкалька з рус. м.* (места не столь отдаленные). Далёкая ссылка. — *Кажаш, табе патрэбна толькі сталіца? І што ж — здалёк ты шыбуеш да яе? — Здалёк. Хоць у мастацкай літаратуры тыя мясціны завуцца чамусьці «мясцінамі не вельмі аддаленымі»* (Я. Васілёнак. Першы стрэчны).

Выраз з «Улажэння аб пакараннях» царскай Расіі. Першапачаткова мелася на ўвазе ссылка ў еўрапейскую частку краіны.

Мячы скрыжоўваюцца *дзе. Агульны для ўсходнесл. м.* Пачынаюцца паядынкі, бai і пад. *Белая Русь… Колькі разоў на яе*

зямлі скрыжоўваліся мячы, і беларусы першыя прымалі ўдары ад шматлікіх ворагаў, сквапных чужаземцаў (І.Гурскі. Вецер веку).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на аснове суадносnúmнага дзеяслоўнага выразу *скрыжоўваць шпагі (мячы)* (з кім) (гл.).

Н

На блізкую нагу *быць, сысціся* і пад. *Уласна бел.* Вельмі блізка, у блізкіх, сяброўскіх адносінах (быць з кім-н.). *Праз пару мінут з хлопчыкам мы былі на блізкую нагу, а ў кірпатай жанчыны насцярожанасць рассеялася* (А. Карпюк. Куды едзеш, хлопчык?).

Утварыўся на аснове сэнсава тоеснага фразеалагізма *на кароткую нагу* з кім (гл.): прыметнікавы кампанент заменены словам *блізкі,* якое тут выступае сэнсаўтваральным элементам фразеалагізма.

Піць **на брудэршафт.** *Пайкалька з ням. м.* (Brüderschaft trinken, літаральна «братэрства піць»). З правам дружыць і звяртацца адзін да аднаго на «ты». — *Ой, што вы! — слаба запярэчыла Клава. — На брудэршафт звычайна п’юць мужчына з мужчынам* (Б. Стральцоў. Між крутых берагоў).

Ужыванне назоўнікавага кампанента, запазычанага з ням. м., з прыназоўнікам *на* замацавалася, відаць, пад уплывам фразеалагізма *на ты* (з кім) (гл.).

На ваду брахаць. *Уласна бел.* Бясконца многа піць, не могучы прагнаць смагу. *Вобла — гэта добра. Але каб ад яе на ваду не брахаць* (Я. Радкевіч. Сутокі дзён).

Склаўся, відаць, на аснове хадзячага аповеду. Ён занатаваны і ў названым вышэй рамане Я. Радкевіча. Начлежнікі сталі даваць печаную бульбу сабаку, закладваючы ў сярэдзіну яе драбок солі. «Той галодны, бульбіну глыне — і зноў чакае, калі дадуць. Наеўся нарэшце, а соль у страўніку растала і пачала смаліць. Ну, Шарык да вады. Пап’е, пап’е, а хочацца ўсё адно. Ужо і піць не можа, а смага паліць. Дык ён дабяжыць да рэчкі, хлебтане вады, болей не можа — і пачынае на ваду брахаць».

На валаску *<ад чаго>. Агульны для ўсходнесл. м.* У вельмі небяспечным становішчы (быць, знаходзіцца). *Многа разоў маё жыццё было на валаску, але жыла нейкая дзіўная ўтўненасць, што мяне не заб’юць* (У. Дамашэвіч. Хараство душы).

Утварыўся на аснове фразеалагізма *вісець на валаску* (гл.) у выніку ўсячэння яго дзеяслоўнага кампанента.

На валовай скуры не спішаш *чаго. Уласна бел.* Вельмі многа, у вялікай колькасці. *На тую пару пасыпаліся прозвішчы ад*

пастухоў: «Рабы, Галдабыр, Касня...» Куды — на валовай скуры тых прозвішчаў не спішаш (Цётка. Міхаська).

Узнік праз супастаўленне са старажытным рукапісам, напісаным на пергаменце. Даўней, да вынаходства паперы, пісалі на спецыяльна апрацаванай скуры жывёлы, часцей гэта была валовая скура. Параўн.: «Калі яўрэі ўсім мястэчкам неслі ў сінагогу новую тору, спісаную па далёкай традыцыі на валовай скуры, Бурштэйн ішоў з гэтай самай блішчастай палачкай у першых радах» (П. Пестрак).

На вастрыі нажа *хадзіць. Відаць, калька з ням. м .* (auf des Messers Schneide). У пастаяннай небяспецы для жыцця. *Вось хлопцы ўчора вярнуліся. Два месяцы хадзілі на вастрыі нажа, а верхні чыгуначны мост узарвалі* (Р. Няхай. Туман над стэпам).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

На векі вечныя. *Агульны для ўсходнесл. м.* Назаўсёды, навечна. *Зараз ачысціцца ад вайны тое месца, адкуль ён родам, дзе тыя пяць дзесяцін яго ўласнай на векі вечныя зямлі* (К. Чорны. Семнаццаць год).

Вытворны ад фразеалагізма *ва векі вякоў* (гл.). Ужываючыся ў адмоўных сказах, выраз развіў у сабе значэнне ‘ніколі’. *[Максім:] Не зазнаць ужо мне на векі вечныя дабра і спакою са сваёй Папанейкай* (Я. Купала. Прымакі).

Гаварыць **на вецер.** *Калька з ням.* (in den Wind reden) *ці франц.* (parler en l’air) *м.* (Гаварыць) дарэмна, упустую, безвынікова. *Дзед Талаш гаварыў не на вецер. Вочы яго гарэлі неспакойным злавесным агнём і зачароўвалі Мартына, адбіралі яго волю* (Я. Колас. Дрыгва).

У аснове фразеалагізма — уяўленне, што сказанае кім-небудзь падхопіць вецер і бясследна панясе кудысьці.

Навешванне ярлыкоў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Павярхоўная, аднабаковая, шаблонная характарыстыка, ацэнка каго-н. *Усё яшчэ існуе пагроза навешвання ярлыкоў у выпадку смелых крытычных абагульненняў; не так і рэдка сустракаецца падмена сацыяльнага аналізу лёгкім маральным каментарыем* (В. Каваленка. Ёсць арыенцір дзейнасці).

Назоўнікавае ўтварэнне ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *вешаць (навешваць, навешаць) ярлыкі* <каму, на каго, на што> ‘аднабакова, шаблонна ацэньваць, характарызаваць каго-н.’.

На вуснах мёд, а ў (на) сэрцы лёд *у каго. Агульны для бел. і польск.* (na ustach miód, a w sercu lód) *м.* Хто-н. знешне ветлівы, далікатны, а спадцішка прычыняе шкоду, непрыемнасці. *Мы павінны папярэдзіць тых, у якіх на вуснах мёд, а ў сэрцы лёд, якія на кожным перакрыжаванні брэшуць, як мая старая сучка...*

(І.Гурскі. Вецер веку).

Пабудаваны на прыёме антытэзы па мадэлі «знадворку — салодкасць, унутры — гаркота». Параўн. блізкія па ўнутранай форме выразы ў іншых мовах: руск. *на языке мед, а под языком лед;* укр. *на язиці мід, а під язиком лід* ; чэшск. v *ustech med, a w srdci jed* (літаральна «на вуснах мёд, а ў сэрцы яд»); франц. *bouche de miel,coeur de fiel* (літаральна «рот у мёдзе, сзрца з жоўцю»).

Навядзенне мастоў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Наладжванне кантактаў з кім-н. *Савет Эканамічнай Узаемадапамогі падаў сігнал да навядзення мастоў у інтарэсах усіх еўрапейскіх народаў* (Звязда. 11.04.1987).

Назоўнікавае ўтварэнне ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *наводзіць (навесці) масты,* які абазначае ‘устанаўліваць, наладжваць кантакты з кім-, чым-н.’.

На вярбе грушы растуць у *каго. Агульны для бел. і ўкр.* (на вербі груші ростуть) *м.* Хто-н. неймаверна хлусіць, выдумляе, расказвае небыліцы. *Дык жа гэты дзед — вядомы на ўсю акругу манюка Навум Бублік. Уяго на вярбе грушы растуць...* (Р. Хацкевіч. На золку).

Выраз, струкіурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, утварыўся на аснове назоўнікавага фразеалагізма *грушы на вярбе* (гл.) шляхам пашырэння яго кампанентнага складу і развіцця інакшай спалучальнасці з кантэкстам.

На грэчаскія календы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ніколі, невядома калі. — *Пазыч сторублёў. — А аддасі калі? На грэ[час]кія календы? — Ды сёння ж аддам, скнара ты пракляты! — ускіпеў Шахрай і грымнуў далоняй па стале* (Я. Васілёнак. Нараджэнне чалавека).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючымі, сэнсава тоеснымі выразамі *на святы Адам, на святое ніколі, на святыя нігды* з запаўненнем структурнай схемы кампанентамі фразеалагізма *да грэчаскіх календаў* (гл.) — паўкалькі з лац. м.

На дыван *выклікаць, ісці, тратяць* і пад. *Калька з англ. м.* (call on the carpet, літаральна „выклікаць на дыван“). Для сур’ёзнай размовы, адказу на якія-н. прэтэнзіі, заўвагі і пад. *Усіх, хто правінаваціўся, трапіў на дыван да „таты“ — дырэктара саўгаса, — адсылалі да Аляксея Трафімавіча на перавыхаванне* (М. Тычына. Дажынкі).

Першапачатковае значэнне выразу — ‘у засланы дываном пакой, кабінет гаспадара, начальніка’.

Называць (назваць) рэчы сваімі імёнамі. *Калька з франц. м.* (appeler les choses par leurs noms). Гаварыць прама, адкрыта, нічога не ўтойваючы пра каго-, што-н. *[Ягор:] Аяі не гавару загадкамі. Я называю рэчы сваімі імёнамі, Вадзім Сілавіч*

(В. Лукша. Калі вяртаюцца буслы...).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

На кані *быць, адчуваць сябе. Агульны для ўсходнесл. м.* У прыемнай сітуацыі, у выгадным становішчы. *Васька ўвайшоў у ролю і адчуваў сябе на кані* (А. Жук. Чорны павой).

Параўнальна нядаўняе ўтварэнне, „абломак“ фразеалагізма *на кані і пад канём* 'у самых разнастайных, прыемных і непрыемных сітуацыях (быць і пад.)', пабудаванага на супастаўленні дзвюх частак. У „Зборніку беларускіх прыказак“ І.І.Насовіча выраз фіксуецца ў форме *быў на кані і пад канём.*

Быць, адчуваць сябе **на кароткай назе** *з кім. Запазыч. з руск. м.* (на короткой ноге). У блізкіх, сяброўскіх адносінах. *Адразу ён* [Шпулькевіч] *адчуў сябе на кароткай назе з гэтым хлопцам* (К. Чорны. Люба Лук'янская).

У руск. м. выраз трапіў як калька з франц. *sur un pied d'intimité,* дзе апошні кампанент перакладзены прыметнікам *короткий* са значэннем 'блізкі, сяброўскі'.

На кароткую нагу *жыць, станавіцца* і пад. *Уласна бел.* Вельмі блізка, па-сяброўску. *Нупрэеў лічыўся чалавекам сухаватым, у абыходжанні са сваімі падначаленымі ён ніколі не ставіўся, як кажуць, на кароткую нагу, мог нават часамі ні за што нагрубіць чалавеку* (Я. Васілёнак. Сакрэт).

Утварыўся на аснове фразеалагізма *на кароткай назе* з кім (гл.), стаўшы спалучацца з іншымі, чым яго папярэднік, дзеясловамі-суправаджальнікамі.

На крайні выпадак. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* на крайний случай, *укр.* на крайній випадок). У прадбачанні крайняй неабходнасці, калі не будзе іншага выхаду. [Сцяпан] *можа пайсці ў лес, камандаванне яму гэта дазволіла на крайні выпадак* (У. Шыцік. Масткі над абрывам).

Склаўся, відаць, пад уплывам сінанімічнага з ім фразеалагізма *ў крайнім выпадку* (гл.) — калькі з франц. м.

На кругі свая *вяртацца, вярнуцца, вярнуць* і пад. *Запазыч. з царкслав. м,* Да ранейшага стану; на былое месца. *Будзь спакойная, Чазенія. Усё вярнулася на кругі свая. Жыві добра* (У. Караткевіч. Чазенія).

Выраз з Бібліі (Эклезіяст, 1,1), дзе ўжыты ў кантэксце: *Вяртаецца вецер на кругі свая.* Тут *свая* — форма мужч. р. мн. л. він. скл.

Накруціць хвост *каму. Агульны для ўсходнесл. м.* Зрабіць строгую вымову, выгаварыць з дакорам. *Мароз пад'ехаў куставую нараду правесці — хлеб не ішоў па закупу, Трэба было накруціць хвост актыву. На самацёк пусцілі, апартуністы!* (М. Лобан. Гарадок Устронь).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да некаторых свойскіх жывёл. Параўн.: „Эйдля бачыла, як упіралася карова адна, падала на пярэдняе калена, не хацела ісці. Але Пінька хітры, ён падганяць умее — і біць не б'е, а так хвост накруціць, што тая аж трушком бяжыць“ (М. Лынькоў).

На кудыкіну гару. *Агульны для бел. і руск, м.* Ужыв. як уніклівы адказ на пытанне: „Куды ідзеш?“ — *Куды гэта вы?.. — Анікуды!.. — Так ужо і нікуды ?.. — Ну тады на кудыкіну гару, — для адчэпкі сказала Дуня Пракопкіна і паспрабавала абмінуць на дарозе паліцэйскага, каб ісці далей* (І.Чыгрынаў Апраўданне крыві).

Прыметнікавы кампанент *кудыкіну,* утвораны ад прыслоўя *куды,* па-за фразеалагізмам у літаратурнай мове не ўжываецца. Мяркуюць, што выраз узнік у асяроддзі паляўнічых. Ідучы на паляванне, яны, у адпаведнасці з павер'ем, ні ў якім разе не называлі месца, куды ідуць: іначай ім не пашанцуе.

На лона (на ўлонне) прыроды. *Агульны для ўсходнесл. м.* За горад, у лес, у поле і пад. (ехаць, выязджаць і пад.). *З зялёных запыленых вагонаў выходзілі дачнікі, грыбнікі, рыбаловы і проста ўсе, хто ў гэты нядзельны дзень выязджаў на ўлонне прыроды* (І.Навуменка. Бульба).

Склаўся на аснове фразеалагізма *на лоне прыроды* (гл.) — калькі з франц. м., стаўшы спалучацца з іншымі, чым яго папярэднік, дзеясловамі-суправаджальнікамі.

На лоне (на ўлонні) прыроды. *Калька з франц. м.* (au sein de la nature). Па-за горадам, у лесе, у полі і пад. (быць, адпачываць і пад.). *Дождж перакрэсліў усе мае сённяшнія сустрэчы на лоне прыроды* (М. Танк. Лісткі календара).

Тут *лона* генетычна абазначае 'грудзі або чэрава як сімвал мацярынства, пяшчоты'.

На месцы злачынства. *Калька з лац. м.* (in loso delicti). Пры яўных доказах, у момант учынення чаго-н. заганнага (захапіць, злавіць і пад.). *Рыгор вінавата ўсміхнуўся, як дураслівы школьнік, якога настаўніца злавіла на месцы злачынства* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Першапачаткова ўжываўся ў юрыдычнай справе.

Напасці на след *каго, чаго, чый. Агульны для ўсходнесл. м.* Атрымаць звесткі, якія дапамагаюць выявіць, знайсці каго-, што-н., ці даведацца пра месца, дзе знаходзіцца хто-, што-н. *Каб хто чуў Рыгораў наказ, падумаў бы, што Рыгор напаў на след чалавека, якога шукаў гадамі* (Ц. Гартны. Сокі цаліны).

Паходзіць з маўлення паляўнічых, дзе ўжываецца з прамым значэннем у дачыненні да следу дзікай жывёлы.

На поўную (усю) катушку. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв.

са значэннямі ‘вельмі строга (караць, штрафаваць і пад.)’, ‘па-сапраўд-наму, як і трэба (рабіць што-н.)’ і ‘спаўна, як толькі можна (рабіць што-н.)’. *З непаўналетняга зрабілі мяне дарослым. Судзіць можна ўжо. І далі на поўную катушку* (І.Чыгрынаў. Плывун). *Я, вядома, прадумана спланаваў, каб час ад цягніка да цягніка выкарыстаць разумна, на ўсю, як кажуць, катушку* (П. Кавалёў. Баханка хлеба). *І чалавек прачнуўся ў гэты час. Злавіў у скрынцы джаз і громкасць уключыў на ўсю катушку* (Н.Гілевіч. Ах, як вітаў ён песняй родны кут).

Паходзіць з жаргону зняволеных, дзе *катушка* асацыіруецца з тэрмінам асуджэння, зняволення каго-н. Зыходнае значэнне фразеалагізма — ‘на ўвесь тэрмін, прадугледжаны законам (асудзіць, пакараць і пад.)’, Два іншыя значэнні развіліся ў фразеалагізме, калі ён, маючы цьмяную ўнутраную форму, стаў спалучацца з дзеясловамі не „судовай“ тэматычнай групы.

Нарадзіцца пад шчаслівай зоркай. *Напэўна, калька з ням. м.* (unter einem glücklichen Stem geboren sein). Быць шчаслівым, удачлівым, мець поспех у сваіх справах. *Да пары да часу Стэк-Халімон-чык лічыў, што нарадзіўся пад шчаслівай зоркай. Жыў ён без асаблівых клопатаў і жыў, можна сказаць, прыпяваючы* (І.Сіняўскі. Дарога на Замлынне).

Узнікненне выразу звязана з прымхлівымі сцвярджэннямі старажытных астролагаў, што нібыта лёс чалавека залежыць ад таго, пад якой зоркай ці планетай ён нарадзіўся.

На разбор шапак. *Агульны для бел. і ўкр.* (на розбір шапок) *м.* Пад самы канец чаго-н., з вялікім спазненнем (прыходзіць, паспяваць, трапляць і пад.). *Было відаць, што вячэра ідзе не першую гадзіну, і я зразумеў, што паспеў на разбор шапак — не болей* (В. Быкаў. Абеліск).

Утварыўся на аснове сэнсава тоеснага фразеалагізма *на шапачны разбор,* які з’яўляецца паўкалькай з руск. м. *(к шапочному разбору).*

На ростанях. *Уласна бел.* У стане сумнення, хістанняў, у нерашучасці перад выбарам чаго-н. (быць, заставацца і пад.). *Вершы* [Грынкевіча] *патыхалі нейкай чыстай яснасцю і халаднаватасцю. А гэта смерць для паэта. І ён зразумеў гэта і зараз стаіць на ростанях, не ведаючы, што і як пісаць* (У. Караткевіч. Нельга забыць).

Паходзіць са свабоднага спалучэння слоў, у якім *ростань* абазначае ‘месца перакрыжавання дзвюх або некалькіх дарог’. Зыходная вобразнасць фразеалагізма адлюстроўвае пэўную сітуацыю, калі, напрыклад, вандроўнік, апынуўшыся на перакрыжаванні дарог, задумваецца, па якой з іх ісці.

Быць, трымацца, стаяць і пад. **на роўнай назе** *з кім.*

Недакладная калька з франц. м. (sur le pied de I’egalite, літаральна „на назе роўнасці“). *Як* роўны з роўным, не прыніжаючы чыёй-н. годнасці. *Коласу, па яго духоўным складзе, было агідна слугаванне і падлашчванне. Ён трымаўся на роўнай назе, папярэдліва і далікатна* (М. Лужанін. Колас расказвае пра сябе).

Роўнай (этымалагічна — *роўнасць)* тут выступае як сэнсаўтваральны кампанент.

Станавіцца, стаць і пад. **на роўную нагу** *з кім. Агульны для ўсходнесл. м.* Як роўны з роўным. *Пан Скірмунт бярэ петыцыю, ускідае вочы. На твары абразлівая ўсмешка. — Гм! На роўную нагу са мною становяцца: грамадзяне пішуць да грамадзяніна* (Я. Колас.

На ростанях).

Утварыўся на аснове фразеалагізма *на роўнай назе* з кім (гл.) — недакладнай калькі з франц. м., стаўшы спалучацца з іншымі, чым яго папярэднік, дзеясловамі-суправаджальнікамі.

На сваім месцы. *Калька з франц. м.* (en son lieu). Адпаведны свайму прызначэнню, справе, якой заняты. *[Дзед Цыбулька:] Вот я добра ведаю, што і Уладзімір Андрэевіч адчувае сябе на сваім месцы. А вы кожны на сваім месцы?* (А. Макаёнак. Таблетку пад язык).

Успрымаецца як матываваны выраз.

На святыя нігды. *Паўкалька з польск. м* . (na święty nigdy, літаральна „на святое ніколі“). Невядома калі. — *Кажуць, што во ў Вайтовічавай хаце маюцца школу адкрыць. — Будзе тое на святыя нігды* (В. Адамчык. І скажа той, хто народзіцца).

Утвораны на ўзор спалучэнняў *на святога Пятра, на святога Міколу.*

Насіцца ў паветры. *Калька з франц. м.* (être dans l'air). Няўхільна набліжацца, адчувацца, распаўсюджвацца (пра думкі, ідэі, з’явы і пад.). *„Ты перабудаваўся?“ — гэта пытанне не проста носіццаў паветры, а яго вось-вось пачнуць тыражыраваць друк і гучнагаварыцелі, развешаныя на ўсіх вуліцах* (А. Кудравец. Усясільная формула).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваны.

Верыць, паверыць **на слова.** *Калька з франц. м.* (sur parole). Давяраючы чыйму-н. запэўненню, без пацвярджэння фактамі, доказамі. *[Чарнавус:] Якія ж прычыны вашага адчаю? [Туляга:] Прычыны ёсць, Аляксандр Пятровіч! Паверце мне на слова!* (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім).

Можна лічыць, што тут кампанент *слова* — сэнсаўтваральны, суадносны з адным са значэнняў (‘абяцанне зрабіць, выканаць што-н.).

На схіле дзён (жыцця). *Калька з франц. м.* (sur le déclin de

la vie). У глыбокай старасці. *Вось і цяпер, ужо на схіле дзён, душу ўспамін кранае нечакана, калі раптоўна рве кароткі сон забыты голас мілай і каханай* (А. Звонак. Праўдзе веку).

У аснове фразеалагізма — прыпадабненне чалавечага жыцця да пад'ёму і схілу, спуску.

На ўзвей (на ўзві) вецер. *Уласна бел.* Дарэмна, упустую, безвынікова (рабіць што-н.). *Была і ў гміне, і ў павеце, у розных следчых і паноў і абхадзіла на ўзві вецер нямала панскіх устаноў* (Я. Колас. Рыбакова хата).

Склаўся ў выніку аб'яднання двух фразеалагізмаў у адзін: *на вецер* гаварыць + *узвейвецер.* Кантамінаваны выраз захаваў значэнне фразеалагізма *на вецер,* але пашырыў свае спалучальныя магчымасці, стаў ужывацца не толькі з дзеясловам *гаварыць,* а і з іншымі *(ісці, абяцаць* і г. д.): „Пакуль нашы чаравікі не купілі, пакуль у іх не ходзяць на работу, у кіно, на танцы, значыць, мы працуем, як у народзе кажуць, на ўзвей вецер" (Л. Левановіч).

На ўсе застаўкі. *Агульны для бел. і ўкр.* (на всі заставки) *м.* Фразеалагізм у залежнасці ад таго, з якімі дзеясловамі ён спалучаецца, рэалізуе розныя значэнні: 1) спаўна, як толькі можна (рабіць што-н.): *газаваць на ўсе застаўкі* (А. Макарэвіч); 2) вельмі гучна, голасна (храпці, захрапці): *храпуць на ўсе застаўкі* (А. Савіцкі); 3) вельмі хутка, імкліва (бегчы і пад.): *пёр на ўсе застаўкі* (З. Бядуля); 4) вельмі моцна, празмерна (хваліць і пад.): *на ўсе застаўкі расхвальваў* (В. Дайліда); 5) шырока, прыветліва (смяяцца і пад.): *на ўсе застаўкі ўсміхнуўся* (Я. Брыль).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, дзе *застаўкі* — 'шчыты для затрымання вады, якая падае на кола вадзянога млына'. Зыходнае значэнне — 'спаўна, як толькі можна'.

На ўсіх парах *ляцець, імчацца* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* на всех парах, *укр,* на всіх парах). Вельмі хутка, з вялікай скорасцю. *Пад вечар, пазычыўшы ў суседа веласіпед, Мікола Гаўрылавіч злётаў на ўсіх парах да свайго слупа* (Г. Марчук. Аб'ява на слупе).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным выразам *на ўсіх парусах* (гл.). Калі парусныя судны былі выцеснены параходамі, назоўнікавы кампанент *парусах* быў заменены іншым, больш лагічным для пэўнага часу.

На ўсіх парусах *ляцець, імчацца* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі хутка, з вялікай скорасцю. *[Чухрай:] Таварыш Міхайлаў! Тут да вас дамачка на ўсіх парусах … Дапусціць?* (П. Васілеўскі. Год дзевяцьсот семнаццаты).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжывалася ў маўленні маракоў. Калі на парусным судне падымалі ўсе парусы, то яно ішло з максімальнай для яго

хуткасцю.

На ўсю жалезку. *Агульны для ўсходнесл. м.* Выкарыстоўваючы ўсе рэзервы магутнасці, скорасці і пад. (імчацца, газаваць і інш.). *Данік* [матацыкліст], *як ён казаў, націскаў на ўсю жалезку, каб не бурчала старая ведзьма Агата, калі яны трохі прыпозняцца* (М. Даніленка. Журлівіца).

Паходзіць з маўлення шафёраў, дзе жалезкай нярэдка называюць педаль акселератара, якой рэгулююць паступленне гаручай сумесі ў цыліндры рухавіка і тым самым колькасць яго абаротаў.

На ўсю іванаўскую. *Паўкалька з руск. м.* (во всю ивановскую). Ужыв. са значэннямі ‘вельмі гучна, голасна (крычаць, храпці і пад.)’ і ‘у поўную меру (рабіць што-н.)’. *Аляксей Сафронавіч .. паклікаў Колю. Шапнуў яму: — Ідзі, зрабі так, каб матор роў на ўсю іванаўскую* (І.Шамякін. Трывожнае шчасце). *У хаце на ўсю іванаўскую круціўся вальс. Каманду падаваў кучаравы, геройскі з выгляду сяржант* (Р. Няхай. Сарочы лес).

Узнікненне фразеалагізма традыцыйна звязваюць з назвай Іванаўскай плошчы ў Маскоўскім Крамлі, на якой у XVI ст. і пазней дзякі вельмі гучна, каб усе чулі, аб’яўлялі царскія ўказы. Паводле ж В. М. Макіенкі, фразеалагізм утварыўся на аснове выразу больш поўнай формы *во всю ивановскую мощь* шляхам субстантывацыі прыметніка і ўсячэння назоўніка. Кампанент *іванаўскі* першапачаткова адносіўся не да Іванаўскай плошчы, а да Івана — героя шматлікіх народных казак.

На чатыры вокі. *Агульны для бел. і ўкр* . (на чотири ока) *м.* Без сведак, без пабочных асоб (гаварыць, сустракацца, апынуцца і пад.). *Цярэшка сеў на канапу, утапіўся ў яе мяккасці, побач сеў чалавек з вачыма сфінкса, і на чатыры вокі Цярэшка здаў кароткую справаздачу* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі).

Выраз усведамляецца як матываваны, заснаваны на сінекдасе. Склаўся пад уплывам сэнсава тоесных, але з крыху іншай структурай фразеалагізмаў, якія ёсць у многіх мовах; параўн.: польск. *w cztery oczy* руск. *между четырех глаз,* чэшск. *mezi ctrzrma ocima,* ням. *unter vier Augen,* франц. *entre quatre yeux.*

Начная зязюля. *Уласна бел.* Жонка. *Спытала пасля ў свайго начная зязюля: „Пра што вы там гаварылі?“ А ён па-чужому неяк адсек: „Спі лепш, а то старою будзеш без пары“* (Я. Брыль. Сцежка-дарожка).

Паходзіць з прыказкі *Начная зязюля дзённую перакукуе,* што значыць ‘жонка зможа настаяць на сваім, пераканаць мужа зрабіць па яе жаданні’.

На чым свет стаіць. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі моцна, нястрымна (лаяць, лаяцца, клясці, крыць і пад.). *Каваль*

паказвае малойцу, дзе трэба па кавадлу біць, і лае на чым свет стаіць няўмелага малатабойца (Я.Сіпакоў. Кузня).

Узнікненне фразеалагізма, як лічыць В. М. Макіенка, звязана са старажытным вераваннем людзей, паводле якога свет стаіць на чымсьці (напрыклад, на трох вялікіх кітах). Першапачаткова выраз абазначаў ‘да самай асновы свету, грунтоўна’.

На шчыце. *Агульны для ўсходнесл. і польск.* (na tarczy) *м.* Пераможаны, з паражэннем. *Праўда, яшчэ невядома, ці не спяшаецца ён, Корзун, спраўляць перамогу, толькі будучыня пакажа, хто з іх са шчытом, а хто на шчыцг* (У. Шыцік. Па жураўля ў небе).

Склаўся на аснове легенды пра выключную мужнасць спартанцаў. Як апісвае старажытнагрэчаскі пісьменнік Плутарх (каля 46-126), адна са спартанскіх жанчын, выпраўляючы сына на вайну, падала яму шчыт і сказала: „З ім ці на ім“, г. зн. вярніся пераможцам ці мёртвым. Забітага выносілі з поля бою на шчыце.

Неба капціць. *Агульны для ўсходнесл. м.* Жыць без пэўнай мэты, без справы, без карысці для іншых. *Час ужо, годзе, пара і сваю сям ’ю завесці, бо нельга ж вечна неба капціць. Прапусціш — не дагоніш* (М. Лынькоў. Журавель мой, журавель...).

Узнік з прыказкі *Без працы жыць — толькі неба капціць* . Параўн. і такія варыянты: *Нудна жыць — толькі неба капціць; Абібокам жыць — толькі неба капціць* . Адарваўшыся ад прыказкі, фразеалагізм свабодна рэалізуе розныя формы дзеяслоўнага кампанента: *неба капцяць* (М. Лынькоў), *капціў неба* (З. Бядуля) і г. д.

Неба ў алмазах. *Запазыч. з руск. м.* Штосьці жаданае, прыемнае (убачыць, пабачыць). *Мы яшчэ пабачым небаў алмазах ... Вот паглядзіш ...* (В.Гігевіч. Доказ ад процілеглага).

Выраз з п’есы А. П. Чэхава „Дзядзька Ваня“ (1897). Ужыты ў рэпліцы Соні, якая, суцяшаючы змучанага жыццём дзядзьку Ваню, верыць, што яны яшчэ ўбачаць „усё неба ў алмазах“.

З'явіўся **не запыліўся.** *Агульны для ўсходнесл. м.* Раптоўна, нечакана ці якраз тады, калі пра каго-н. гаварылі, успаміналі. *Здароў быў, Гардзей! З’явіўся — не запыліўся. Ад’еўся, значыць, на матчыных харчах?* (Б. Стральцоў. Між крутых берагоў).

Унутраная форма фразеалагізма ўсведамляецца як „не паспеў нават запыліцца“.

Не зірнуўшы (не паглядзеўшы) у святцы біць (званіць) узваны. *Агульны для ўсходнесл. м.* Рабіць што-н. недарэчы, дачасна, не разабраўшыся ў чым-н. *Кулінчык — чалавек стрыманы, удумлівы, разважлівы — не любіў не зірнуўшы ў святцы біць у званы* (І.Дуброўскі. На новыя кругі).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання адпаведнага злучэння

слоў свабоднага ўжывання. Святцамі называецца царкоўны каляндар-даведнік, у якім даецца пералік усіх святых і царкоўных свят у каляндарным парадку. У адпаведнасці з гэтым даведнікам ажыццяўляюць царкоўную службу, адзначаюць рэлігійныя святы, апавяшчаюць людзей пра пачатак свята адным ці трыма званамі рознай велічыні і неаднолькавага гучання.

Не знаходзіць (не знайсці) <сабе> месца. *Агульны для ўсходнесл. м.* Надзвычайна хвалявацца, непакоіцца. *Спацелы ўвесь, ляжыць Лёня на пасцелі, а Марына ўсё яшчэ не знаходзіць сабе месца* (А. Пальчэўскі. Любоў да жыцця).

Узнікненне фразеалагізма абумоўлена прывычкай хадзіць узадуперад пры хваляванні.

Не <з> палахлівага (баязлівага, труслівага) дзесятка. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* не робкого десятка, *укр.* не з полохливого десятка). Смелы чалавек. *А вы, бачу не з палахлівага дзесятка. То — рэдкая якасць у вашага брата...* (В. Блакіт. Час прылёту журавоў).

Сэнсавым цэнтрам фразеалагізма выступае прыметнікавы кампанент з адмоўем „не“. Выраз, як мяркуюць, мог скласціся ў вайсковым асяроддзі, дзе *дзесяткам* даўней называлі мінімальную ваенную адзінку (з дзесяці чалавек), якая ўваходзіла ў сотню. Затым фразеалагічныя сувязі выразу выйшлі за межы вайсковай сферы.

Не магчы знайсці <сабе> месца. *Агульны для ўсходнесл. м.* Быць у стане крайняга хвалявання, трывогі, непакою. [Сотнікаў] *сунуў пісталет у кабуру замкнуў усё ў камод і не мог знайсці сабе месца, пакуль не прыйшла маці* (В. Быкаў. Сотнікаў).

У вобразнай аснове фразеалагізма знайшла адлюстраванне прывычка хадзіць узадуперад пры хваляванні.

Не на жыццё, а на смерць. *Паўкалька з руск. м.* (не на жизнь (живот), а на смерть). Ужыв. са значэннямі ‘бязлітасны, суровы, да рашучага зыходу (бой, бітва, барацьба і пад.)’ і ‘бязлітасна (біцца, змагацца і пад.)’. *Нгара... учапіўся за край чоўна і перакуліў яго разам з Мангам... Завязалася барацьба не на жыццё, а на смерць* (Я. Маўр. Сын вады). *Ішла рэвалюцыя — левай, левай! Змагаліся не на жыццё, а на смерць* (А. Вярцінскі. Ленінскі смех).

У руск. м. фразеалагізм трапіў, відаць, як недакладная калька з ням. м. (*ein Kampf auf Leben und Tod* , літаральна „барацьба на жыццё і смерць“). Параўн. таксама: балг. *на живот и смърт,* серб. — харв. *на живот и смерт,* чэшск. *na zivot a na smrt.*

Не на той вуліцы. *Запазыч. з руск. м.* Не так, як трэба (жыць, пражыць). *Які Язэп Тарасюк пісьменнік? Выпадковы чалавек, які пражыў не там, дзе яму трэба было жыць, як кажуць

часам, не на той вуліцы і займаўся не тым, чым яму трэба было займацца (Б. Сачанка. Не на той вуліцы).

Выраз з п’есы М. Горкага „Ягор Булычоў і іншыя“ (1932). Галоўны персанаж п’есы, нарэшце, зразумеў, што ён жыў „не на той вуліцы“, што яму не па дарозе з тымі, з кім шмат гадоў пражыў у адным доме, з людзьмі, гатовымі накінуцца адзін на аднаго.

Не па днях, а па гадзінах. *Пайкалька з руск. м.* (не по дням, а по часам). Вельмі хутка (расці, развівацца, павялічвацца і пад.). *Адно толькі палешукоў на небе непакоіць: лік хадакоў ад зямлі павялічваецца не па днях, а па гадзінах* (З. Бядуля. Панас на небе).

Выраз з „Казкі пра цара Салтана“ (1831) А. С. Пушкіна. Размова ідзе пра малога царэвіча. Яго пасадзілі ў бочку, засмалілі яе і кінулі ў мора. Царэвіч там расце не па днях, а па гадзінах і хутка выратоўваецца.

Не пакладаючы рук *працаваць, рабіць* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* не покладая рук, *укр.* не покладаючи рук). Вельмі старанна, не перастаючы. *Дзякую ім, музыкам, — яны працавалі не пакладаючы рук* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі).

Яшчэ ў XIX ст., як засведчана ў „Слоўніку беларускай мовы“ І.І.Насовіча, паралельна з *пакласці* (закончанае трыванне) існавала дзеяслоўная форма незакончанага трывання *пакладаць* ‘складаць, класці, укладваць’. *Не пакладаючы* — літаральна „не складаючы, не кладучы“.

Не раўнуючы. *Уласна бел.* Прабачце за не зусім дарэчнае параўнанне. Ужыв. як пабочнае словазлучэнне пры параўнальным звароце. *Стаіць такі прыгажун ля дэпо, калёсы высокія, чырвоныя, не раўнуючы, як ногі ў бусла балотнага* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз).

Паводле А. Я. Багдановіча, узнікненне фразеалагізма звязана з былым павер’ем у магічную сілу слова. Першапачаткова выраз ужываўся, калі гаварылі пра хваробу і ўказвалі пашкоджанае хваробай месца на целе. Каб хвароба не перакінулася на суразмоўніка, дабаўлялі засцерагальнае *не раўнуючы.*

Не сёння-заўтра (не сягоння-заўтра). *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі хутка, у бліжэйшы час (будзе што-н.) — *Кандрат у такіх гадах, што не сёння-заўтраў салдаты ісці* (М. Лобан. На парозе будучыні).

Склаўся на аснове выразу больш поўнай формы *не сёння дык заўтра;* параўн.: „Гэта ж вайна пачалася. І я… Я… Не сёння дык заўтра расстануся з усім гэтым…“ (Б. Сачанка. Вялікі Лес). Пабудаваны на прыёме антытэзы, прычым кампанент *заўтра,* проціпастаўлены слову *сёння,* адначасова рэалізуе значэнні ‘у наступны дзень пасля сённяшняга’ і ‘у недалёкім будучым’.

Не тут кажучы (казана). *Уласна бел.* Прабачце за

неэтычнае, непрыемнае паведамленне, выказванне. *Трэба было і Міхаську вывезці на сапраўдны лясны прастор: усю зіму, не тут кажучы, абсядалі яго хваробы* (С. Александровіч. Сейбіт песні і мудрасці).

Узнікненне фразеалагізма, на думку А. Я. Багдановіча, звязана з былым павер’ем у магічную сілу слова. Каб яно не пашкодзіла, калі кажуць пра што-н. непрыемнае, папярэдне агаворваюцца гэтым выразам.

Не тут тое было. *Відаць, калька з франц. м.* (in n’en fut rien). Дарэмна; не тое, на што хто-н. разлічваў (пра неапраўданыя надзеі, разлікі). *Ворагі спадзяваліся, што ў гэтым глухім, на іх думку, гарадку муха не асмеліцца загусці ў прысутнасці „салдата фюрэра“, Ды не тут тое было* (Вожык. 1985. № 4).

Не цяпер дык у чацвер. *Агульны для бел. і ўкр.* (не теперь то в четвер) *м.* Калі-небудзь, у бліжэйшым будучым і абавязкова (будзе што-н.). *Калі становішча абвострыцца, не раю марудзіць. Не цяпер дык у чацвер прыйдзецца брацца за зброю* (Р. Няхай. Туман над стэпам).

Утвораны па мадэлі з сэнсава тоесным фразеалагізмам *не сёння -заўтра* (гл.). У аснове выразу — прыём антытэзы. Выкарыстанне слова *чацвер* (а не назвы якога-н. іншага дня) абумоўлена рыфмай.

Ні а ні бэ. *Уласна бел.* Зусім нічога (не ведаць, не разумець). *Яго, малечу, — адзін нос тарчыць за партай, — ставяць у прыклад семнаццацігадовым дзецюкам, якія — аж смешна — ні а ні бэ ў навуцы* (В. Мыслівец. Задняпроўцы).

Узкік па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *ні бэ ні мэ <ні кукарэку>* з запаўненнем структурнай схемы назвамі першых літар алфавіта.

Ні бельмеса *не ведаць, не разумець. Запазыч. з руск. м.* Зусім нічога. *Адразу* [Рыгор] *гаварыў па-свойму, але бачыць, што гэты немец ні бельмеса не разумее з яго гаворкі, і хочаш не хочаш, а давялося ламаць язык на чужы лад* (Я. Лецка. Па цаліку).

Утвораны на ўзор прыслоўяў *нікольні, нічуць* з выкарыстаннем татарскага *бельмес* ‘ён не разумее’.

Ні богу свечка ні чорту качарга. *Відаць, недакладная пайкалька з польск. м.* Пасрэдны чалавек, які нічым не вызначаецца. Э-э, *напарнік мне: ні богу свечка ні чорту качарга* (Л. Калодзежны. Ішоў чалавек).

У польск. м. фразеалагізм ужываўся ўжо ў XVI ст. і фіксуецца ў форме *ani Bogu świeczki ni diablu ożoga* (літаральна „ні богу свечка ні чорту галавешка“); ён пабудаваны на супрацьпастаўленні Бога і чорта і іх крыніц святла — свечкі і галавешкі. Слова *ożóg* у польск. м. абазначае і ‘галавешка’, і ‘качарга’, таму пры калькаванні,

відаць, адбылася падмена аднаго значэння другім. Дарэчы, у „Зборніку беларускіх прыказак“ І.І.Насовіча выраз занатаваны ў форме *ні богу свечка ні чорту галавешка.*

Ні вока ні бока *не шкадаваць, не пашкадаваць. Уласна бел .* Абсалютна нічога. *Ну, от! Пачубіліся — хопіць!.. Хто на старым спатыкнецца зноў — не пашкадую ні вока ні бока* (І.Мележ. Гарачы жнівень).

Акалічнасна-прыслоўны фразеалагізм, утвораны на базе дзеяслоўнага *не глядзець ні вока ні бока* ‘не зважаць ні на што, зусім не асцерагацца’.

Ні грама. *Агульны для ўсходнесл. м.* Зусім нічога, нікольки (няма, не рабіць і пад.). *І зноў жа, Іван, давай без прафілактыкі… Мяне яна ні грама не кранае* (А. Жук. Раданіца).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесныш выразам *ні грана* (гл.) з заменай устарэлага і незразумелага *грана* блізкім па гучанні словам.

Ні грана. *Агульны для ўсходнесл. м.* Зусім нічога (няма, не было, не знайсці і пад.). *Увогуле ты маеш рацыю… Але ўжо — ні грана хітрасці, Эма! Гэта — умова. Загад. Раскажаш там праўду* (У. Карпаў. Жак).

Узнік, відаць, у маўленні аптэкараў. *Гран* — даўнейшая мера аптэкарскай вагі, роўная 0,062 грама.

Ні дна ні пакрышкі *каму, чаму. Агульны для ўсходнесл. м .* Выклічнікавы выраз, ужыв. як пажаданне ўсяго найгоршага. *Дайце ж перадышкі, няхай «роя» спухне. Ні дна ні пакрышкі ёй, лацінскай кухні!* (Я. Колас. «Рої» і «хрыпы»).

Утвораны па аналогіі з існуючымі фразеалагізмамі. Структурная схема *ні…* запоўнена кантэкстуальнымі антонімамі. Першапачаткова ўжываўся як пажаданне быць пахаваным не так, як прынята, а без труны, без дна і без пакрышкі.

Ні жывы ні мёртвы. *Калька з лац. м.* (neque vivos neque mortuos). У стане вялікага страху, зняцення; страшэнна спалоханы. *Ляжыць Міколка ні жывы ні мёртвы і толькі чуе, як моцна б’ецца ды вырываецца з грудзей яго маленькае сэрца* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз).

Упершыню выкарыстаны ў камедыі «Грубіян» Плаўта (каля 254–184 да н. э.).

Ні за што. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* ни за что, *укр.* ні за що). Ні пры якіх умовах, абставінах (не будзе, не адбудзецца што-н.) *— Брыгадзір наш у праўленне пайшоў, а я… Пры ім жа і не падумай адлучыцца. Ні за што не адпусціць!* (Я. Каршукоў Усмешка).

Узнік як фрагмент сінанімічнага фразеалагізма *ні за што на свеце* (гл.).

Ні за што на свеце. *Напэўна, калька з франц. м,* (pour rien au monde). Ні пры якіх умовах, абставінах (не будзе, не адбудзецца што-н.). *Калі б да вайны школьніку Міколу Голубу сказалі, што ён будзе аграномам, стане старшынёй калгаса, то ён не паверыў бы гэтаму ні за што на свеце* (І.Навуменка. Вясновыя праталіны).

Нізкай пробы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Дрэннай вартасці, дасканаласці, кваліфікацыі. *Эстрадную тэлепраграму літаральна запаланіла рок-музыка нізкай пробы* (Звязда. 22.02.1988).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое бытуе ў асяроддзі ювеліраў; у іх золата ці серабро як матэрыял для вырабу розных рэчаў можа быць найвышэйшай, высокай і нізкай пробы, што залежыць ад долі высакароднага металу ў сплаве. Параўн.: «Было заключэнне ювеліра: пярсцёнак з золата нізкай пробы, камень — шкло пад брыльянт» (В. Хомчанка).

Ні млён ні таўкач. *Уласна бел.* Ні на што не здатны, няўмелы. *Я хацеў закрычаць, абразіць, сказаць, што ён ні млён ні таўкач, у нашым Чарцяжы так называюць людзей нікчэмных, ні на што не здатных* (В. Шырко. Імем барыкад мяцежных).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючымі выразамі, у якіх структурная схема *ні…ні…* запоўнена супрацьпастаўленымі словамі. *Млён* — палка, якой круцяць жорны, сячкарню.

Ні на грам. *Агульны для ўсходнесл. м.* Нікольки, зусім (не даваць, не баяцца і пад.). *Мужычок знізу ўверх бліснуў на Валошку шчаслівымі вочкамі, ні на грам не спалохаўся* (В. Карамазаў. Пушча).

Узнік па аналогіі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *ні на гран* (гл.) з заменай устарэлага і незразумелага *гран* блізкім па гучанні словам.

Ні на гран. *Агульны для ўсходнесл: м.* Нікольки, зусім (не мець, не хваляваць і пад.). *Маё нядаўняе мінулае, верыш, ніколечкі мяне, ну ні на гран не хвалюе…* (А. Масарэнка. Баргузінскае лета).

Склаўся, відаць, у маўленні аптэкараў па аналогіі з фразеалагізмамі *ні на грош, ні на ёту, ні на кроплю. Гран* — даўнейшая мера аптэкарскай вагі, роўная 0,062 грама.

Ні пава ні варона. *Запазыч. з руск. м.* Той, хто адышоў ад адных і не далучыўся да другіх. *Прайшла* [паэтка], *пазіраючы ў бакі. — Ні пава ні варона, — усміхнуўся Кулік* (І.Гурскі. Чужы хлеб).

Выраз з байкі І.А. Крылова «Варона» (1825), у якой гаворыцца, як варона, прыбраўшыся «пад паву», хацела ўсіх зачараваць. Але яе абскублі спачатку павы, а пасля варокы. І «ад варон яна адстала, а да паваў не прыстала», зрабілася «ні пава ні варона» (гл. *варона ў паўлінавых пёрах).*

Ні пядзі *не аддаць, не ўступіць. Агульны для ўсходнесл. м.*

Нікольκі, нават самай невялікай часткі. Звычайна пра зямлю. *Мы свае зямлі ні пядзі не аддадзім. Так мае наказвалі старыя, а я вам* (І.Гурскі. Вецер веку).

Пядзя — старая мера даўжыні, роўная адлегласці паміж канцамі расстаўленых вялікага і ўказальнага пальцаў.

Ні роду ні племені. *Агульны для ўсходнесл. м.* Нікога з родных, сваякоў (няма, не памятаць і пад.). *[Мальвіна:] А ён што? Галота нейкая, ні роду ні племені* (В. Вольскі. Несцерка).

Першапачаткова ў славян слова *род* абазначала бліжэйшых, а *племя* — аддаленых родзічаў Тут кампанент *племені* асацыіруецца з патомствам.

Ні роду ні плоду. *Агульны для бел. і ўкр. м.* Нікога з родных, сваякоў (не засталося, няма і пад.). — *А ў цябе, праўда, ні роду ні плоду не засталося? — мабыць, каб толькі не маўчаць, спытаў Пётра* (С. Грахоўскі. Ранні снег).

Утвораны па аналогіі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *ні роду ні племені* (гл.). Кампанент *плоду* абумоўлены рыфмай і сэнсава асацыіруецца з патомствам.

Ні семя ні емя *ў каго, дзе. Уласна бел* . Зусім няма нічога есці. *І яна мучыцца, і бацька мучыўся. Бывала, ні семя ў яго ні емя* (Я.Сіпакоў. Крыло цішыні).

Утвораны па мадэлі з фразеалагізмамі тыпу *ні кала ні двара, ні роду ні плоду.* Структурная схема *ні... ні...* запоўнена словам *семя* ‘насенне’ і нават ворам *емя* (ад *есці),* абумоўленым рыфмай да *семя.*

Ні складу ні ладу. *Агульны для ўсходнесл. м.* Бесталкова, бязладна, без пэўнай логікі, без сувязі. *І хто прыдумаў гэтыя гузікі ў пятліцы? Ні складу ні ладу* (В. Быкаў. Яго батальён).

Узнік праз параўнанне з дрэннай песняй, у якой і словы няскладныя, і музыка (лад) няўдалая. Параўн.: «Устаў шаман, узяў свой бубен (без бубна ён кроку не ступіць), ударыў у яго і запяяў. Доўгую такую, дзіўную песню зацягнуў. Ні складу ў ёй, ні ладу не было» (М. Багдановіч).

Ні слуху ні духу. *Запазыч. з руск. м.* Ніякіх вестак (няма пра каго-н.*). Дзе ён цяпер, татка? Ці жывы, ці дачакаюся яго? Недзе ваюе, а дзе — ні слуху ні духу* (С. Грахоўскі. Жывое вогнішча).

Ні слуху — сэнсаўтваральная частка фразеалагізма і літаральна абазначае ‘не чуваць нічога (пра каго-н.)’. Другая частка, абумоўленая рыфмай, выступае як дадатак са значэннем ‘не чуць чыйго-н. паху’. Выраз ужыв. і ў скалькаваным варыянце *ні слыху ні дыху:* «Помню, яшчэ мой бацька расказваў, як яны [мядзведзі] прыходзілі ў вёску і калоды з пчоламі варочалі. Эге-е... За прыгонам яшчэ было. Пасля яны ад нас сышлі: ні слыху ні дыху» (І.Пташнікаў).

Ні сучка ні задзірынкі. *Пайкалька з руск. м.* (ни сучка ни задоринки). Ніякіх недахопаў (не знаходзіцца, няма, не было і пад.)< *Павел Іванавіч правяраў надзейнасць таго ці іншага вузла ў рабоце на розных рэжымах і, калі не знаходзіў, як кажуць, ні сучка ні задзірынкі, дазваляў упакоўваць* (В. Макарэвіч. На галоўным напрамку).

Паходзіць з прафесійнага маўлення сталяроў, дзе ён ужываўся, калі гаварылася пра драўляныя вырабы высокай якасці.

Ні тпру ні но (ну). *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'не дзейнічае (пра машыну, апарат і пад.)' і 'нічога не робіць, ніяк не выяўляе сябе'. *Два міліцыянеры... зазірнулі ў акенца адзінокага таксі, якое знаходзілася ў стане, як кажуць, ні тпру ні но* (П. Пестрак. Серадзібор). *Усім хацелася забіваць галы, і ніхто не хацеў стаяць у варотах. Упрошвалі Сярожу і я, і Вася, і Паўлуша. А ён ні тпру ні ну* (П.Місько. Навасёлы).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючымі выразамі, у якіх структурная схема *ні... ні...* запоўнена антанімічнымі словамі *(ні ўзад ні ўперад, ні тое ні сёе, ні жывы ні мёртвы). Тпру* і *но* — воклічы, першым спыняюць, другім панукаюць каня. Варыянт з кампанентам *ну (ні тпру ні ну)* абумоўлены імкненнем да сугучча.

Ні ўбавіць ні прыбавіць. *Запазыч. з руск. м.* Абсалютна дакладна. — *Добра працаваў у зоне ...* — *Добра... Тэмп нармальны. Тут ні ўбавіць ні прыбавіць* (А. Алешка. Дарогі без слядоў).

Узнік па мадэлі з ужо існуючым фразеалагізмам *ні даць ні ўзяць.* Структурная схема *ні... ні...* запоўнена дзеясловамі-антонімамі. Выраз зрэдку ўжываўся і ў тэкстах XIX ст. (у творах І.А. Крылова, М. Я. Салтыкова-Шчадрына і інш.), але асаблівую пашыранасць набыў пасля *яго* неаднаразовага выкарыстання ў якасці рэфрэна ў раздзеле «Так гэта было» паэмы А. Твардоўскага «За даллю — даль» (1960).

Ні цэ ні бэ. *Уласна бел.* Зусім нічога (не ведаць, не разумець). *Смяхоцце з чалавека! Не ведае, як той казаў, ні цэ ні бэ, а на каралеўства прэ!* (С. Баранавых. Межы).

Утвораны па аналогіі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *ні бэ ні мэ <ні кукарэку>* з запаўненнем структурнай схемы назвамі трэцяй і другой літар лацінскага алфавіта.

Ногі мыць *каму, чые* **і тую ваду піць.** *Запазыч. з руск. м,* Бязмежна дагаджаць каму-н. у знак удзячнасці за што-н. Часцей як абяцанне. — *Будзем пані ногі мыць і тую ваду піць,* — *нізка кланялася пані Даміцэля* (Я. Колас. Хатка над балотцам).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. «У Сібіры калісьці быў на першы погляд варварскі, але мудры звычай. У часе сватання нявеста павінна была вымыць ногі жаніху, а пасля

выпіць гэту ваду. Толькі ў такім выпадку нявеста лічылася вартай, каб яе ўзялі ў жонкі» (Я.Еўтушэнка).

Нуль увагі *каму, на каго, на што. Калька з руск. м.* (ноль внимания). Зусім не зважаць на каго-, што-н., абыякава адносіцца да каго-, чаго-н. *На супрацьлеглым баку дзяўчынёха вудзіць рыбу. Стройная, маладая, у яркай матросцы... На заляцанні — нуль увагі* (Г. Пашкоў. Палескія вандроўнікі).

Паходзіць, на думку В.У.Вінаградава, са школьнага жаргону. Тут *нуль* атаясамліваецца з *нікольκі,* з поўнай адсутнасцю чаго-н. (увагі). Замацаванню фразеалагізма ў мове садзейнічала яго строга фіксаваная, нязменная марфалагічная форма і пастаянная сінтаксічная функцыя выказніка.

Нясолана хлябаўшы. *Запазыч. з руск. м,* Нічога не дабіўшыся, ашукаўшыся ў сваіх спадзяваннях. *Развітаўся Слімак і пайшоў нясолана хлябаўшы. Усё думаў, гадаў, як жа ён выберацца з усёй гэтай напасці* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. Даўней, калі соль была вельмі дарагім прадуктам, бо дастаўлялася здалёку на конях ці валах ды яшчэ абкладвалася высокім падаткам, страву гатавалі несалёнай. А пасля, як садзіліся за стол, гаспадар дзяліў соль. Такі парадак захоўваўся і тады, калі ў дом збіраліся госці. Некаторых, малаважных, часамі гаспадар абмінаў, і яны елі несалёнае.

Няўрокам кажучы. *Уласна бел.* Ужыв. як пабочнае словазлучэнне са значэннем ‘няхай і надалей будзе гэтак жа, без змен’. *Грыбок сказаў, што Міканор, няўрокам кажучы, спраўны вельмі з выгляду — непагана, мабыць, на службе было* (І.Мележ. Людзі на балоце).

Узнікненне фразеалагізма звязана з былым павер’ем у магічную сілу слова. Літаральна — ‘каб не сурочыць, сказаўшы што-н.’. *Няўрокам, урокі, сурочыць* — аднакаранёвыя словы.

П

Паветраныя замкі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . воздушные замки, *укр.* надхмарні замки). Нерэальныя, фантастычныя планы, што-н. нязбытнае. *Ты і без гэтага марыш пра паветраныя замкі, а гэта ў тваім узросце не пасуе* ... (У. Караткевіч. Нельга забыць).

Утварыўся ў выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента ў фразеалагізме *будаваць паветраныя замкі* (гл.), якія паводле паходжання з’яўляецца калькай з ням. м. (*Luftschlösser bauen).*

Павярнуць кола гісторыі назад. *Відаць, калька з ням. м.* (das Rad der Geschichte zurückdrehen). Прыпыніць заканамерны

ход гістарычнага развіцця, вярнуцца да мінулага. *Няма такой сілы, якая б павярнула кола гісторыі назад. Чалавека, які ведае, што такое свабода, нельга пакарыць* (І.Гурскі. У агні).

Вобраз празрысты, матываваны.

Пад адкрытым небам. *Калька з франц. м.* (à ciel ouvert). На вуліцы, не ў памяшканні. *Якраз у гэтым маляўнічым месцы размешчаны музей народнай культуры і быту. Пад адкрытым небам* (Г. Пашкоў. Дарога да акіяна).

Выраз усведамляецца як матываваны. *Адкрыты тут* 'без покрыву зверху, з бакоў'.

Пад адным дахам (пад адной страхой) *жыць (пражыць). Агульны для ўсходнесл. (руск.* под одной крышей, *укр.* під одним дахом) *і польск.* (pod jednym dachem) *м.* У адным доме, у адной кватэры, разам. *Амаль два гады жылі мы з ім пад адным дахам* (А. Шашкоў. Лань — рака лясная).

Склаўся на аснове свабоднага словазлучэння ў выніку сінекдахічнага пераносу (заменена назва цэлага назвай яго часткі).

Падаць (упасці) духам. *Агульны для ўсходнесл. м.* Траціць упэўненасць, адчайвацца. *Макаед зразумеў, што свой праект яму не працісну. Але не ўпаў духам* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты сэнсава суадносяцца з прыватнымі значэннямі адпаведных слоў: кампанент *падаць* — са значэннем 'рабіцца кепскім, псавацца', *дух* — са значэннем 'унутраны стан, настрой'.

Падбіванне кліноў (клінкоў) *да каго. Агульны для бел. і ўкр. м.* Заляцанне. *Неўзабаве гэтае прастойванне ў лінатыпнай успрынялі ў друкарні як падбіванне кліноў да лінатыпісткі Леначкі — балбатлівай, з кірпатым носікам бландзіначкі* (В. Блакіт. Усмешка Фартуны).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага *падбіваць клінкі (кліны)* пад каго, да каго 'заляцацца да каго-н., дабіваючыся ўзаемнасці'.

Пад богавай страхой. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі 'не ў памяшканні' і 'у сусвеце, у наваколлі'. *Напярэдадні я наведаў гэты цікавы, арыгінальны, «пад богавай страхою», музей: зямлянкі, накрытыя дзёрнам і з акенцамі, нары пры сценах, печкі з бляхі, лаўкі каля дзвярэй перад кожнаю зямлянкаю …* (Ф. Янкоўскі. Трэба ж). *Чубару было цікава адгадаць наперад, каго раптам вывеў клопат за вёску, аднак дарэмна: цяпер, калі ўсё перайначылася пад богавай страхой і не паддавалася вызначэнню, можна было меркаваць і так і гэтак* (І.Чыгрынаў. Плач перапёлкі).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, які ўсведамляецца як «пад страхой, збудаванай Богам» або «без

якой-небудзь страхі».

Падводзіць (падвесці) міну *пад каго, пад што. Агульны для ўсходнесл. м.* Цішком рабіць вялікую непрыемнасць каму-н. *[Надзя:] Я чула, як яна тут міну падводзіла пад мяне. [Валодзя:] Дражнілася. Ты ж яе ведаеш* (К. Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Утвораны шляхам пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў маўленні ваенных маракоў ужываецца з прамым значэннем.

Пад голым небам. *Агульны для бел., укр.* (під голим небом) *і польск.* (pod gołym niebem) *м.* На вуліцы, не ў памяшканні. *[Паніч:] Каб за табой праўда была, то не сядзеў бы гэтак пад голым небам* (Я. Купала. Раскіданае гняздо).

Узнік па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *пад адкрытым небам* (гл.) — калькай з франц. м.

Пад заслону. *Агульны для ўсходнесл. м,* У самым канцы (рабіць, зрабіць што-н.). *Няма ў вас жалю, Клаўдзія Аляксееўна. Пад заслону рабочага дня столькі назапасілі ўсяго* (У.Ліпскі. Бачыць будучае).

Паходзіць з маўлення акцёраў. Найболып эфектныя сцэны нярэдка прыпадаюць на канец акта ці ўсёй п’есы перад тым, калі апускаецца заслона.

Падкаваць блыху. *Запазыч. з руск. м.* Паказаць, праявіць надзвычайную вынаходлівасць у якой-н. справе. [Аляксей] *падышоў, моўчкі прысеў ля прыбора. Клімчанка запытаў: — Падкуём, Лёша, гэтую блыху?* (М. Гроднеў. Сонечны вецер).

Выраз з апавядання М. С. Ляскова «Ляўша» (1881), дзе расказваецца, як тульскі майстар Ляўша змог падкаваць маленькую металічную блыху, якую англічане падарылі рускаму цару, каб паказаць сваё адмысловае ўменне.

Пад канём *быць, аказваца* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м.* У непрыемнай сітуацыі, у нявыгадным становішчы. *За свой век я на многае наглядзеўся, многае пабачыў Быў; як кажуць, на кані і пад канём. Больш, канечне, пад канём* ... (Б. Сачанка. Памяць).

Параўнальна нядаўняе ўтварэнне, «абломак» фразеалагізма *на кані і пад канём* ‘у самых разнастайных, прыемных і непрыемных сітуацыях (быць і пад.)’. У «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча выраз фіксуецца ў форме *быў на кані і пад канём.*

Пад каўпаком *каго, у каго. Запазыч. з руск. м.* (под колпаком). У поўнай залежнасці ад каго-н. (знаходзіцца, быць, жыць і пад.). *Скора я буду браць вашага рэзідэнта, пачакаю толькі, пакуль управіцца, а таму не ўздумайце мне перашкодзіць — вы ў мяне пад каўпаком* (М. Кусянкоў. Чага).

Выраз з тэлефільма «Семнаццаць імгненняў вясны», знятага па аднайменным рамане Ю. Сямёнава. Будучы маўленчай

характарыстыкай аднаго з персанажаў рамана — гестапаўца Мюлера, выраз з'яўляецца недакладнай калькай з ням. м. *(unter jemandes Hut sein* 'быць пад чыёй-н. аховай'). Пры калькаванні фразеалагізма стварылася каламбурная двухпланавасць, бо ў ням. м. ёсць два амонімы: *Hut1* — 'капялюш', а таксама ў тэхнічным ужыванні 'каўпак' і *Hut2* — 'абарона, ахова'.

Падліваць (падліць) масла ў агонь. *Калька з франц. м.* (verser l'huile sur le feu). Ужыв. са значэннямі 'абвастраць непрыязныя адносіны паміж кім-н.' і 'выклікаць, павышаць цікавасць да чаго-н.'. *Яго* [Башлыкова] *пагроза падліла масла ў агонь. — Засудзіце? За нашае ж добрае? — Арыштуеце! За што?* (І.Мележ. Завеі, снежань). *Дзед уважліва ўглядаецца ў акно, каб не прапусціць часам свой прыпынак. А вясёлы хлопец падлівае масла ў агонь, выдумляе ўсё пра балота ды камароў* (Л. Прокша. Дзе ж тыя камары?).

Магчыма, склаўся пад уплывам лац. *oleum addere camino* (літаральна «падліваць масла ў печ»). Фразеалагізм з празрыстай унутранай формай.

Падножны корм. *Агульны для ўсходнесл. м.* Сродкі існавання, здабытыя дзе прыйдзецца і як папала. — *Бачу, брат, на падножным корме сядзіш. — Беркут глянуў на кошык з грыбамі і крывенька ўсміхнуўся. — Так доўга ногі не працягнеш!* (В. Жуковіч. Кволы).

Выток фразеалагізма — сялянскі быт. Першапачаткова так называлі няскошаную траву, корм, які свойская жывёла сама знаходзіць пад нагамі.

Падпілоўваць (падпілаваць) рогі *каму. Уласна бел.* Уціхамірваць, утаймоўваць, рабіць больш памяркоўным каго-н., прымушаць пакарыцца. *Я стаяў у парозе і думаў: позна вучыць чалавека ў такія гады, позна яму і падпілоўваць рогі* (М. Гроднеў. Радня).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да быка, калі ён становіцца небяспечны для статка і ўзнікае патрэба ўтаймаваць яго.

Падпісвацца (падпісацца) абедзвюма рукамі *пад чым. Агульны для ўсходнесл. м.* Ахвотна і поўнасцю згаджацца з чым-н. *Прыгнёт ненавідзіць* [Мікола Браніборскі], *сялян тады вызваліць сам прапанаваў, абедзвюма рукамі падпісаўся пад Раткевічавай запіскай* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Утвораны па аналогіі з ужо існуючым фразеалагізмам *хапацца абедзвюма рукамі* за што (гл.). У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Пад рукой. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'у чыёй-н. уладзе (быць)', 'каля сябе, так блізка, што можна лёгка

дастаць, выкарыстаць' і 'вельмі блізка, недалёка, побач'. *Ведаў* [Арсень] *адно: ён на фронце, пад яго рукой за чатыры дзесяткі байцоў* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Дуга была тут недалёка — ляжала тут жа пад рукою* (Я. Колас. Новая зямля). [Янка] *міжвольна ўсе свае няўдачы зварочваў на таго, хто быў пад рукою* (У. Дамашэвіч. Ключ ад шчасця).

Першае значэнне фразеалагізма мае сувязь са старажытным атаясамліваннем рукі з фізічнай сілай і ўладай над чым- ці кім-н. Фразеалагізм у гэтым значэнні ўжываўся ўжо ў XIV ст. — у Лаўрэнцьеўскім летапісе: «Иже послани отъ Олга, великаго князя Рускаго, а отъ всъх иже суть под рукою его светлых бояр».

Пад сукном. *Агульны для ўсходнесл. м.* Без прасоўвання, без руху наперад, без разгляду (трымаць, знаходзіцца і пад.). *Няхай бы ўжо такую змрочную паперчыну прафсаюзныя лідэры пад сукном дзе трымалі, давалі ёй ход толькі пры неабходнасці* (А. Масарэнка. Баргузінскае лета).

Вытворны ад дзеяслоўнага фразеалагізма *ляжаць пад сукном* (гл.).

Пад шафэ. *Відаць, запазыч. з руск. м.* У стане ап'янення. *Канечне, Масальскі быў пад шафэ. Ён у новенькім трыковым гарнітуры, лакавых новых туфлях* (В. Хомчанка. Пры апазнанні — затрымаць).

У руск. м. выраз склаўся па аналогіі з ужо існуючымі, сэнсава блізкімі фразеалагізмамі *пад газам, пад мухай, пад чаркай.* Структурная схема фразеалагічнай мадэлі «пад + назоўнік» запоўнена запазычаным з франц. м. дзеепрыметнікам *chauffé* 'нагрэты алкаголем'.

Падымаць (падняць) голас. *Агульны для ўсходнесл. м* . Рашуча выказваць сваю думку, выступаць. *Досыць было мне трошку падняць голас, як адзін з іх, мусіць, загадчык ці старшы майстар, унтэр з нашыўкамі, схапіў мяне за локаць і выпіхнуў на вуліцу* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары).

Выраз з агульным аналітычным значэнкем. Абодва кампаненты семантычна суадносяцца з прыватнымі значэннямі адпаведных слоў: кампанент *падымаць* — са значэннем 'выклікаць паяўленне чаго-н.', *голас* — са значэннем 'меркаванне, выказванне'.

Падымаць (падняць; узнімаць, узняць) галаву (галовы). *Відаць, калька з франц. м.* (lever la tête). Адчуўшы ўпэўненасць, станавіцца смелым, пачынаць актыўна дзейнічаць. *Як прыйшлі былі палякі, Скуратовіч падняў галаву* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны, з жывой унутранай формай.

Па дыяганалі. *Паўкалька з франц. м.* (en diagonale). Няўважліва, павярхоўна (чытаць). *І тут жа* [Шура] *успомніў, што даўно збіраўся зайсці ў бібліятэку, узяцца і па-сапраўднаму перачытаць класіку, не так, як студэнтам — па дыяганалі* (А. Жук. Такая восень).

Пад эгідай *чыёй, каго, чаго. Відаць, паўкалька з франц. м.* (sous l'egide). Пад прыкрыццем каго-, чаго-н., пад чыёй-н. аховай, заступніцтвам ці кіраўніцтвам (рабіць што-н.). *Пад эгідай іх* [выставак] *актыўна дзейнічаюць гіды і эксперты ЦРУ* (С. Паўлаў: Рак).

У франц. м. выраз склаўся на аснове грэчаскага слова *эгіс (aigis,* у род. скл. *aigidos),* якім называлі шчыт бога Зеўса ў старагрэчаскай міфалогіі.

Пажынаць (пажаць) плады *чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Карыстацца вынікамі чаго-н. зробленага. *Спакусіўшыся працэнтаманіяй, некаторыя школьныя адміністратары пажынаюць зараз тады «майстэрства», далёкага ад педагогікі* (В.Вітка. Азбука душы).

Утвораны на аснове фразеалагізма *пажынаць лаўры* (гл.) — паўкалькі з франц. м.; абодва выразы ўжываюцца з тоесным значэннем.

Паказваць (паказаць) зубы *каму. Агульны для ўсходнесл. м.* Выяўляць непрыязнасць, варожасць да каго-н., гатоўнасць даць адпор. *[Мікод:] Мусіць, забыўся ён ужо на пяты год, дык мы яму прыпомнім, мы яму пакажам зубы, калі на тое пойдзе* (П. Галавач. Праз гады).

Склаўся як метафара, узятая з жывёльнага свету. Параўн.: «Ваўчанё… наровіла выбавіцца, круціла мордачкай, скалілася. — Малое, а ўжо — бач ты яго! — зубы паказвае — сказана, воўчае адроддзе» (А. Масарэнка. Юлік, айчым і ваўчанё).

Паказваць (паказаць) кіпцюры (кіпці) *каму. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* показывать когти, *укр.* показувати кіпті). Выяўляць непрыязнасць, варожасць да каго-н., гатоўнасць даць адпор. *Галена ліхаманкава захадзіла па пакоі: дык вось чаму Мальвіна то такая лісліваая, што хоць да раны яе прыкладай, то кіпці паказвае* (А. Мальдзіс. Восень пасярод вясны).

Узнік у выніку пераносу на чалавека дзеянняў і ўласцівасцей птушак ці некаторых жывёл.

Паказваць (паказаць) на дзверы *каму. Калька з франц. м.* (montrer la porte). Прапаноўваць каму-н. выйсці; выганяць каго-н. — *Яніс, я буду вымушана паказаць вам на дзверы. — А я не пайду. — Пабачым* (У. Караткевіч. Нельга забыць).

Фразеалагізм успрымаеццаяк матываваны, з жывой унутранай формай.

Паказваць (паказаць) парог *каму. Агульны для бел. і ўкр .* (показувати поріг) *м.* Прапаноўваць каму-н. выйсці; выганяць каго-н. *Хацела я табе паказаць парог, калі пачула ад людзей … Ды Антаніна Аркадзеўна просіць: прытулі, кажа, паглядзі…* (І.Шамякін. Ах, Міхаліна, Міхаліна).

Склаўся, відаць, на аснове сінанімічнага выразу *паказваць на дзверы* каму (гл.). Мог узнікнуць таксама пад уплывам выклічнікавага фразеалагізма *вось табе бог, а вось табе парог* 'выбірайся вон'.

Пакідае (вымушае) жадаць лепшага. *Калька з руск. м.* (оставляет желать лучшего). Недастаткова добры, нездавальняючы, не адпавядае пэўным патрабаванням. *Некаторыя пераклады, гаворачы газетнай мовай, пакідаюць жадаць лепшага* (Р. Шкраба. Жыццё слова). *Вымушае жадаць лепшага і асартымент прадукцыі* (Звязда. 28.01.1986).

У руск. м. выраз склаўся як недакладная калька з франц. м. (*laisser à désirer* 'вымушаць жадаць').

Пакласці (палажыць) канец *чаму. Калька з франц. м.* (mettre fin). Спыніць што-н., пакончыць з чым-н. *На заводзе трывала прапісаліся штурмаушчына і аўралы. Гэтаму трэба было пакласці канец* (Звязда. 17.03.1987).

Паліць (спаліць) свае караблі. *Калька з франц. м.* (brûler ses vaisseaux). Рашуча парываць з мінулым, робячы немагчымым вяртанне да яго. *Шурупіч перадаў ёй авоську і паскорыў крокі — трэба было скарыстаць выпадак ды заадно спаліць караблі і для свайго адступлення* (У. Карпаў. Вясеннія ліўні).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. У старажытныя часы і ў перыяд сярэднявечча было нямала выпадкаў, калі палкаводцы, высадзіўшы войска на чужой тэрыторыі, спальвалі свае караблі, каб адрэзаць шлях да адступлення; войску заставалася толькі перамагчы ворага або загінуць.

Палкі ў колы. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* палки в колеса, *укр .* палки в колеса). Наўмысныя перашкоды ў якой-н. справе. *Кандрацьева ўсё робіць на зло новаму старшыні. Яму і так цяжка даводзіцца, а тут замест апоры — палкі ў колы* (Звязда. 21.02.1986).

Назоўнікавае ўтварэнне, «абломак» дзеяслоўнага фразеалагізма *ставіць палкі ў колы* каму, чаго 'знарок перашкаджаць каму-, чаму-н.'.

Пальчыкі абліжаш (-аце). *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'вельмі смачны, прыемны' і 'вельмі добры, прывабны, выклікае захапленне'. *Нічога, хлопцы, прыходзьце праз два гады. Такі будзе вінаград — пальчыкі абліжаце* (Г. Васілеўская.

Малюнак на снезе). — *Прыйдзе і ён… Пабачыш, які хлопец. Пальчыкі абліжаш, — захаплялася Куля* (Р. Сабаленка. Лора).

Першапачаткова ўжываўся ў дачыненні да яды; мелася на ўвазе: яда такая смачная, што ўсю з'ясі і нават пальчыкі абліжаш. Другое значэнне развілося ў фразеалагізме, калі ён пачаў ужывацца пры дзейніку са значэннем асобы ці канкрэтнага або абстрактнага прадмета.

Паміж намі *застанецца, будзе. Уласна бел.* Строга сакрэтна. *[Язва:] Чорт з табой, я не напішу, што ты чытаў ёй чужыя вершы, гэта застанецца паміж намі* (К. Крапіва. Мілы чалавек).

Узнік на аснове фразеалагізма *між намі <кажучы>* (гл.).

Паміж намі <кажучы>. *Гл* . між (паміж) намі <кажучы>.

Паміж небам і зямлёй. *Гл.* між (паміж) небам і зямлёй.

Паміж Сцылай і Харыбдай. *Гл.* між (паміж) Сцылай і Харыбдай.

Відаць (відно) **пана па халявах.** *Запазыч. з польск. м.* (znać pana po cholewach). (Відаць) па знешнасці, паводзінах, справах, што за чалавек. — *Відаць пана па халявах, — кідае ў адрас аўтара Канстанцін Міхайлавіч. — Чуеш, які пах з яго творыка верне?* (М. Лужанін. Колас расказвае пра сябе).

Вядомы ўкраінсхі фалькларыст XIX ст. М. Номіс узнікненне фразеалагізма звязвае з тым, што даўней польскія паны абувалі каляровыя саф'янавыя боты. Іх пасля даношвалі слугі, прышыўшы да каляровых халяў чорныя галоўкі і гэтым вылучаючыся сярод іншых людзей.

Папускаць (папусціць; адпускаць, адпусціць) лейцы. *Агульны для бел. і ўкр.* (попускати віжки) *м.* Змяншаць кантроль, паслабляць увагу, пільнасць, патрабаванні да каго-н. *Калі мы зараз замарудзім, спынімся, папусцім лейцы, нас паспрабуюць задушыць* (М. Лужанін. Дванаццаць вячорных вогнішчаў).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываюць, калі гавораць пра кіраванне запрэжаным канём, язду з ненацягнутымі лейцамі.

Па пятах *чыіх, каго, за кім. Агульны для ўсходнесл. м.* Не адстаючы, неадступна (ісці, хадзіць, гнацца і пад.). *А вунь шпіён… Баіцца, каб не згубіць з вачэй чалавекаў паліто… Ён, відавочна, ідзе па яго пятах…* (С. Баранавых. Калі ўзыходзіла сонца).

Першапачаткова выраз успрымаўся як «бачачы перад сабой чые-н. пяты».

Парахня сыплецца *з каго. Агульны для бел. і ўкр. м.* Хто-н. вельмі стары, слабы. *[Клава:] На рыбалку ёй захацелася. З кім? З яго ж парахня сыплецца… Ці ж гэта мужчына?* (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце).

Узнік шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння,

якое дастасоўваецца да сапрэлага або паточанага шашалем дрэва. Магчыма, на фарміраванне выразу паўплываў сэнсава тоесны фразеалагізм *пясок сыплецца* з каго (гл.) — калька з англ. м.

Пасаліўшы есці можна. *Уласна бел.* Ні кепскі і ні добры, пасрэдны. — *Новых п'ес у вас не густа, чым мая вам не да густу? — Калі справа йдзе аб змесце, пасаліўшы можна есці* (К. Крапіва. Рэжысёр і драматург).

І.І.Насовіч звязвае этымалогію фразеалагізма з народным апавяданнем. Малады муж прыйшоў з працы і, калі маці падала яму есці, сказаў са злосцю: «Хтоварыў, вочы б яму заліў». — «Ды гэта ж жонка твая», — адказала маці. «Ат! — стрымана заўважыў сын, — пасаліўшы есці можна».

Па <самую> завязку. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'поўнасцю, як толькі можна (запоўніць, накарміць і пад.)', 'вельмі моцна (нагаравацца, намучыцца і пад.)' і 'вельмі многа, звыш меры чаго-н.'. *Добра, мабыць, па завязку накарміла яго Фядора* (П.Місько. Мора Герадота). *Яўхім глядзеў на сына як на няшчасніка: «Гэты наробіцца, нагаруецца па самую завязку»* (Р. Сабаленка. Мохарты). *Пайшлі. Спраў там у мяне — па завязку…* (Я. Брыль. Апошняя сустрэча).

Узнікненне фразеалагізма, відаць, мае сувязь з завязкай — вяровачкай ці шнурком, якім завязваюць мяшок.

Пасля дожджыку ў чацвер. *Пайкалька з руск. м.* (после дождичка в четверг). Невядома калі ці ніколі. — *Дык калі прыходзіць — сёння? — Пасля дожджыку ў чацвер* (А. Капусцін. Белае медзведзяня).

Лічыцца, што фразеалагізм склаўся як формула недаверу да бога грому Перуна, днём якога быў чацвер. Паходжанне фразеалагізма звязваюць таксама з адміраннем язычніцкага свята ў гонар Перуна, якое адзначалася ў пэўны чацвер пасля першага вясенняга дажджу і грому.

Пацёмкінскія вёскі. *Паукалька з руск. м.* (потемкинские деревни). Ашуканства, паказуха, за якой хаваедца дрэнны стан чаго-н. *[Галавач:] Мяне за гэты комплекс Матусевіч, ведаеш, колькі агітавау? Выстаяў. Яму мода, пацёмкінская вёска патрэбна, каб дэлегацыі вазіць. А мужыку жыццё патрэбна* (М. Матукоўскі. Наследны прынц).

Узнікненне выразу звязана з імем фаварыта і найбліжэйшага памочніка імператрыцы Кацярыны II — князя Г. А. Пацёмкіна, па ініцыятыве якога ў 1783 г. да Расіі быў далучаны Крым. У часе падарожжа Кацярыны II на поўдзень (1787) Пацёмкін, каб пераканаць царыцу і іншаземных гасцей у росквіце новых расійскіх тэрыторый і ў поспехах сваёй дзейнасці, выстаўляў на шляху імператрыцы па-святочнаму апранутых людзей, паказваў

спецыяльна пабудаваныя дэкаратыўныя вёскі, хлебныя склады (у якіх мяшкі былі набіты пяском), статкі жывёл (ноччу іх пераганялі па маршруту царыцы), штучныя пышныя паркі, магутныя крэпасці і пад.

Пацірацъ рукі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адчуваць, перажываць вялікае задавальненне ад поспеху ў якой-н. справе. *Пан Вячорык загадзя пацірaў рукі, спадзеючыся на ўзнагароду* (М. Машара. Сонца за кратамі).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз пэўны жэст — знешні выразнік гэтага стану.

Пацiскаць (пацiснуць) плячамі (-ыма). *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . пожимать плечами, *укр.* знизувати плечима). Выяўляць здзіўленне, неразуменне, няведанне і пад. *Цяпер, калі Міцькавец так заартачыўся, дасужы селькор толькі паціскае плячыма: паганага пралесніка не чуў, сеў і напісаў…* (А. Капусцін. Калі крануўся цягнік).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека называецца па знешнім выразніку гэтага стану.

Пачуццё (адчуванне) локця. *Пайкалька з руск. м.* (чувство локтя). Узаемная падтрымка. *Паміж гэтымі людзьмі, якія яшчэ пару тыдняў таму назад адзін аднаго і ў вочы не бачылі, цяпер — зладжанасць, «пачуццё локця»* (А. Карпюк. Пушчанская адысея).

Утвораны шляхам пераасэнсавання адпаведнага словазлучэння, якім у маўленні ваенных называюць уменне салдатаў падтрымліваць сінхроннасць руху і раўненне ў страі.

Перабіраць (перабраць; разбіраць, разабраць) па костачках *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Асуджаць чые-н. недахопы, абмяркоўваць каго-н. *А потым мы, жанчыны, перабяром вас па костачках, усё пераговорым, усё зложым у адно — поўны партрэт-характарыстыка* (У. Дамашэвіч. Дарожная гісторыя).

Вытворны ад фразеалагізма *перамываць костачкі* каму, каго, чые (гл.), узнікненне якога звязана са старажытнаславянскім абрадам паўторнага пахавання. Звычайна праз тры гады пасля першага пахавання магіла раскопвалася: трэба было праверыць, ці не быў нябожчык пры жыцці звязаны з ведзьмакамі, пярэваратнямі, і, калі гэта так, зняць з яго закляцце і ачысціць ад грахоў. Перад тым як зноў закапаць нябожчыка, яго родзічы і сваякі перабіралі косці, перамывалі іх вадой або віном. Пры перамыванні костачак не абыходзілася без ацэнкі нябожчыка, яго характару, паводзін, г зн. без абгаворвання.

Перавод на рэйкі *чаго, якія. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* перевод на рельсы, *укр.* перевод на рейки). Перабудова чаго-н. пэўным чынам. *Устойлівага прагрэсу ў якасным развіцці эканомікі*

няма. Мы мала рушылі наперад па шляху яе пераводу на рэйкі інтэнсіфікацыі (Звязда. 7.08.1986).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *пераводзіць на рэйкі* чаго, якія ‘арганізоўваць, перабудоўваць што-н. пэўным чынам’.

Перакаці-поле. *Агульны для ўсходнесл. м.* Той, хто доўга не жыве на адным месцы, хто не мае пастаяннага прыстанішча. *Думаць аб Левановічу, што ён ветраны чалавек, перакаці-поле, сёння тут, а заўтра там, — Зязюля не меў ніякай падставы* (А. Рылько. Кумы).

Утвораны шляхам пераасэнсавання аднайменнай назвы стэпавай расліны, якая пасля выспявання, клубком адарваўшыся ад кораня, коціцца па зямлі, пераносіцца ветрам на вялікія адлегласці.

Пераліваць з пустога ў парожняе. *Агульнаслав.* (*польск* . przelewać z pustego w próżne, *чэшск.* z pustého v prâzdné prelivati, *балг* . преливам от пусто в празно *і г.д.).* Займацца пустой балбатнёй, марна траціць час за размовамі. *[Альжбета:] Еш вот лепей, чымся з пустога ў парожняе пераліваць* (Я. Купала. Паўлінка).

Выраз успрымаецца як матываваны, хоць і з нерэальным вобразам у яго аснове, пабудаваным на супрацьпастаўленні прыметнікаў-сінонімаў *пусты* і *парожні.*

Перамыванне костачак *каго, чыіх. Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘абгавор, пляткарства’ і ‘асуджэнне, крытыка чыіх-н. недахопаў’. *Вельмі шкоднай справай з’яўляецца і перамыванне костачак знаёмых або суседзяў* (Р. Лазуркін. Калі хочаш быць здаровым). *Душа выкладчыка Гайдука трымцела. Ужо ішло перамыванне яго костачак — перавыбіралі па конкурсе* (Р. Семашкевіч. Бацька ў калаўроце).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *перамываць костачкі* (каму, каго, чые). Пра яго паходжанне гл. у слоўнікавым артыкуле *перабіраць па костачках* каго.

Пераяда вантроб. *Уласна бел* . Той або тое, хто ці што страшэнна назаляе, даводзіць да адчаю. *Пасынка самога* [старая] *баіцца трохі чапаць. Злосны і на язык востры — адсячэ адразу, аж абліжашся... Над газетамі ўсё сядзіць, спусціўшы нос. Ох, гэтыя газеты! Гэта ёй пераяда вантроб. Яна на іх глядзець не можа* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *пераядаць вантробы* каму ‘страшэнна хваляваць каго-н., дакучаючы чым-н. непрыемным’.

Першай гільдыі. *Уласна бел* . Ужыв. са значэннямі ‘найвышэйшай якасці, адметны (майстар, штукар і пад.)’ і ‘самы

заўзяты, з крайнім праяўленнем якіх-н. якасцей (махляр, дармаед і пад.)'. — А *чыя ж то скрыпка гэта? — зноў спытаўся гаспадар. — А яго! О, граць ён мэта: першай гільдыі штукар!* (Я. Колас. Сымон-музыка). *А то, штоя цябе, абібока, трымаю на ўчастку, дык гэта правільна? Ты ж дармаед першай гільдыі* (В. Супрунчук. Вышыня).

Утвораны шляхам пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў царскай Расіі дастасоўвалася да аднаго з саслоўнапа-датковых разрадаў купецтва. У залежнасці ад велічыні капіталу купцы падзяляліся на тры гільдыі. Самая высокая — першая гільдыя. Параўн.: «Я-я-я не дазволю… Я-я-я першай гільдыі рыбны купец…» (М. Лынькоў).

Першы-лепшы. *Агульны для бел., укр* . (перший ліпший) *іпольск.* (pierwszy lepszy) *м.* Ужыв. са значэннямі 'любы чалавек, які трапіцца' і 'няважна які, любы'. *Выйду раніцай на шлях, дам пару злотых першаму-лепшаму, абы конь добры папаўся, дык, калі добра ўсё пойдзе, адвячоркам і там буду* (М. Машара. «Крэсы» змагаюцца).

Ану, скочце, хлопцы, ды здыміце трох-чатырох першых-лепшых варот (У. Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні).

Склаўся, відаць, пад уплывам фразеалагізма *першы сустрэчны* (гл.) — калькі з франц. м. Выкарыстаны адзін з яго кампанентаў, а другі — абумоўлены рыфмай.

Першы сустрэчны (стрэчны). *Калька з франц. м.* (le premier venu, літаральна 'першы, які прыйшоў, прыехаў'). Любы чалавек, які трапіцца. *Павінна быць больш строгая канспірацыя. Нельга давяраць першаму сустрэчнаму* (І.Новікаў. Да світання блізка).

Выраз з агульным аналітычным значэннем, якое суадносіцца са значэннямі адпаведных слоў у іх свабодным ужыванні.

Піць (выпіць) <горкую> чашу да дна. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Вельмі многа пакутаваць, цярпець, пераносіць якія-н. цяжкасці. У *маці ад гэтага ляманту як адарвалася сэрца. Відаць, ёй давядзецца выпіць чашу да дна. Яна ўскрыкнула і ў роспачы закрыла твар рукамі* (Я. Шарахоўскі. Сярэбраная раніца).

Упершыню выраз ужыты ў біблейскім тэксце (Ісаія, 51, 17) — у звароце да Іерусаліма, які выпіў з рук Госпада чашу да дна і павінен паўстаць, падняцца.

Плаціць (адплаціць) той жа манетай *каму. Калька з англ.* (to pay a man back in his own coin) *ці франц.* (rendre à qn la monnaie de sa pièce) *м.* Адказваць тым самым, такімі ж адносінамі, учынкамі. *[Італьянец:] Гітлераўцы .. не любілі нас, здзекліва звалі «спагецці» — «макароннікі». Мы плацілі ім той жа манетай*

(У. Краўчанка. Сустрэча ля храма Лорэта).

Утвораны шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое бытавала ў практыцы грашовых разлікаў.

Плесці кашалі *<каму, пра каго, пра што>. Уласнабел.* Гаварыць абы-што, выдумваць. *Гавары хутчэй, хто такая і куды ідзеш. Толькі пра Заграддзе кашалі не пляці — я там усіх ведаю* (П.Місько. Мора Герадота).

Склаўся на аснове асобнага слова ў выніку адначасовай рэалізацыі двух значэнняў дзеяслова *плесці* (‘перавіваючы, вырабляць што-н.’ і ‘гаварыць абы-што’) з далейшым дапаўненнем каламбурна выкарыстанага дзеяслова экспрэсіўным дадаткам *кашалі.*

Плесці лапці. *Уласна бел.* Гаварыць абы-што, выдумваць. — *Базы няма. Напэўна, перабазіравалася ў іншае месца… — Называецца, гарадзілі гарод. Плялі лапці, — прабурчэў Лукашоў* (В. Быкаў. Дажыць да світання).

Утвораны ў выніку адначасовай рэалізацыі прамога і пераноснага значэнняў дзеяслова *плесці* (‘перавіваючы, вырабляць што-н.’ і ‘гаварыць абы-што’) з далейшым дапаўненнем каламбурна выкарыстанага дзеяслова экспрэсіўным дадаткам *лапці.*

Плоць і кроў *чыя, каго. Відаць, калька з ням. м.* (Fleisch und Blut). Ужыв. са значэннямі ‘роднае дзіця (пра кроўную роднасць)’ і ‘спараджэнне, дзецішча каго-, чаго-н. (пра ідэйную роднасць)’. *Ян шкадаваў сына не толькі як роднага чалавека — сваю плоць і кроў — але і як работніка, без якога занепадзе гаспадарка* (А. Чарнышэвіч. Засценак Малінаўка). *Гэтыя недахопы зыходзяць ад вашых таварышаў, ад людзей вашай плоці і крыві* (Маладосць. 1958. № 3).

Склаўся на базе семантычна тоесных фразеалагізмаў *плоць ад плоці, кроў ад крыві, косць ад косці* ў выніку аб’яднання першых кампанентаў двух выразаў. Узнікненне гэтых фразеалагізмаў звязана з біблейскім аповедам пра стварэнне першых людзей на зямлі. Паводле Бібліі, Адам, прачнуўшыся і ўбачыўшы Еву, зробленую з яго рабрыны Богам, сказаў: «Вось гэта косць ад касцей маіх і плоць ад плоці маёй».

Плысці (плыць) па цячэнні. *Калька з ням.* (mit den Strom schwimmen) *ці франц.* (se laisser aller au courant) *м.* Дзейнічаць пасіўна, вяла, прыстасоўваючыся да абставін, не выказваючы супраціўлення. [Ясевіч] *прывык, відаць, абыходзіць вострыя вуглы. І цяпер вось ён не рашаецца пераадолець у сабе гэтай прывычкі, плыве па цячэнні* (А. Дзятлаў. Начное неба ў ліпені).

Утвораны на аснове свабоднага словазлучэння, пры пераасэнсаванні якога актуалізацыю атрымала патэнцыяльная сема ‘плысці без асаблівых намаганняў’.

Плысці (плыць) супраць цячэння. *Калька з ням. м.* (gegen den Strom schwimmen). Дзейнічаць наперакор усяму. *«Сярод нас, — гаварыў прадстаўнік Мадагаскара, — існуе група краін, якія плывуць супраць цячэння...»* (А. Вярцінскі. Дзве дыпламатыі на паверку).

Узнік шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння.

Плячысты на жывот. *Уласна бел.* Прагны да яды, пражэрлівы, любіць многа есці. *Шмыг узяў дзве смятаны, два гуляшы, два куфлі піва, разлічыўся каля касы. — Плячысты на жывот, — жартам, мусіць > сказаў начальнік цэха Мамалыга. — А рабіць не хоча* (В. Мыслівец. Гарачая сталь).

Выраз каламбурнага характару. Утвораны на ўзор шматлікіх фразеалагізмаў тыпу *востры на язык, лёгкі на нагі.* Упершыню ў літаратурнай мове выкарыстаны ў вершы К. Крапівы «Фрыцавы трафеі» (1941): «Сала, масла, цукар, мёд гітлераўца вабяць: фрыц плячысты на жывот і мастак паграбіць».

Порах сыплецца *з каго. Агульны для бел. і ўкр. м.* Хто-н. вельмі стары, слабы. *Я не з тых, хто трымаецца за пасаду як клешч. З яго, беднага, порах сыплецца, а ён усё падскоквае, дае ўстаноўкі, камандуе, не заўважаючы, што выпусціў лейцы з рук і за яго робяць другія* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

Утварыўся, відаць, у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое дастасоўваецца да старога каня, калі з яго ў выніку захворвання скуры сыплюцца дробныя лусачкі. Слова *порах, як* засведчана ў «Слоўніку беларускай мовы» І.І.Насовіча і ў слоўніках сучаснай укр. м., мае, апрача агульнавядомага значэння, сэнс ‘пыл, прах’. Магчыма, на фарміраванне выразу паўплываў семантычна тоесны фразеалагізм *пясок сыплецца* з каго (гл.) — калька з англ. м.

Порах(-у) не выдумляць (не выдумаць). *Агульны для ўсходнесл. іпольск.* (prochu nie wymyślać) *м.* Нічога новага, свайго, арыгінальнага не ствараць. — *Пра нас можна не гаварыць! — ужо крычыць Мудрык. — Мы порах не выдумляем. Але я казаў і буду казаць, што раўняць сапраўднага вучонага і няхай сабе найлепшага рабочага нельга* (І.Навуменка. Бульба).

У названыя вышэй мовы фразеалагізм трапіў як недакладная калька з франц. *n’a pas inventé la poudre* ці ням. *hat das Pulver nicht erfunden* m. (літаральна «пораху не вынайсці»).

Поўная чаша. *Агульны для ўсходнесл. м.* Часцей ужыв. пры дзейніку *дом,* абазначаючы ‘вельмі багаты, заможны, з вялікім дастаткам ва *ўсім'. Дом Крамера — поўная чаша. Бургамістры валасцей, старасты, загадчыкі млыноў, наязджаючы ў мястэчка, не прамінаюць выпадку падкінуць сёе-тое раённаму бургамістру* (І.Навуменка. Сасна пры дарозе).

Узнік праз супастаўленне з чашай, напоўненай да самага верху.

Гатоў, рад, хацелася, лепш бы **праваліцца скрозь зямлю.** *Калька з грэч. м.* (Гатоў і інш.) хутчэй схавацца, знікнуць з-за сораму, няёмкасці. *Пасля такой неспакойнай ночы іду на сваю новую службу; а сам гатоў скрозь зямлю праваліцца* (М. Ракітны. На прыстані).

Паводле М.І.Міхельсона, фразеалагізм выкарыстоўваўся ў старажытнагрэчаскай літараіуры, у тым ліку ў творы сатырыка Лукіяна (120–190), прычым з агаворкай «прымаўка».

Праглынуць язык. *Калька з франц. м.* (avaler sa langue). Перастаць гаварыць, замоўкнуць. *Яе смяшлівыя шчокі з ямачкамі па-дзіцячы расчырванеліся, а з прыгожых вачэй струменіла такая гарэзная весялосць, што Ляўчук проста праглынуў язык і забыўся на ўвесь учарашні інструктаж* (В. Быкаў. Воўчая зграя).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

Празандзіраваць глебу. *Гл.* зандзіраваць (празандзіраваць) глебу.

Праз (скрозь) зубы. *Калька з франц. м.* (entre ses dents). Ужыв. са значэннямі ‘невыразна, неразборліва або ледзь чутна (гаварыць, мармытаць і пад.)’ і ‘з пагардай, незадавальненнем (гаварыць, цадзіць і пад.)’. *Мікола правёў па «сівых» валасах малога, намацаў гуз ад кія і, заплюшчыўшы вочы, праз зубы ціха вылаяўся* (Я. Брыль. Сірочы хлеб). *Андрэй прабурчэў скрозь зубы: — Багатыр* (М. Зарэцкі. Вязьмо).

Выраз усведамляецца як матываваны.

Пракладаць (пракладваць, пракласці, пралажыць) дарогу (шлях, сцежку) *каму, чаму, куды. Агульны для ўсходнесл. м.* Ствараць спрыяльныя ўмовы для дасягнення чаго-н., якой-н. мэты, для поспеху, развіцця. У *драматургіі К. Крапіва — патрыярх. Авалодаўшы самым складаным жанрам літаратуры, ён праклаў сцежку нам, малодшым, на саюзную сцэну* (ЛіМ. 26.03.1976).

Утвораны на аснове фразеалагізма *пракладаць сабе дарогу* (гл.) шляхам апушчэння кампанента *сабе і* замены яго залежным ад фразеалагізма словам у тым жа склоне, у якім стаяў апушчаны кампанент.

Пракладаць (пракладваць, пракласці, пралажыць) першую баразну. *Уласна бел.* Быць пачынальнікам, першаадкрывальнікам у якой-н. справе. *Понтус не зробіць такіх памылак. Але затое ні за што не возьмецца пракладаць першую баразну. І самае лепшае, на што здатны, — выкрыць памылкі другіх* (У. Карпаў. За годам год).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага

словазлучэння, звязанага з пачынаннем араць зямлю плугам.

Пракладаць (правкладваць, пракласці, пралажыць) сабе дарогу (шлях). *Калька з франц.* (faire son chemin) *або ням.* (seinem Weg machen) *м* . Ужыв. са значэннямі ‘дабівацца добрага становішча, поспеху ў жыцці’ і ‘пераадольваючы супярэчнасці, атрымліваць распаўсюджванне, развіццё, прызнанне і пад.’. *Твор… не мог не выклікаць гарачага пратэсту супраць такога жыцця, жадання вырвацца, пракласці сабе шлях да лепшай долі* (К. Крапіва. Жыццё і творчасць народнага паэта Беларусі Якуба Коласа). *Сітуацыя ў літаратурна-мастацкай крытыцы даволі супярэчлівая. У яе дзейнасці назіраюцца разнародныя тэндэнцыі, новае пракладвае сабе дарогу ў сутыкненні са старым* (М. Мушынскі. Ад размоў пра поспехі ўстрымаемся).

Фразеалагізм з жывой унутранай формай.

Пракрустава ложа. *Паўкалька з франц.* (lit de Procruste) *ці англ.* (the Procrustean bed) *м.* Мерка, пад якую сілком, штучна падганяюць ці прыстасоўваюць што-н. *Сам я не вельмі люблю дзяліцца думкамі. І не таму, што яны ганебныя. Яны не лезуць у пракрустава ложа звычнага, прынятага …* (А. Асіпенка. Святыя грэшнікі).

Склаўся на аснове старажытнагрэчаскага міфа пра разбойніка Пракруста. Ён лавіў людзей, заводзіў да сябе і ўкладваў у сваю пасцель. Калі ахвяра была даўжэйшая за ложак, Пракруст адсякаў ёй ногі, а калі карацейшая — расцягваў госця да памеру ложка.

Прамачыць горла. *Калька з ням.* (sich die Kehle anfeuchten) *ці франц* . (se rincer la sifflet) *м.* Выпіць трохі спіртнога. *Кажу я Базылю: у кутку дзе прысядзем і горла прамочым, жывату дарадзім* (В. Дунін-Марцінкевіч. Халімон на каранацыі).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваны.

Прамыўка мазгоў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Строгая вымова, праборка, наганяй. *Мяккае, абабітае дэрмацінам* [крэсла], *Шалянок падсоўваў таму наведвальніку, да якога меў важную просьбу ці іншы інтарэс, а калі ўжо выклікаў на «прамыўку мазгоў», дык мяккага крэсла не прапаноўваў, добра, калі кіне халодным вокам на цвёрдае* (В. Карамазаў. Спіраль).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *прамываць (прамыць) мазгі* каму (гл.) ‘павучаючы каго-н., уздзейнічаючы на каго-н., схіляць да іншага, пабуджаць змяніць паводзіны, погляды і пад.’.

Пробны камень *каго, чаго, для каго, для чаго. Калька з ням. м.* (Prüfstein). Тое, што дазваляе выявіць асноўныя ўласцівасці, якасці каго-, чаго-н. *[Гарлахвацкі:] Гэта будзе пробны камень і для Чарнавуса. Магчыма, што ён паспрабуе зганьбіць маю працу і*

скампраметаваць мяне, як савецкага вучонага. Тады мы яго і выкрыем (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якім называюць спецыяльны камень для вызначэння пробы каштоўных металаў.

Просяць (прасілі) кашы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. пры дзейніку, які абазначае назвы абутку, і мае сэнс ‘вельмі знасіліся, патрабуюць рамонту (чаравікі, боты і пад.)’. *На новым боце падэшва амаль адвалілася, быццам падрэзаная па канту на левым таксама ледзь ліпела. — Кашы просяць, — прамовіў Лагуцін са смяшком* (А. Савіцкі. Зямля раскажа).

У аснове фразеалагізма — супастаўленне дзіравага абутку з адкрытым ротам малога дзіцяці, які гэтай мімікай просіць есці.

Прыбіваць (прыбіць) да ганебнага слупа *каго. Калька з руск. м.* (пригвождать к позорному столбу). Клеймаваць ганьбай, сурова бічаваць каго-н. *Шаройку прыйшоў канец, яго, як кажуць, прыбілі да ганебнага слупа, калі супраць яго чарговай кражы абурылісяўсе калгаснікі, увесь калектыў* (І.Шамякін. У добры час).

Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшым звычаем караць злачынца, прывязваючы яго на плошчы да слупа для ўсеагульнага агляданне.

Прыводзіць (прывесці) да агульнага назоўніка. *Пайкалька з руск. м.* (приводить к общему знаменателю). Ліквідуючы адрозненні, ураўноўваць што-н. у якіх-н. адносінах. *Звер мае прапановы са сваімі варыянтамі і прывядзі да агульнага назоўніка* (А. Куляшоў. Я. Хелемскаму).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага

Прыгожы пол. *Калька з франц. м.* (le beau sexe). Жанчыны. *Вытлумачыць разумнымі прычынамі Мікалаевы перамогі над прыгожым полам немагчыма* (І.Навуменка. Смутак белых начэй).

Усведамляецца як матываваны выраз.

Пры душы. *Агульны для бел. і польск .* (przy duszy) *м.* У наяўнасці (быць у каго-н., мець што-н., звычайна грошы). *Зірнуўшы на яго* [сына], *Міхал зразумеў, што ніякага фальварка ў яго сына ў Поличы няма і наўрад ці ёсць капейка пры душы* (К. Чорны. Світанне).

Склаўся, відаць, на аснове сэнсава тоеснага фразеалагізма *за душой* (гл.), у якім слова *душа* першапачаткова абазначала ‘ямачка на шыі пад кадыком, дзе раней насілі, хавалі грошы’.

Прыйдзе коза да воза. *Агульны для бел., укр. і польск, м.* Выкарыстоўваецца як выказванне пагрозы, папярэджання ці прароцтва, што хтосьці некалі адумаецца, пакаецца, звернецца з просьбай. *Дык, значыць, будзеце заворваць? Па-суседску, значыць, не хочаце пагадзіцца?.. Што ж, рабеце, няхай і так будзе, мо калі*

… *прыйдзе коза да воза…* (П. Галавач. Спалох на загонах).

Паходзіць з прыказкі *Прыйдзе коза да воза, ды не будзе сена,* другая частка якой адпала, перастала ўжывацца. У парэміялагічных зборніках XIX ст. падаюцца і такія варыянты прыказкі: *Прыйдзе коза да воза прасіць сена; Прыйдзе коза да воза прасіць аброку, дастане кіем па боку; Прыйдзе каза да ваза, папросіць сена, а мы ёй пугі дамо.*

Заставацца **пры пікавых інтарэсах (пры пікавым інтарэсе).** *Агульны для ўсходнесл. м.* Без таго, на што разлічваў, спадзяваўся хто-н., чаго дабіваўся. *Пры пікавых інтарэсах народ застаўся. Куды ні зірні—усё пачынай спачатку, а тут табе ані хамута, ані шыі…* (М. Ракітны. Этапы).

Першааснова фразеалагізма — картачная варажба, пры якой пікі (картачная масць) сімвалізуюць нядобрае.

Заставацца **пры сваіх інтарэсах (пры сваім інтарэсе).** *Агульны для ўсходнесл. м.* У тым жа становішчы, з тым, што мелася. *Пакуль яго* [сена] *не забралі, трэба ў хлеў укінуць. Спакойней будзе. А то, пабачыце, застанемся пры сваім інтарэсе* (А. Асіпенка. Непрыкаяны маладзік).

Утвораны шляхам пераасэнсавання адпаведнага словазлучэння, якое ўжываецца пры картачнай варажбе, а таксама пры гульні ў карты.

Прытча ва языцах. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Прадмет усеагульных размоў, абгавораў, кпінаў і пад. *Усё Азярное ведае, што Бадытчык — кулак, што яго скора знімаць будуць. Там — гэта прытча ва языцах* (М. Лобан. Гарадок Устронь).

Выраз з Бібліі, дзе ён выкарыстаны некалькі разоў (напрыклад, Другазаконне, 28,37), *Ва языцах (во языцех)* — старая форма меснага скл. мн. л, назоўніка *язык* (тут ён ужыты са значэннем ‘народ’). Літаральна *прытча ва языцах* абазначае ‘прытча ў народзе, народная прытча’.

Прыходзіць (прыйсці) у сябе. *Калька з франц. м.* (revenir a soi). Ужыв. са значэннямі ‘выходзіць са стану непрытомнасці, забыцця і пад.’ і ‘пераставаць хвалявацца; супакойвацца’. *Праз некалькі хвілін Агата прыйшла ў сябе, але была такою нямоцнаю, што ногі яе не трымалі* (Я. Нёманскі. Тодар Базылёнак). *Даведалася, што з табою зрабілася бяда, і, паверыш, тры дні не магла прыйсці ў сябе, супакоіцца* (Ц. Гартны. Сокі цаліны).

Узнікненне фразеалагізма звязана з вераваннем, што ў часе непрытомнасці душа чалавека пакідае яго цела, а пасля зноў вяртаецца. Другое значэнне развілося ў фразеалагізме на базе першага.

Прыцягваць (прыцягнуць) за вушы (за валасы) *што. Калька з франц.* (tirer par les cheveux) *ці ням.* (an den Haaren

herbeiziehen) *т.* (літаральна «прыцягваць за валасы»). Неапраўдана, беспадстаўна выкарыстоўваць што-н. у якасці доказаў, довадаў. *Успомнілася, што ў некаторых абвінавачванні, і вельмі сур'ёзныя, былі прыцягнуты, проста сказаць, за вушы* (І.Мележ. Подых навальніцы).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Псаваць кроў *каму; многа, нямала, колькі* і пад. папсаваць крыві *Калька з франц. м.* (se faire du mauvais sang). Рабіць непрыемнасці каму-н., моцна раздражняць каго-н. *Баламутны сын многа папсаваў крыві Паўлу і працягвае псаваць* (І.Навуменка. Якая доўгая вайна).

Узнікненне фразеалагізма грунтуецца на ўяўленні, што ў чалавека пры яго раздражненні псуецца кроў, бо ў яе паступае занадта многа жоўці.

Пудзіла агароднае. *Уласна бел.* Непрыгожа адзеты ці пусты, варты смеху чалавек. — *Дурніца! Пудзіла агароднае! Што нарабіла?! — з кулакамі кінуўся Анатоль да Пігулеўскай, але тут жа ачомаўся, выскачыў за дзверы* (А. Кандрусевіч. Кругі на Белай паляне).

Утвораны праз супастаўленне чалавека з пудзілам, якое выстаўляецца ў агародзе для адпуджвання птушак.

Пужаная варона. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* пуганая ворона, *укр.* лякана ворона). Залішне асцярожны чалавек, які з-за перажытых выпрабаванняў баіцца нават таго, што не пагражае яму небяспекай. — *Хто Васіля пабіў, га, Шылькевіч? — Нея… — Дарэмна білі. Васіль нічога не ведаў. Тут вам верхавод, хаця і папаў па галаве, моцна прамахнуўся. — Пужаная варона…* (У. Шыцік. Ускосныя доказы).

Паходзіць з прыказкі *Пужаная варона куста баіцца.*

Пускаць (пусціць) пробны шар. *Калька з франц. м.* (envoyer un ballon d'essai). Разведваць, высвятляць што-н., ужываючы якія-н. прыёмы, хітрыкі. — *Ну як ?.. —Ды паступова разгортваецца клубок, — невядома з якой прычыны пусціў я пробны шар. — Але да канца ўсё яшчэ далёка* (У. Караткевіч. Чорны замак Альшанскі).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў аэрастатыцы. Шар, напоўнены газам, лягчэйшым за паветра, пускаюць для выпрабавання ўмоў палёту.

Пустая малатарня. *Уласна бел.* Чалавек, які займаецца не справай, а пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў. *Гэта ж у нас з масавіком-забаўнікам як было?.. Пустая малатарня. Толькі і клёку, што язык па-за вушшу ходзіць* (А. Петрашкевіч. Трывога).

Узнік у выніку асацыяцыі па падабенстве з пустой

малатаркяй, якая, калі яе барабан не запоўнены сцёбламі збажыны, пачынае прарэзліва гусці.

Пушку(-і) заліваць *каму. Уласна бел* . Бессаромна лгаць, пускаць пагалоскі. *Згубы-ы захацелі… Нішчыце народ… А нам пушку заліваеце-э* … (Ц. Гартны. Сокі цаліны).

Утварыўся, відаць, у выніку кантамінацыі рускага выразу *лить пушку* і дзеяслова *заліваць* у значэнні ‘хлусіць, ілгаць’. Гісторыя выразу *ліць пушку* такая ж, як і ў фразеалагізма *заліваць кулі* (гл.). Іншая магчымая трактоўка: выраз, як мяркуе В. М. Макіенка, мог утварыцца шляхам нарашчэння слова *пушка* да дзеяслова *заліваць (ліць)* ‘ілгаць’ пры адначасовай рэалізацыі і значэння ‘рабіць што-н. з расплаўленага рэчыва’.

Пыл (туман) у вочы. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* пыль в глаза, *укр.* пил в очі). Падман з мэтай стварыць няправільнае ўражанне. *А клятвы?.. А прызнанні?.. Няўжо гэта была гульня ў каханне?.. Усё гэта, мусіць, быў пыл у вочы?* (А. Ставер. Завіруха).

Назоўнікавае ўтварэнне на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *пускаць пыл (туман) у вочы* каму (гл.) ‘выхваляючыся, падманваць каго-н., ствараць падманлівае ўражанне аб сабе’.

Пытанне жыцця і смерці. *Калька з франц. м.* (question de vie et de mort). Самае важнае, самае істотнае. *Пытанні жыцця і смерці .. паўставалі перад ім* [Клімёнкам] *на ўвесь рост, засланялі ўсё астатняе* (У. Дамашэвіч. Порахам пахла зямля).

Выраз антытэзнай пабудовы.

Пярун яго (яе, іх) ведае. *Агульны для бел. і польск.* (piorun go wie) *м.* Невядома. — *І што яны думаюць рабіць з намі? — Пярун іх ведае…* (І.Сіняўскі. На правым флангу).

Узнік па аналогіі з фразеалагізмам *бог яго ведае.* Першапачаткова *пярун* тут не ‘аглушальны ўдар грому’, а ‘бог грому і маланкі ва ўсходніх славян’.

Пясок сыплецца *з каго. Відаць, калька з англ. м.* (the sands are running out). Хто-н. вельмі стары, слабы. *Бач ты, выскаляецца, а з самога ўжо пясок сыплецца* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах).

Склаўся, магчыма, праз супастаўленне слабага здароўем чалавека са старым канём, з якога ў выніку захворвання скуры сыплюцца дробныя лусачкі-пясчынкі.

Р

Раб божы. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Ужыв. са значэннямі ‘мужчына як істота, падуладная Богу’ і ‘чалавек наогул’. *Памянём раба божага Піліпа… Каб яму на тым свеце лёгка было…* (Б. Сачанка. Вялікі Лес). *Трусіць бародкай казлінай, выпіўшы, раб божы — дзяк* (М. Смагаровіч. Пачастунак).

Узнік на аснове рэлігійнага ўяўлення аб поўнай залежнасці чалавека ад Бога.

Рабіць (зрабіць) вялікія вочы. *Калька з ням. м.* (große Augen machen). Выражаць крайняе здзіўленне, недаўменне. *Каля чарговай вёскі выскачыў на бераг хлапчук, стаў як укапаны, зрабіў вялікія вочы, потым закрычаў, замахаў рукамі* (Г. Пашкоў. Палескія вандроўнікі).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз яго знешні выгляд, выкліканы гэтым станам.

Рабіць (зрабіць) добрую міну пры дрэннай гульні. *Паўкалька з франц. м.* (faire bonne mine à mauvais jeu). Старацца схаваць за знешнім спакоем ці весялосцю сваё незадавальненне, непрыемнасці. *Гітлераўцы, як відаць было з нямецкіх газет, што трапллялі ў нашы рукі, усё яшчэ рабілі добрую міну пры дрэннай гульні* (Я.Міско. Было яно калісьці).

Узнік у асяроддзі карцёжнікаў. Першапачаткова выразам характарызавалі паводзіны гульца, які, маючы на руках дрэнныя карты, стараўся быць вясёлым, каб не выдаць сябе.

Рабіць (зрабіць) з белага чорнае (белае чорным). *Калька з лац. м.* (candida de nigris vertere). Падаваць што-н. у іншым выглядзе, беспадстаўна перайначваць. *Чаго толькі не зложаць? З белага могуць зрабіць чорнае* (С. Баранавых. Межы).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

Рабіць (зрабіць) пагоду *<у чым, дзе>. Недакладная калька з франц. м.* (faire la pluie et le beau temps, літаральна «рабіць дождж і добрую пагоду»). Мець рашаючае значэнне, выконваць самую істотную ролю ў чым-н. *Апранаючыся ісці дадому, Ігнатовіч падумаў: «Пагоду ў класе робяць хлопчыкі»* (Я. Ермаловіч. Зазімак).

Узнікненне фразеалагізма звязана з дзейнасцю астролагаў, якіх трымалі пры французскім каралеўскім двары, бо яны нібыта маглі не толькі прадказваць пагоду, але і ўплываць на яе.

Радзімая пляма *чаго. Недакладная калька з ням. м.* (Muttermal, літаральна «матчына пляма»). Недахоп, які з’яўляецца перажыткам чаго-н. *Абарчук бачыў ліслівасць, вераломства, пакору; жорсткасць. Ён называў гэтыя рысы радзімымі плямамі капіталізму* (Звязда. 19.12.1987).

Выраз з «Крытыкі Гоцкай праграмы» (1891) К. Маркса, які, гаворачы пра сацыялізм, сцвярджае, што ён «захоўвае яшчэ радзімыя плямы старога грамадства, з нетраў якога ён выйшаў».

Рад не рад. *Агульны для ўсходнесл. м.* Насуперак жаданню, незалежна ад жадання, старання каго-н. *Івыходзіць — рад не рад — папраўляйся, Якаў, брат!* (К. Крапіва. Біблія).

Відаць, утвораны па аналогіі з ужо існуючым, сэнсава тоесным выразам *воляй-няволяй,* які з'яўляецца калькай з лац. м. *(volens nolens).*

Разбітае карыта. *Агульны для ўсходнесл. м.* Няспраўджаныя надзеі ў сувязі са стратай ранейшага набытку. *[Кусонскі:] Урад даўно трэба было б сфарміраваць толькі з ваенных. Каб так зрабілі ў свой час — мы сёння не бедавалі б над разбітым карытам* (К. Губарэвіч. Галоўная стаўка).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад прыслоўнага выразу *ля разбітага карыта* (гл.) 'без нічога, страціўшы ўвесь ранейшы набытак (заставацца, апынуцца, сядзець)', які з'яўляецца паўкалькай з рус. м. *(у разбитого корыта)* і сваім паходжаннем звязаны з «Казкай пра рыбака і рыбку» А. С. Пушкіна.

Разбіць лёд *<чаго, паміж кім>. Агульны для ўсходнесл. і польск.* (skruszyć 1ody) *м* . Ліквідаваць нацягнутасць у адносінах паміж кім-н. *Таццяна не стрымала ўсмешку, і гэта разбіла лёд сур'ёзнасці. Жэнька пад'ехаў да яе і працягнуў руку* (І.Шамякін. Глыбокая плынь).

Дзеяслоўны выраз, утвораны на аснове суадноснага з ім фразеалагізма, структурна арганізаванага як двухсастаўны сказ і скалькаванага з франц. м. — *лёд разбіты* (гл.).

Разбойнікі пяра. *Запазыч. з рускм. м.* Прадажныя, беспрынцыповыя рэакцыйныя пісакі. *Адвакат па сваёй адукацыі, містэр Ніксан не пнуўся павучаць разбойнікаў пяра, як высмоктваць з пальца сенсацыю ў кожны нумар газеты* (Вожык. 1986. № 13).

Выраз належыць рэакцыйнаму пісьменніку Б. М. Маркевічу, які ўжыў яго ў 70-х гг. XIX ст. у «Московских ведомостях» у адрас некаторых прагрэсіўных журналістаў. Пасля прадстаўнікі перадавога друку пераадрасавалі гэты выраз журналістам рэакцыйнай прэсы.

Разведка боем. *Агульны для ўсходнесл. м.* Спроба высветліць што-н. у выніку непасрэднага дзеяння. *Раманіст вядзе настойлівую, глыбокую, вельмі працаёмкую «разведку боем», імкнецца паказаць новае ў побыце, адносінах, чалавечых лёсах* (У. Гніламёдаў. Шырокі фронт пошукаў).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якім у маўленні ваенных называюць здабыванне

звестак аб праціўніку шляхам вядзення бою.

Разводзіць (развесці) антымоніі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Весці пустыя, непатрэбныя размовы. *Пішы. Чаго там разводзіць антымоніі!* (І.Шамякін. Трывожнае шчасце).

Сярод розкых здагадак пра паходжанне гэтага фразеалагізма найбольш прымальнай варта лічыць наступную. Яго ўзнікненне, відаць, звязана з лац. назвай сурмы — *antimonium,* разводзячы якую людзі вялі пустыя размовы.

Разводзіць (развесці) рукамі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Прыходзіць у крайняе здзіўленне, недаўменне; не ведаць, як выйсці з цяжкага становішча. *Быў скліканы кансіліум з лепшых спецыялістаў-медыкаў горада. Аднак і тыя, агледзеўшы хворую, толькі рукамі развялі. Надзеі на ўратаванне хворай не было* (М. Машара. Лукішкі).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз пэўны жэст — знешні выразнік гэтага стану.

Раз-два і ў дамках(-і). *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі хутка можа быць зроблена. *Рацыяналізм рацыяналізму розніца. Мой рацыяналізм — у выбары жаданняў вобразаў, а там ужо — раз-два і ў дамках* (У. Рубанаў. Каштаны).

Вытох фразеалагізма — шашачная гульня, дзе дамка мае права перасоўвацца на любую колькасць клетак уперад або назад.

Размахваць (махаць, памахаць) пасля бойкі кулакамі. *Уласна бел.* Абурацца, апраўдвацца пасля якога-н. здарэння, калі ўжо бескарысна і позна рабіць штосьці. *Ён* [Шугачоў] *быў з тых людзей, якія не размахваюць пасля бойкі кулакамі. Навошта?* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды). *Прыняўшы рашэнне, лейтэнант супакоіўся, павесялеў уявіўшы, як падпалкоўнік, даведаўшыся пра яго ўчынак, скажа: «Любіш ты пасля бойкі кулакамі памахаць»* (У. Шыцік. Неспадзяваны ход).

Выток фразеалагізма — прыказка *Пасля бойкі кулакамі не размахваюць.* З адмоўнай канструкцыі (у форме абагульнена-асабовага сказа) утварылася сцвярджальнае дзеяслоўнае словазлучэнне незамкнёнай структуры.

Разрывацца (рвацца, разарвацца) на часткі (на кавалкі). *Агульны для ўсходнесл. м.* Старацца адразу выконваць мноства розных спраў, даручэнняў і пад. *Мікульскі схуднеў страшэнна. Ён разрываўся на часткі — дзе на ўсё браць час?* (П.Місько. Мора Герадота).

У аснове фразеалагізма — нерэальны, гіпербалізаваны вобраз.

Раса вочы выядае *каму. Уласна бел.* Хто-н. нешчаслівы, жыве ў горы, нядолі. *У вершах Каратынскага і не было нічога падданніцкага — толькі скарга на неўрадлівы пясочак, цёмную*

святліцу, на тое, што раса выядае вочы (А. Мальдзіс. Восень пасярод вясны).

Паходзіць з прыказкі *Пакуль сонца ўзыдзе, раса вочы выесць.*

Распраўляць (расправіць) крылы. *Агульны для ўсходнесл. і польск.* (rozwinąć skrzydła) *м.* Пачынаць дзейнічаць на поўную сілу сваіх здольнасцей, магчымасцей. *Усе верылі, што сяржант выжыве і расправіць крылы, па бабулінаму наказу, і яшчэ паваюе з ворагам …* (К.Кірэенка. З аповесці вайны).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да птушак. Перад палётам птушка распраўляе крылы.

Рваць на сабе валасы. *Недакладная калька з ням.* (sich die Haare ausraufen, літаральна «рваць сабе валасы») *ці франц.* (s'arracher les cheveux, літаральна «рваць сабе валасы») *м,* Прыходзіць у адчай, вельмі моцна перажываць, гараваць. *Як указ той прачыталі, валасы на сабе рвалі ўсе палатныя чыны* (В. Дунін-Марцінкевіч. Халімон на каранацыі).

Фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз пэўны жэст — знешні выразнік гэтага стану.

Рваць (разрываць) на кавалкі *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск* . рвать на части, *укр.* рвати на шматки). Бесперапынна турбаваць просьбамі, даручэннямі і пад. *З усіх бакоў яго* [Крушынскага] *рвуць на кавалкі . — Таварыш Крушынскі! — Дзядзька Язэп! — Суседзе!* (З. Бядуля. Язэп Крушынскі).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, заснаваны на гіпербале.

Рубікон пяройдзены. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адказны, рашучы крок зроблены, прынята беспаваротнае рашэнне. — *Гэта больш надзейна, — сказаў Зімін, — а то яшчэ перадумаеш* [звальняцца]. *І так, рубікон пяройдзены, назад ходу няма* (В. Хомчанка. Стрэл у акно).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага *перайсці рубікон* (гл.), які абазначае ‘прыняць беспаваротнае рашэнне, зрабіць адказны, рашучы крок’.

Ружовыя акуляры. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск .* розовые очки, *укр.* рожеві окуляри). Ідэалізаванае бачанне, успрыманне чаго-н. *Ведаў* [Пятро], *што гэта талстоўская філасофія: не праціўся злу — будзе добра. Часта смяяўся сам са сваіх ружовых акуляраў, бо жыццё штодня разбівала іх і прымушала весці змаганне супраць зла* (І.Шамякін. Трывожнае шчасце).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны як фрагмент, што адарваўся ад суадноснага з ім дзеяслоўнага выразу *глядзець праз*

ружовыя акуляры на каго, на што (гл.).

Рука набіта(-я) *у каго, чыя на чым, у чым. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. мае вялікі вопыт, добры навык, спрактыкаванасць у чым-н. *Рука ў вас набітая. Ці не пішаце еы самі што-небудзь — вершы або апавяданні? Прызнайцеся…* (С. Александровіч. На шырокі прастор).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *набіваць (набіць) руку* на чым, у чым ‘выпрацоўваючы навык, рабіцца спрактыкаваным у чым-н.’.

Рукі звязаны *ў каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. пазбаўлены свабоды дзеянняў, магчымасці рабіць так, як хочацца. — *Хто хацеў — той паздаваў! — А як жа, паздаваў… у каго скрынкі былі ды рукі нічым не звязаны* (А. Кудравец. Такі дзень).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *звязваць (звязаць) рукі* каму, які абазначае ‘пазбаўляць магчымасці свабодна дзейнічаць’.

Рукі развязаны *ў каго, чые. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. мае поўную свабоду дзеянняў. *Нарэшце яе рукі развязаны! Яна* [Волька] *верыла, што яе пакутам прыйшоў канец* (М. Ваданосаў. Надзеі і спадзяванні).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *развязваць (развязаць) рукі* каму ‘даваць поўную свабоду дзеянняў, вызваляць ад залежнасці, абмежавакня ў чым-н.’.

Рукой падаць *да чаго. Агульны для бел. і руск. м.* Зусім блізка, не вельмі далёка. *Вучні загарэліся: з'ездзіць паглядзець! Нейкія сорак кіламетраў—гэта ж рукой падаць!* (І.Шамякін. Ах, Міхаліна, Міхаліна).

Зыходнай формай выразу варта лічыць канструкцыю з параўнальным злучнікам *як: як рукой падаць* (да чаго). Зрэдку выраз і сёння ўжываецца ў поўнай, нескарочанай форме: «Ад Рыгі як рукой падаць узмор'е» (Ц. Гартны); «За гэтым мастком сама Галынаўка як рукой падаць» (А. Якімовіч); «Як рукой падаць мая радзіма, — лес, лугі, вада» (М. Пракаповіч); «Як падаць рукою цяпер да вечнасці яму» (А. Каско); «Вунь ужо і родная Турбінка — як рукой падаць…» (А. Бароўскі). Ва ўкр. м. аналагам гэтага фразеалагізма выступае *дістати рукою.* І яго зыходная форма — параўнальны зварот, які сустракаецца і ў бел. м.: «Як рукой дастаць тапырылі голле алешыны» (В. Быкаў), «Да іх — як рукою дастаць» (Ф. Янкоўскі). Параўн. у М. Федароўскага (с. 31): «Блізка, хоць рукою дастаць». У фразеалагізме *як рукой падаць,* як і ў некаторых іншых, узніклых з параўнальнага звароту, злучнік *як*

адпаў, рэдукаваўся, бо зварот пачаў займаць слабую, непрыдзеяслоўную пазіцыю.

Рыцар без страху і дакору. *Калька з франц. м.* (le chevalier sans peur et sans reproche). Смелы, велікадушны чалавек. *Дастойны, скажу вам, быў служка … Такімі людзьмі род багацее… Але… прапаў, як рыцар без страху і дакору* (В. Быкаў. Кар'ер).

Спачатку ў Францыі гэтым выразам называлі канкрэтных гістарычных асоб: мужнага рыцара П'ера дзю Тэрайля Баярда(1476–1524) і яго сучасніка, выдатнага палкаводца Луі Трэмуйля (1460–1525). Пра першага з іх расказваецца ў кнізе «Найпрыемная, забаўная гісторыя, напісаная сумленным слугой пра падзеі і ўчынкі, поспехі і подзвігі добрага рыцара без страху і дакору, славутага сеньёра Баярда…» (1527). Пасля выраз фразеалагізаваўся і стаў выкарыстоўвацца для характарыстыкі любога чалавека высокіх маральных якасцей.

Рыцар журботнага вобраза. *Калька з іспан. м.* (ei Caballero de la Triste Figura). Наіўны, бясплённы летуценнік. — *Чытаеце думкі на адлегласці? — засмяялася дзяўчына . — Тады прачытайце!.. — Тады … вам… адзін рыцар журботнага вобраза прапанаваў руку і сэрца… — Не-е…* (В. Блакіт. Вяселле ў Беражках).

Выраз з рамана Сервантэса «Дон Кіхот» (1615). Так аднойчы называе пабітага, пацярпелага, упрыгожанага сінякамі Дон Кіхота яго збраяносец Санча Панса.

Рыцар на час. *Запазыч. з руск. м.* Слабавольны чалавек, няздольны да працяглай барацьбы дзеля высакародных мэт. *Я пачаў патрабаваць сабе тое, што, па сутнасці, мне не належала. Вось і атрымаўся з мяне рыцар на час, герой міжволі, які вельмі хутка пацярпеў крах* (А. Кобец-Філімонава. Агні за пераваламі).

Выраз з аднайменнага верша (1863) М. А. Някрасава. Утвораны па аналогіі з ужо існуючым фразеалагізмам *каліф на час* (гл.).

Рыцар ночы. *Уласна бел.* Злосны вораг прагрэсу; цемрашал. *На нас узнімаюцца рыцары ночы, іх сочаць у цьме нашы зоркія вочы* (К. Крапіва. Ворану вышай арла не лятаць).

Выраз з абразка З. Бядулі «Прытуліся ка мне» (1913), ужыты ў такім кантэксце: «А мо і праўда, што ў розных там замчышчах крыштальных ваююць паміж сабой рыцары дня з рыцарамі ночы?» З экспрэсіўна-стылістычнага боку гэта кніжны выраз і выкарыстоўваецца ў творах на грамадска-палітычныя тэмы: «Апошнія здзірае з плеч старых кашулі распасвены, вясёлы рыцар цёмнай ночы» (Я. Купала); «Рыцары ночы са скуры вылузваліся, каб нацягнуць на сябе скуру авечак» (І.Сіманоўскі).

Рэжа (рэзала) вочы *<каму, чые, чым>. Агульны для*

ўсходнесл. м. Рэзка выдзяляцца, выклікаючы да сябе адмоўныя адносіны. *У паветры стаяла барва і рэзала вочы святло* (М. Лобан. На парозе будучыні).

У фразеалагізме праз кампанент *рэжа* перадаецца не толькі зрокавае адчуванне, але і як бы пачуццё непасрэднага дакранання да вачэй.

Рэжа (рэзала) вушы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Непрыемна раздражняе слых. *Уразіла слова «з'ёмныя», уразіла ненатуральнасцю. Вушы рэжа яно, бо штучнае, робленае* (В. Рабкевіч. Шукаю слова).

У фразеалагізме праз дзеяслоўны кампанент перадаецца не толькі слыхавое адчуванне, але і як бы пачуццё непасрэднага дакранання да вушэй.

Рэшатам (у рэшаце) ваду насіць. *Гл.* насіць ваду рэшатам (у рэшаце).

С

Садзіцца (сесці, уссесці) на карак (на шыю) *каму, чый, каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'поўнасцю падпарадкоўваць сабе, выкарыстоўваць каго-н. у сваіх інтарэсах' і 'абцяжарваць каго-н., знаходзячыся на яго ўтрыманні'. У *кожным маёнтку садзіцца на шыю народа «зондэрфюрэр»* (К. Чорны. Нямецкае вараннё над Случчынай). *Э не, дачушка, садзіцца на ваш карак я не хачу. Глядзіце сябе, абы вам добра было, а мы, старыя, так-сяк пражывём* … (Т. Хадкевіч. Даль палявая).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Сакрэт палішынеля. *Пайкалька з франц. м.* (secret de polichinelle). Уяўная тайна; тое, што хоць і лічыцца тайнай, але стала вядома ўсім.

Дзялюся сакрэтам палішынеля за ўмераную плату (Я. Таўшчэзны. Вясёлая сумесь).

Узнікненне фразеалагізма звязана з імем Палішынеля — камічнага персанажа французскага народнага тэатра (з канца XVI ст.). Гэта быў вясёлы задзіра, насмешнік, блазан і балбатун. Часта ён смяшыў публіку тым, што расказваў пад сакрэтам пра вядомыя ўсім рэчы.

Самі з вусамі. *Агульны для бел. і руск. м.* Не горшыя за іншых. *Не, ён мною не пакамандуе, гэты студэнцік. Мы самі з вусамі* … (П. Пестрак. Серадзібор).

Першапачаткова ўжываўся як своеасаблівая формула задзірлівага выхваляння, у якой спайка кампанентаў (першы з іх захоўвае слоўнікавае значэнне) рэгулюецца рыфмай. У XIX ст., як адзначана ў «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча, выраз

выкарыстоўваўся і ў такой форме: *самі з вусамі, толькі нос не аброс* ‘адважны адказ на пагрозы’.

Сам-насам. *Агульны для бел., укр.* (сам на сам) і *польск* . (sam na sam) *м.* Ужыв. са значэннямі ‘без сведак, удвух з кім-н. (гаварыць, сустракацца і пад.)’, ‘без саюзнікаў, без падтрымкі з боку каго-н. (біцца, сустракаць небяспеку і пад.)’, ‘на адзіноце (заставацца, рабіць што-н.)’ і ‘зусім адзін, у адзіночку (заставацца, пабыць з чым-н.)’.

Пасля, сам-насам са сваім героем, я спытаўся: — Вас тады, Рафаіл Іванавіч, білі? — Ну, вядома (Я. Брыль. Партрэт старэйшага таварыша). *[Шукайла:] Хлопцы, глядзіце! Князь мядзведзя забіў Сам-на -сам, без нас!* (В. Вольскі. Машэка). *Калі ж ні сяброў; ні сведак не было паблізу, ён* [Сушчэня] *мусіў трываць усё сам-насам* (В. Быкаў. У тумане). *Мужчыны пайшлі* [на фронт], *івёска засталася сам-насам з усімі чуткамі і трывогамі* (У. Паўлаў. Спелыя травы).

Узнік па мадэлі сэнсава тоесных фразеалагізмаў таўталагічнага характару *вока на вока, адзін на адзін.* Адна з ранніх фіксацый адносіцца да 1599 г. — у форме *самъ на самъ* (помнік палемічнай літаратуры «Антиризисъ, или Апологія против Христофора Филалета»).

Сам-насам з сабой. *Уласна бел.* На адзіноце (заставацца, быць і пад.). *Такія часіны душэўнай сабранасці, роздуму сам-насам з сабою Пятро Глебка вельмі любіў і даражыў імі* (В.Вітка. Майстар).

Утвораны шляхам кантамінацыі — аб’яднання элементаў двух фразеалагізмаў: *сам-насам* + *сам з сабой.* Абодва фразеалагізмы мнагазначныя, адно з іх значэнняў (‘на адзіноце’) — агульнае для абодвух фразеалагізмаў і для кантамінаванага на іх аснове ўтварэння.

Сам не свой . Агульны для ўсходнесл., польск. і чэшск. м. Моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, роспачы, адчаю (быць, хадзіць, ісці, сядзець і пад.). Я *скажу табе, што ўвесь час, як толькі ты з’явілася ў атрадзе, я быў сам не свой* (У. Дамашэвіч. Між двух агнёў).

Першапачаткова выраз абазначаў, што хто-небудзь, знаходзячыся ў незвычайным, у «не сваім» стане, часткова ўжо належыць якой-небудзь нячыстай сіле і што яго лёс, вяртанне ці невяртанне ў ранейшы стан залежыць ад далейшых сувязей з гэтай нячыстай сілай. Такое вытлумачэнне пацвярджаецца польскай прыказкай *Już sam nie swój, połowica dijablowa* (ужо сам не свой, палавіна — д’яблава). У бел. м. фразеалагізм нярэдка ўжываецца ў форме кампаратыўнага звароту *як сам не свой:* «Увесь гэты час Толя быў як сам не свой. Як сам не свой ён страляў

у трохразовым адрывістым салюце» (У. Паўлаў Чуж-чужаніца).

Само сабой <разумеецца, зразумела>. *Калька з ням. м.* (es versteht sich von selbst). Ужыв. як пабочнае словазлучэнне ў сэнсе ‘не выклікае ніякага сумнення’. — *Вы спытайце Касцянка яшчэ раз, Віктар Паўлавіч. — Само сабой разумеецца, — мірна згадзіўся той* (І.Шамякін. Крыніцы).

Сам сабе галава. *Агульны для ўсходнесл. м.* Самастойны, незалежны ні ад каго чалавек. *Добра табе, халасцяку, ні кала ні двара, сам сабе галава. А тут — чацвёра ў доме, і малыя!* (В. Быкаў. Трэцяя ракета).

Сэнсаўтваральную ролю ў выразе выконвае кампанент *галава* , суадносны з такім жа назоўнікам у адным з яго значэнняў — ‘кіраўнік, начальнік’.

Сам чорт не брат *каму. Запазыч. з руск. м.* Каму-н. нічога не страшна, нічога не значыць, усё хоць бы што. — *Цяпер куды болей разгону, — ажыўляецца Мартын . — Вясною і сам чорт нам не брат. Знай толькі лес ды добрую часіну з лесу паказацца...* (Я. Колас. Дрыгва).

У руск. м. фразеалагізм склаўся пад уплывам франц. *le roi n 'est pas son cousin* (літаральна «кароль яму не брат»). У перыяд сярэднявечча французскі кароль даваў сваім прыбліжаным тытул кузена (стрыечнага брата); тыя ж, хто не меў такога тытула, былі больш незалежнымі ад караля.

Са шчытом. *Агульны для ўсходнесл. і польск.* (z tarczą) *м.* З перамогай, пераможцам (з’явіцца, вярнуцца і пад.). — *Ну як: са шчытом ці на шчыце? — прыжмураным вокам сустрэў Марыну Паўлаўну высокі мужчына* (А. Васілевіч. Шляхі-дарогі) Этымалагічная аснова выразу тая самая, што і ў фразеалагізма *на шчыце* (гл.).

Сваімі словамі *гаварыць, расказваць, адказваць* і пад. *Агульны для ўсходнесл. і польск.* (własnymi (swoimi) słowami) *м* . Не літаральна, не даслоўна, а перадаючы галоўны сэнс. — *Матка боска! — зноў спыняе яго* [вучня] *панна Рузя, — Ну сабраў, ну прайшоў ну, разбіў... Конь ты божы! Ды гавары ты нарэшце сваімі словамі!* (Я. Брыль. Сірочы хлеб).

Узнік, хутчэй за ўсё, у маўленні настаўнікаў. Параўн. аналагічнае меркаванне: «Атрымліваецца часам, што мы гаворым не пра тое, што знаем лепш за ўсіх, што нам больш за ўсё баліць, і ў той жа час гаворым не сваімі, як кажуць школьныя настаўнікі, словамі» (В. Бечык, А. Вярцінскі).

Светлая галава. *Калька з ням. м.* (ein heller Kopf). Вельмі разумны, здольны лагічна думаць чалавек. *[Мірон:] А ў яго слова, як жалеза, аказалася: усё, што абяцаў, — зрабіў. Пра яго, ведаеш, як ка~ жуць? Мудры чалавек, чулы дужа, светлая галава!*

(А. Савіцкі. Верай і праўдай). Можна лічыць, што абодва кампаненты — сэнсаўтваральныя: *галава* суадносіцца са значэннем ‘розум’, *светлая* — ‘лагічная, ясная’.

Свінтус грандыёзус. *Уласна бел* . Ганебны чалавек, нахабнік, невук. *А сам бы як аднёсся да ўсяго, каб на яе месцы быў ?.. Свінтус грандыёзус ты, таварыш Мікульскі…* (П.Місько. Мора Герадота).

Выраз з камедыі К. Крапівы «Хто смяецца апошнім» (1939), дзе ён спачатку ўжыты для абазначэння вялізнай дапатопнай жывёліны з жабрамі, «адкрытай» ілжэвучоным Гарлахвацкім, а пасля пераносна — у дачыненні да таго ж Гарлахвацкага — невука і прайдзісвета.

Свята на вуліцы *чыёй. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* праздник на улице, *укр.* свято на вулиці). Ажыццяўленне чыіх-н. надзей, жаданняў. *Праз некалькі дзён адбылося свята на Кастусёвай вуліцы: ён прыйшоў на першы ўрок у беларускую школу* (С. Александровіч. На шырокі простор).

Паходзіць з прыказкі *Будзе і на нашай вуліцы свята,* сэнс якой — ‘даб’ёмся і мы свайго, збудуцца нашы надзеі, спадзяванні’.

Святло праліваецца (пралілося) *на што. Уласна бел.* Што-н. робіцца зразумелым. *Для мяне асабіста пралілося святло на вытокі канфлікту ў калгасе імя Суворава* (Звязда. 18.07.1987).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага *ліць (праліваць, праліць) святло* на што ‘растлумачваючы, рабіць зразумелым што-н.’.

Сезам, адчыніся! *Пайкалька з франц. м.* (Sésame, ouvretoi). Выказванне жартаўлівага заклінання, якое павінна дапамагчы без цяжкасцей адолець пэўную перашкоду. — *Бывайце здаровы, жывіце багата, — як чараўнічае «Сезам, адчыніся», сказала Валя* (У. Карпаў. Без нейтральнай паласы).

Паходзіць з арабскай казкі «Алі Баба і сорак разбойнікаў», якая ўпершыню ў перакладзе на франц. м. ўключана ў зборнік «Тысяча і адна ноч» (1704–1708). У казцы гаворыцца, як Алі Баба, знаходзячыся ў лесе, выпадкова ўбачыў сорак разбойнікаў. Яны падышлі да пячоры, дзверы якой адчыніліся толькі пасля таго, як атаман вымавіў магічныя словы: «Сезам, адчыніся!» Падслухаўшы гэта, Алі Баба праз пэўны час таксама пранікае ў пячору і становіцца ўладальнікам вялікіх скарбаў, нарабаваных разбойнікамі.

Сена на асфальце. *Уласна бел.* Гараджанін у першым пакаленні, ахоплены настальгіяй па роднай вёсцы. *Ты, значыць, агітуеш за горад? Ну правільна. Што табе вёска? Пайзабытае мінулае. Ты даўно перастала быць «сенам на асфальце». Твой дом у*

горадзе (А. Цяжкі. Дзе мой дом?).

Выраз з аднайменнага апавядання (1963) і назвы зборніка апавяданняў (1966) М. Стральцова.

Сініца ў руках. *Агульны для ўсходнесл. м.* Што-н. пэўнае, канкрэтнае, супрацьпастаўленае чаму-н. няпэўнаму, ненадзейнаму, хоць і жаданаму. *І калі ўдасца дабіцца волі, то яна не абміне і селяніна: ён будзе мець хоць сініцу ў руках* (А. Якімовіч. Кастусь Каліноўскі).

Паходзідь з прыказкі *Лепш сініцаў руках, чым журавель у небе,* сэнс якой — 'лепш мець хоць што-н. пэўнае менавіта цяпер, чым спадзявацца на болыпае і лепшае ў аддаленай будучыні'. Дарэчы, гэта прыказка спарадзіла два фразеалагізмы (гл. *журавель у небе).* Параўн. кантэкст, дзе выкарыстаны абодва прыказкавыя вобразы: «І лёгкая перамога яго ўжо не задаволіла б, хоць яму пакутліва хацелася мець, пакуль той журавель у небе, хоць нейкую сініцу...» (П.Місько).

Сіямскія блізняты. *Агульны для ўсходнесл. і польск, м* . Аднадумцы, блізкія ў якіх-н. адносінах людзі ці неразлучныя сябры. *В. Бечык імкнецца паказаць непадобнасць кожнага майстра, знайсці такія рысы і дэталі ў іх творчай манеры, каб паэты той ці іншай генерацыі пры ўсёй іх ідэйна-эстэтычнай, грамадзянскай агульнасці не выглядалі сіямскімі блізнятамі* (В. Яраш. З удумлівай любоўю).

Склаўся ў выніку метафарызацыі адпаведнага словазлучэння, якім называлі двух зрослых блізнят — Чанга і Энга Букераў. Яны нарадзіліся ў 1811 г. у Сіяме (старая афіцыйная назва Тайланда) і, будучы зрослымі, пражылі 63 гады.

Скідаць (скідваць, скінуць) з рахунку *каго, што. Недакладная калька з руск. м.* (сбрасывать со счетов). Пераставаць улічваць што-н., пераставаць надаваць значэнне чаму-н. *Была, вядома, яшчэ адна надзвычай важная прычына, якую нельга скідаць з рахунку, калі гаварыць пра папулярнасць Косці на Першамайскай вуліцы* (І.Навуменка. Вайна каля Цітавай копанкі).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні бухгалтараў, рахунковых работнікаў. Калі падлікі закончаны, то костачкі скідваюць з лічыльнікаў, паварочваючы рамку так, каб костачкі аказаліся справа.

Складваць (скласці, зλажыць) зброю. *Відаць, калька з ням. м.* (die Waffen strecken). Ужыв. са значэннямі 'спыняць узброенае супраціўленне, прызнаваць сябе пераможаным' і 'адмаўляцца ад працягу барацьбы, ад прындыпаў абароны сваіх інтарэсаў'. *Пайлаўцы згаджаюцца скласці зброю. Патрабуюць гарантыі* (І.Шамякін. Першы генерал). *Леанід Рыгоравіч — тады толькі*

мастацкі кіраўнік тэатра — не разгубіўся і не злажыў зброі. Ён прапанаваў прачытаць п’есу першаму сакратару КПБ… Чытаў сам (К. Кузняцова, Р. Смольскі. Вернасць тэатру, часу, сабе).

Узнік у маўленні ваенных: пераможаныя складвалі, здавалі зброю (у прамым значэнні гэтых слоў).

Скрыжоўваць (скрыжаваць) шпагі (мячы) *<з кім >. Калька з франц. м.* (croiser les epees). Горача спрачацца, даказваць, змагаючыся за што-н., адстойваючы чые-н. інтарэсы. *Над галавой гэтага дарослага дзіцяці скрыжоўваюць шпагі польскія і рускія палемісты* (А. Мальдзіс. Восень пасярод вясны).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое з прамым значзннем слоў ужывалася ў маўленні рыцараў.

Скрыня Пандоры. *Паўкалька з франц.* (boîte de Pandora) *ці італ.* (il vasa di Pandora) *м,* Крыніца ліха, бедстваў. *Дзеля ілюстрацыі можна было б прывесці нямала прыкладаў з прапагандысцкай скрыні Пандоры* (Полымя. 1986. № 4).

Выток фразеалагізма — грэчаская міфалогія. Паводле аднаго з міфаў, доўгі час людзі жылі, не ведаючы ніякіх хвароб, няшчасця і старасці. Калі ж Праметэй выкраў ад багоў агонь і аддаў яго людзям, раззлаваны Зеўс паслаў на зямлю прыгожую жанчыну Пандору, даўшы ёй таямнічую скрыню і забараніўшы адчыняць яе. Будучы цікаўнай, Пандора прыадчыніла вечка, і са скрыні тут жа вылецелі ўсе чалавечыя няшчасці і разляцеліся па ўсёй зямлі. Так Зеўс адпомсціў людзям за Праметэеў учынак.

Слова ў слова. *Калька з франц.* (mot a mot) *ці англ.* (word for word) *м.* Даслоўна, абсалютна дакладна, без скажэння (пераказаць, паўтарыць, запомніць і пад.). *Міша расказаў усё, што было ў сельсавеце. Слова ў слова расказаў* (С. Грахоўскі. Ранні снег).

Смактаць лапу. *Агульны для ўсходнесл. м.* Жыць надгаладзь, галадаць. — *Тых, хто згодзіцца ехаць у Францыю, з заўтрашняга дня ўрад бярэ на сваё ўтрыманне. — Амерыканскай тушонкай і канадскімі булкамі заманьваеце. — Францыя сама лапу смокча, — прагучалі кплівыя галасы* (А. Пальчэўскі. Вяртанне).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага са звычкай мядзведзя жыць зімой у бярлозе за кошт тлушчавых запасаў, смокчучы сваю лапу.

Смаловы (смаляны) дуб *плесці. Агульны для бел. і ўкр.* (смаленого дуба *плести) м.* Небыліцы, недарэчнасць. — *Чаго ж вы тут смаляныя дубы плялі? — не вытрымаў я. — Васільку такое неслі, што … —А я не Васільку, а табе* (А. Шлег. Весялун).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, плён народнай фантазіі. Выраз ужываецца і ў польск. літаратурнай мове (у форме *duby smalone),* куды ён трапіў з творчасці А.Міцкевіча, які

запазычыў яго з родных для паэта навагрудскіх гаворак.

Смех у зале. *Агульны для ўсходнесл. м.* Выказванне здзіўлення, абурэння і пад. з прычыны чаго-н. недарэчнага, вартага смеху. *Смех у зале, як кажа сучасная моладзь ,— гадаваўся на бульбе, ды каб не ведаць, як яе пасадзіць ці акучыць ды выкапаць?* (А. Ярась. Дзень сонечных промняў).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое сустракаецца ў чыім-н. апублікаваным выступленні, дакладзе як паказчык адносін слухачоў да асобных выказванняў прамоўцы.

Смяротны (смертны, смяртэльны) грэх. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Вельмі вялікая загана, недаравальны ўчынак. *Міхаіл Іпалітавіч напісаў запіску ў міністэрства. І добра, што напісаў. Там паспелі ўжо абвінаваціць яго ў самых смяротных грахах* (М. Кацюшэнка. Урок маўчання).

Паходзіць з Біблii (1-е пасланне Іаана, 5, 16–17). Паводле рэлігійных уяўленняу, гэта грэх, які нельга нічым згладзіць і вынікам якога з'яуляецца вечная мука ў пекле. Лічылася, што ёсць сем смяротных грахоў: зайздрасць, скупасць, распуста, аб'ядзенне, гордасць, маркота, гнеў. У далейшым царкоўнаславянскае словазлучэнне фразеалагізавалася, набыло абагульнены сэнс.

Сорак саракоў *чаго. Запазыч. з руск. м.* Незлічонае мноства, вялікая колькасць. *Крыж сімвалам галоўным быў князёў, баярынаў, купцоў, крыжоў маскоўскіх не лічыў казалі — сорак саракоў* (П. Броўка. Крыжы і зоркі).

Першапачаткова ўжываўся ў спалучэнні толькі са словам *царква* для абазначэння вялікай колькасці цэркваў у старой Маскве. *Сорак* — лічэбнік усходнеславянскага паходжання, адзінка падліку, роўная чатыром дзесяткам. Спачатку словам *сорак* называлі мяшок, у якім змяшчалася 40 собалевых шкурак, г. зн. неабходны набор на поўную шубу.

Спакон вякоў (веку). *Агульны для бел. і руск. м. (руск.* испокон веков; *парайн. ва ўкр. м.:* споконвіку, споконвічно, споконвіків). З самага даўняга часу, спрадвеку. *Ад прадзедаў спакон вякоў мне засталася спадчына; паміж сваіх і чужакоў яна мне ласкай матчынай* (Я. Купала. Спадчына).

Першапачатковы сэнс выразу — 'з самага пачатку вякоў' Марфемны склад першага кампанента генетычна такі: с + *па* + *кон,* дзе *кон* абазначае 'пачатак'.

Спісваць (спісаць) у тыраж *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Адхіляць каго-н., лічачы непрыдатным да якой-н. дзейнасці. *Хай ведаюць, што Пракопчык яшчэ не стары — рапа спісваць у тыраж...* (В. Карамазаў. Спіраль).

Паходзіць з аднайменнага тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў галіне фінансаў, дзе *тыраж* абазначае

‘пагашэнне аблігацый і іншых каштоўных папер установай, якая іх выпусціла’.

Спускаць (спусціць) на тармазах *што. Агульны для ўсходнесл. м.* Спыняць, уладжваць што-н. непрыемнае ціха, паступова, бясшумна. *Карней сцяміў, што перахапіў цераз край, што далей жартаваць з Валяй так нельга; сястра давездзена да шаленства. Пачаў «спускаць на тармазах»* (І.Шамякін. Вазьму твой боль).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў маўленні чыгуначнікаў і шафёраў ужываецца, калі гавораць пра адзін з відаў манеўравання пры ваджэнні лакаматываў, аўтамашын — выкарыстанне тармазоў пры крутым спуску.

Спусціўшы рукавы. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* спустя рукава, *укр.* спустивши рукави). Без належнай стараннасці, абы-як (рабіць што-н.). *Некаторыя, павер, інстытут кідаюць або вучацца спусціўшы рукавы* (У. Карпаў. Вясеннія ліўні).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. У становішчы, калі рукавы не закасваюць, працаваць не заўсёды зручна.

Ставіць (паставіць) знак роўнасці *паміж кім, паміж чым. Ужыв. амаль ва ўсіх еўрапейскіх мовах. Магчыма, калька з англ.* (split hairs) *ці ням* . (Haare spalten) *м.* Лічыць каго-, што-н. зусім аднолькавым, раўнацэнным, падобным. *У вобразе Дзіміна Івана Міхайлавіча выразна бачыцца воблік Дзёміна. Аднак нельга ставіць паміж імі знак роўнасці* (І.Новікаў. З жыцця і для жыцця).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна.

Ставіць (паставіць) крыж *на кім, на чым, над чым. Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . ставить крест, *укр.* ставити хрест). Траціць усякую надзею на каго-, што-н., адмаўляцца ад каго-, чаго-н. *Мне ажаніцца цяпер — значыць, паставіць крыж над усім, што я люблю і чаму я аддань*і (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца, калі гавораць пра крыж над магільным пагоркам. Лічаць таксама, што ўзнікненне фразеалагізма магло быць звязана і з такой рэаліяй, як перакрэсліванне крыжам чаго-небудзь непатрэбнага ў паперах.

Ставіць (паставіць) на дыван *каго. Уласна бел* . Прымушаць трымаць адказ на якія-н. прэтэнзіі, заўвагі і пад. *Упершыню ўсмешка скрывіла вусны нечым моцна заклапочанага чалавека... — Усе мы смелыя, пакуль нас не паставяць на дыван* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды).

Утварыўся на аснове фразеалагізма *на дыван* (гл.) — калькі з

англ. м., які сваё акалічнасна-прыслоўнае значэнне рэалізуе пры дзеясловах-суправаджальніках *выклікаць, ісці, трапляць* і пад. У спалучэнні ж з кампанентам *ставіць (паставіць)* (каго) узнікае адзінае вобразнае ўяўленне, новы фразеалагізм з самастойным дзеяслоўным значэннем.

Ставіць (паставіць) у тупік *каго. Агульны для бел. і руск. м.* Прыводзіць у збянтэжанасць, у цяжкае становішча. *Сярод звычайных старажытных малюнкаў удзельнікі экспедыцыі знаходзілі і такія, якія ставілі іх у тупік* (Г. Шыловіч. Школа ля крэпасці).

Утвораны шляхам пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння з маўлення чыгуначнікаў, дзе *тупік* абазначае ‘чыгуначны станцыйны пуць з адзіным выхадам’.

Ставіць (устаўляць, соваць, сунуць) палкі(-у) у кола(-ы) *каму, чаго. Калька з франц.* (mettre des bâtons dans les roues) *ці англ* . (to put a spoke in some one’s wheel) *м.* Знарок перашкаджаць каму-, чаму-н. *Вера выступае ў спрэчках… і ў гарачыя запальныя словы ўкладае сваё глыбокае абурэнне супраць тых, хто ставіць палкі ў кола вялікага будаўніцтва* (М. Зарэцкі. Вязьмо).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэкня, якое ўжывалася, калі гаварылі пра дзеянні, звязаныя з тармажэннем калёс, карэты і пад.

Сталыпінскі гальштук. *Агульны для ўсходнесл. м* . Шыбеніца, пятля. *Лютуюць карныя экспедыцыі, шырока практыкуюцца ваенна-палявыя суды, расстрэлы, шыбеніцы, пакідаючы далёка за сабою эпохі мураўёўскіх шыбеніц і сталыпінскіх гальштукаў* (Я. Колас. Далоў панскую інквізіцыю!).

Выраз належыць кадэту Ф.І.Родзічаву. 17 лістапада 1907 г. на пасяджэнні Дзяржаўнай думы П. А. Сталыпін заявіў, што яго ўрад і ў далейшым будзе жорстка падаўляць рэвалюцыйны рух у Расіі. Выступіўшы ў спрэчках, Ф.І.Родзічаў сказаў, што рэпрэсіўныя сродкі барацьбы «нашчадкі назавуць, магчыма, сталыпінскім гальштукам». У гады сталыпінскай рэакцыі даволі папулярнымі былі куплеты тыпу: «У нашего премьера Ужасная манера На шею галстуки цеплять…».

Станавая жыла (станавы хрыбет) *чаго, чыя. Запазыч. з руск. м.* Самае галоўнае, асноўнае ў чым-н. *Ядром гаспадаркі, яе станавой жылай з’яўляецца, вядома, комплекс па адкорму буйной рагатай жывёлы на 10 000 галоў* (Звязда. 8.07.1987).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якім у рускім прастамоўі і некаторых гаворках называюць пазваночнік.

Станавіцца (стаць; уставаць, устаць) на дыбкі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . становиться на дыбы, *укр.* ставати на

диби; *параўн. у польск. м.:* stanąć dęba). Рэзка пярэчыць, пратэставаць, выяўляць нязгоду. *Даша спачатку станавілася на дыбкі: —Не хачу! Сама нясі, калі маеш ахвоту!* (М. Ракітны. Павадыр).

Узнік шляхам метафарызацыі адпаведнага свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да каня, сабакі і некаторых іншых жывёл. *На дыбкі* абазначае 'на заднія ногі'. Параўн.: «Падкаваць жарабка сапраўды было цяжка: ён ірваўся з прывязі, спрабаваў стаць на дыбкі, прысядаў, ад страху дрыжала на ім скура» (А. Рылько).

Станавіцца (стаць) у строй. *Агульны для ўсходнесл. м* . Рабіцца дзеючым, працаздольным ці баяздольным. *Ну, што ж, давай, станавіся, як кажуць, у строй … А мы рады вітаць твой прыход…* (В. Дайліда. Буслы над вёскай).

Утвораны на аснове адпаведнага састаўнога тэрміна, які ўжываецца ў маўленні ваенных, дзе слова *строй* абазначае 'воіны, пастроеныя радамі' і 'састаў дзеючай арміі'.

Стары воўк. *Калька з франц. м* (vieux loup). Вельмі вопытны, спрактыкаваны чалавек. *Раманенка быў стары касмічны воўк: два стагоддзі назад ён пакінуў Зямлю на першым караблі з калясветлавой хуткасцю* (У. Шыцік. Капітан).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

Стаяць на адным. *Агульны для ўсходнесл. м.* Строга прытрымлівацца якой-н. адной думкі, не адступаючы ад яе. *А той малайцаваты загадчык стаяў на адным: — Не было тых грошай у маёй кучы. Не ведаю, дзе яна іх дзела, а цяпер звальвае бяду на мяне…* (А. Пальчэўскі. За парогам).

Узнік у выніку зліцця паасобных значэнняў у агульнае аналітычнае значэнне, якое суадносіцца са словамі *стаяць* і *адно* ў свабодным ужыванні: *стаяць* — 'цвёрда прытрымлівацца чаго-н.' *адно* — 'тое самае'.

Стаяць на сваім. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'строга прытрымлівацца якой-н. адной думкі, не адступаючы ад яе' і 'дабівацца выканання сваіх патрабаванняў'. *Доўга прасіў Андрэй ляснічага, але пан быў цвёрды і стаяў на сваім* (Я. Колас. Маладыя дубок). *Ігар зірнуў на Міколу і прачытаў на яго грубаватым, заўжды нахмураным твары рашучасць стаяць на сваім* (В. Быкаў. Дажыць да світання).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты сэнсава суадносяцца з прыватнымі значэннямі адпаведных слоў: кампанент *стаяць* — са значэннем 'цвёрда прытрымлівацца чаго-н.', *сваё* — 'тое, што належыць сабе'.

Стоп машына. *Агульны для ўсходнесл. м.* Перастаў займацца чым-н., спыніўся. *Івось я паклаў перад сабой стос чыстай паперы,*

узяў шарыкавую ручку іўжо хацеў пісаць... І раптам — стоп машына! Як жа назваць героя?.. (В. Зуб. Дзве галавы лепш).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога тэрміна-каманды, што выкарыстоўваецца ў маўленні маракоў. Параўн.: «— Стоп машына! — раптам загадаў капітан. Валодзя схамянуўся і рвануў ручку тэлеграфа ўніз. „Судак“ скалануўся і павольна загойдаўся на хвалях» (А. Шлег).

Сточваць (стачыць) канцы з канцамі. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘пераадольваючы перашкоды, узгадняць розныя бакі чаго-н., злучаючы іх у адно’ і ‘задавальняць жыццёвыя патрэбы, знаходзячы выйсце з цяжкага становішча’. *Раней саўгасы былі толькіў колішніх маёнтках, а цяпер усе заняпалыя гаспадаркі дзяржава ўзваліла на свае плечы і неяк сточвае канцы з канцамі* (С. Грахоўскі. А маці не спіць). *Падкармлю вось парсюкоў, мо сточым канцы з канцамі на год, а там — бог бацька* (Р. Мурашка. Сын).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючым, відаць, скалькаваным з франц. м. фразеалагізмам *зводзіць канцы з канцамі* (гл.). Яго дзеяслоўны кампанент заменены іншым словам, першапачатковае значэнне якога — ‘злучыць шыццём ці звязваннем’.

Строіць вочкі *каму. Пайкалька з руск. м.* (строить глазки). Какетліва паглядаць на каго-н. *У мяне, браце, дзяўчына ёсць не раўня гэтай Адэлі. Яна мне вочак не строіць, а то не была б яна мая* (А. Чарнышэвіч. Засценак Малінаўка).

У руск. м. фразеалагізм ужываецца ў двух варыянтах: *делать (строить) глазки.* Можна меркаваць, што ён з’яўляецца недакладнай калькай з *faire les yeux doux* (літаральна «рабіць салодкія вочы»).

Стрэляны воўк. *Агульны для бел. і ўкр. м.* Вельмі вопытны, спрактыкаваны чалавек. *Гардзіенка ляжыць на ложку, паклаўшы забінтаваную галаву на рукі, маўчыць і думае сваю думку, Ён моргае мне адным вокам. Маўчы! Гэта стрэляны воўк* (С. Александровіч. Далёкія зарніцы).

Склаўся ў выніку кантамінацыі — аб’яднання элементаў двух семантычна тоесных фразеалагізмаў: *стрэляны верабей + стары воўк* (гл.).

Стрэчны <і> папярэчны. *Пайкалька з руск. м.* (встречный и поперечный). Ужыв. са значэннямі ‘любы чалавек, які трапіцца’ і ‘няважна які, любы’. *Чорным груганнём нізрынуліся гітлераўцы на Доўгі Брод... Стралялі стрэчных і папярэчных — усіх пад парадак, усе перад імі былі вінаватыя ...* (А. Кандрусевіч. Вайной апаленая памяць). *Вольга і без гэтага дагадалася, што да Пытля дайшла тая чутка ці мо праўда, якую яна расказвала стрэчным і папярэчным бабам* (В. Адамчык. Чужая бацькаўшчына).

Склаўся, відаць, пад уплывам фразеалагізма *першы сустрэчны (стрэчны)* (гл.) — калькі з франц. м. Выкарыстаны адзін з яго кампанентаў, а другі — абумоўлены рыфмай.

Сцежка зарасла (зарастае, зарасце). *Пайкалька з руск. м.* (тропа заросла). Хто-н. ці што-н. забыты (забыта). *Змітрок, глядзі, каб зарасла сцежка да Анэты* (В. Гарбацэвіч. Максім Саравітан). *Тады Мялешка казаў прамову, абяцаў, што да камісаравай магілы ніколі не зарасце сцежка* (А. Асіпенка. Два дні і дзве ночы).

Выраз з верша А. С. Пушкіна «Помнік» (1836), дзе аўтар верыць, што да яго нерукатворнага помніка «не зарастет народная тропа».

Сыпаць бісер (перлы) перад свіннямі. *Пайкалька з царк. — слав. м.* Дарэмна гаварыць пра што-н. ці даказваць таму, хто не здольны або не хоча зразумець што-н. *Я ведаў — яны* [местачковыя бароны] *ненавідзяць новае. Навошта перад свіннямі сыпаць перлы? І ўсё ж я ўстаў і абрушыўся словам на гэту прыбраную зграю памерлых...* (У. Караткевіч. Калумбы зямлі беларускай).

Выток фразеалагізма — Евангелле: «Не рассыпайце бісеру вашага перад свіннямі, каб яны не патапталі яго нагамі сваімі» (Матфей, 7, 6).

Сыр-бор. *Агульны для бел. і руск. м.* Шум, неразбярыха, перапалох. *Хто іх, маладых, разбярэ, з-за аднаго позірку могуць такі сыр-бор развесці, а з-за слова — тым болей...* (В.Гігевіч. Варыянт).

Паводле паходжання гэта фрагмент прэдыкатыўнага фразеалагізма са структурай сказа *сыр-бор разгарэўся* з-за каго, з-за чаго, праз каго, з чаго (гл. ніжэй).

Сыходзіць (сысці) са сцэны. *Відаць, калька з англ. м.* (quit the stage). Ужыв. са значэннямі 'пераставаць выконвацца (пра п'есу, драму і пад.)', 'траціць сваё значэнне, пераставаць адыгрываць ранейшую ролю', 'адыходзіць ад якой-н. дзейнасці' і 'пераставаць існаваць, паміраць'. *Некаторыя з гэтых п'ес .. заслужана карыстаюцца папулярнасцю ў народзе, і яны не сыходзяць са сцэны тэатраў* (А. Макаёнак. Аб некаторых пытаннях беларускай драматургіі). *Абломкі эксплуататарскіх класаў.. вымушаны сысці са сцэны, каб назаўсёды адысці ў нябыт* (К. Крапіва. Выдатны пісьменнік і чалавек). — *Не, проста так са сцэны не сыду! — ганарліва прамовіў услых Гаўрыла* (Я. Каршукоў. Тэлевізійная прэм'ера). *Чалавек паміpae ці сыходзіць са сцэны, а справы яго прадаўжаюць жыць* (У. Дамашэвіч. Я шукаю бацьку).

Выраз у яго першым значэнні ўтвораны шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, характэрнага для маўлення акцёраў. Іншыя значэнні склаліся ў выніку паўторнай

метафарызацыі зыходнага словазлучэння.

Сыход са сцэны. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адыход ад былой дзейнасці. *Мацёры палітычны ігрок трапна выбраў момант для сыходу са сцэны: да ўлады тады ўпершыню прыйшлі правыя на чале з тым жа Вітасам* (У. Калеснік. Пасланец Праметэя).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *сыходзіць са сцэны* (гл.), адно са значэнняў якога — 'адыходзіць ад якой-н. дзейнасці'.

Сядзець на двух крэслах. *Уласна бел* . Ужыв. са значэннямі 'займаць няпэўную, няясную пазіцыю, прытрымліваючыся розных, несумяшчальных пунктаў гледжання' і 'займаць адначасова дзве пасады'. *Апартэід і сапраўды сурова асуджаўся амаль усімі — за асобнымі выключэннямі — дзяржавамі. Але вось што датычыць ЗША, то яны і тут спрабавалі сядзець на двух крэслах* (А. Вярцінскі. Дзве дыпламатыі на паверку). *Рэкламы мне не трэба, Антон Ягоравіч, не дзеля яе я пайшоўу калгас, мяне турбуюць іншыя рэчы. Перш за ўсё я не маю яшчэ сабе замены ў эмтээс, сяджу на двух крэслах* (Т. Хадкевіч. Даль палявая).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз. Магчыма, выраз склаўся пад уплывам франц. *être assis entre deux chaises* (літаральна «сядзець паміж двух крэслаў»), які ў сэнсавых адносінах супадае з першым значэннем фразеалагізма *сядзець на двух крэслах.*

Сядзець на шыі (на карку, на гарбе) *чыёй, у каго, каго, Агульны для ўсходнесл. м.* Знаходзіцца, быць на чыім-н. забеспячэнні, утрыманні. *У маім узросце бацька ўжо цэлую сям'ю карміў, хату пабудаваў, іншыя людзі навуковыя адкрыцці паспелі зрабіць, а я? Сяджу ў бацькоў на шыі...* (А. Карпюк. Данута).

У аснове фразеалагізма — гіпербалізаваны вобраз.

Сякі-такі нямазаны (такі-сякі нямазаны). *Агульны для ўсходнесл. м.* Выраз, які ўжыв. замест разгорнутай характарыстыкі ці ацэнкі каго-н., звычайна адмоўнай. *[Жлукта:] Хацеў бы я яшчэ зайсці да таварыша Бывалава... Перадайце яму прывітанне. Скажыце, што прыехаў сякі-такі нямазаны* (К. Крапіва. Мілы чалавек).

Утвораны на аснове фразеалагізмаў *сякі-такі, такі ды сякі* шляхам пашырэння іх кампанентнага складу словам *нямазаны,* якое першапачаткова, відаць, усведамлялася як «не мазаны мірам у часе хрысціянскага абраду памазання» або як «няхры шчаны», «непрычашчоны». У «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча пададзены ў форме *такі-сякі сухі, нямазаны.*

Т

Танцаваць ад печы (ад печкі). *Запазыч. з руск. м.* Пачынаць з самага прывычнага, паўтараючы ўсе дзеянні з самага пачатку. *Мне, Гарасім Сямёнавіч, здаецца, што я танцую, як кажуць, ад печы. Нешта хочацца знайсці такое… зразумець, чаму ўсё ж дзяўчына вярнулася з горадаў вёску* (У. Саламаха. Напрадвесні).

Выраз з рамана В. А. Сляпцова «Добры чалавек» (1871). У адным з эпізодаў герой рамана Церабенеў успамінае, як яго, малога, калісьці вучылі танцаваць. Пачынаючы танец ад печкі, хлопчык збіваецца з такта і спыняецца. Настаўнік танцаў зноў вяртае хлопчыка да печкі, зноў усё пачынаецца спачатку. Праз пятнаццаць гадоў Церабенеў вяртаецца на радзіму пасля бясплённых блуканняў па Еўропе і са страхам думае, што прыйдзецца пачынаць жыццё спачатку. «Чаго я еду ў Расію? — раптам з жахам падумаў ён. — Гэта я вяртаюся да печкі!..»

Таптанне на месцы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адсутнасць развіцця, руху наперад. *[Язва:] Пара канчаць гэту камедыю. Іначай будзе таптанне на месцы, чаго глядач цярпець не можа* (К. Крапіва. Мілы чалавек).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *таптацца на <адным> месцы* ‘не рухацца наперад, не развівацца, не ўдасканальвацца’.

Тачыць (патачыць) лясы (балясы) *з кім. Агульны для ўсходнесл. м,* Займацца пустымі размовамі, пустасловіць. *Ёй* [бабулі] *няма часу з намі тачыць лясы — трэба бульбу перабраць: што варыць, што на насенне* (І.Сяркоў. Мы з Санькам у тыле ворага).

Прынята лічыць, што фразеалагізм склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння *тачыць балясы,* г. зн. выточваць, апрацоўваць з дрэва фігурныя слупкі (балясы), якія ішлі на ўпрыгожванне лесвічных поручняў. Майстры, выконваючы гэту няцяжкую работу, займаліся вясёлымі размовамі, пустаслоўілі. Ёсць і другое меркаванне пра паходжанне фразеалагізма; на думку В. М. Макіенкі, выраз на пачатку свайго існавання меў агульнае аналітычнае значэнне: кампанент *тачыць* суадносіўся са значэннем ‘выконваць’, а кампанент *балясы* — са значэннем ‘пустыя размовы’.

Трапляць (трапіць; пападацца, папасціся) на вудачку (на кручок) *каму, да каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Даваць сябе падмануць, ашукаць. *У мяне пасля балелі мышцы жывата — ад натугі, каб не зарагатаць ад таго, як траплялі на вудачку паважаныя сталыя людзі* (І.Шамякін. Тайна драмы).

Узнік шляхам пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое ў маўленні рыбакоў ужываецца з прамым значэннем слоў.

Трапляць (трапіць) у пераплёт. *Пайкалька з руск. м .* (попадать в переплет). Аказвацца ў цяжкім, небяспечным ці непрыемным становішчы. *Рыхлінскі зразумеў, у чым справа, не раз трапляў у пераплёт, хацеў крычаць, але мужчыны (гэта былі партызаны) заткнулі яму рот* (І.Гурскі. Вецер веку).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, у якім словам *пераплёт,* паводле В. М. Макіенкі, называлі сплеценую з жэрдак пастку для лоўлі рыбы.

Трашчаць (затрашчаць) па <усіх> швах. *Агульны для ўсходнесл. м.* Знаходзіцца пад пагрозай краху, развалу, распаду, зрыву. *Рабочыя планы ў гаспадарцы цяпер трашчаць па ўсіх швах і толькі таму, што аднесліся да іх распрацоўкі фармальна* (Звязда. 3.08.1986).

Утвораны ў выкіку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да адзення, калі яно не падыходзіць каму-небудзь з-за малога памеру.

Труса святкаваць. *Пайкалька з руск. м.* (труса праздновать). Баяцца, палохацца. *Кабакоў ціха прызнаўся: —Баюся... — Лейтэнант Самохін, ён што — заўсёды ў вас труса святкуе? — Ды быццам не. Не прыкмячалася* (В. Быкаў. Яго батальён).

Склаўся як своеасаблівая пародыя на словазлучэнні са святцаў (тыпу *святкаваць Вялікдзень, святкаваць імяніны).* Сэнсаўтваральным тут выступае назоўнікавы кампанент са значэннем 'баязлівец'.

Тры карабы *нагаварыць, наплесці* і пад. *Пайкалька з руск. м.* (с три короба). Вельмі многа і абы-чаго. *Чаго ты абыходзіш мяне? І табе ўжо наплялі тры карабы?* (У. Карпаў. За годам год).

Паходзіць з прыказкі *Приехала баба из города, привезла вестей с три короба.* Як сведчыць У.І.Даль, *короб* і ў прыказцы, і ў яе «абломку» ўжыты з даўнейшым значэннем 'павозка, воз, калёсы'. У бел. м. фразеалагізм выкарыстоўваецца і ў форме *сем карабаў:* «А цяпер спі, а то я табе нагаварыла сем карабаў. Прабач старую» (А. Васілевіч. У прасторы жыцця).

Трымай кішэнь(-і) шырэй. *Пайкалька з руск. м.* (держи карман шире). Не спадзявайся, не разлічвай на што-н., не чакай чаго-н. *[Цыганок:] Дык вы яму верце, што пан хоча нам добрае дзела зрабіць! Трымай кішэні шырэй! Аддасць ён зямлю!* (М. Грамыка. Змітрок з Высокай Буды).

Выраз грунтуецца на іранічным асэнсаванні адпаведнага словазлучэння, у якім, як мяркуюць, слова *карман* мела даўнейшае значэнне 'мяшок'.

Трымацца абедзвюма рукамі *за каго. Уласна бел.* Высока

цаніць каго-н., даражыць кім-н. *А ты, дурань, падумала* [Антаніна] *пра Аляксея, замест таго, каб абедзвюма рукамі трымацца за такую прыгажуню, яшчэ круціш носам…* (Я. Радкевіч. Антаніна).

Утварыўся на аснове свабоднага словазлучэння ў выніку яго пераасэнсавання, пераносу дзеяння з неадушаўлёных прадметаў на чалавека.

Трымаць вуха востра. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . держать ухо востро, укр. тримати вухо гостро). Ужыв. са значэннямі 'апасаючыся чаго-н., быць вельмі пільным, быць напагатове' і 'не давярацца каму-н., быць асцярожным з кім-н.'. *Стан рэчаў быў такі, што трэба трымаць вуха востра, каб не папасціся бязглузда ў панскія рукі* (Я. Колас. Дрыгва). *[Тумiловіч:] Гэта такія людзі, Аўдоцця Захараўна, што з імі трэба трымаць вуха востра* (К. Крапіва. Пяюць жаваранкі).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, пераносу на чалавека дзеянняў, звычак, напрыклад, каня ці сабакі, якія пры адчуванні небяспекі востра трымаюць вушы, прыслухоўваюцца.

Трымаць на адлегласці *каго. Недакладная калька з франц. м.* (tenir a distance respectueuse, літаральна «трымаць на значнай адлегласці»). Пазбягаць блізкіх адносін, сувязей з кім-н. *[Майстар:] Ты не адзін раз казаў мне, што вучняў трэба трымаць на адлегласці. Ці не ў гэтым твая памылка?* (А. Кобец-Філімонава. Агні за перавалам).

Узнікненне фразеалагізма звязана з правіламі этыкету, паводле якіх неабходна было знаходзіцца на пэўнай адлегласці ад караля і іншых важных асоб.

Трымаць руку на пульсе *чаго. Паўкалька з руск. м.* (держать руку на пульсе). Быць у курсе падзей, сочачы за іх развіццём. *Паэт трымаў руку на пульсе часу, апяваў жыццё ў яго перспектыве* … (Ю. Свірка. «Прымі мой зорны спеў…»).

Утвораны на базе састаўнога медыцынскага тэрміна ў выніку яго пераноснага ўжывання.

Трымаць (стрымаць) <сваё> слова. *Калька з франц. м.* (tenir <sa> parole). Выконваць абяцанне. *Скончылі працу, гаспадар стрымаў сваё слова, і вячэра была сытая і смачная* (У. Дамашэвіч. Дзявочая клятва).

Трышкаў кафтан (каптан). *Паўкалька з руск. м.* (тришкин кафтан). Непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія. *Зрэшты, я ведаю: гэта, лечачы лёгкія, я пасадзіў сэрца. Праклятa трышкаў каптан! Дранае ашмоцце, а не здароўе!* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць).

Выраз з аднайменнай байкі (1815) І.А. Крылова. У ёй гаворыцца, як Трышка, каб палапіць прадзёртыя локці кафтана, абрэзаў рукавы, а каб надтачыць рукавы, абрэзаў полы і канчаткова сапсаваў свой кафтан. У баечнай маралі выраз ужыты ў іншасказальным значэнні; ён дастасаваны да асоб, якія, заблытаўшы свае справы, так іх папраўляюць, што ў выніку «ў трышкавым кафтане франтаць».

Турусы на калёсах. *Відаць, недакладная паўкалька з італ. м.* (turres ambulatoriae, літаральна «турусы рухомыя, якія ходзяць»), Бязглуздзіца, балбатня, небыліцы. *[Голас з грамады:] Разводзь, разводзь, доўгавалосы, турусы на калёсах!* (Я. Колас. На шляхах волі).

Турусамі ў старажытнасці называлі вялікія перасовачныя вежы для асады крэпасцей. Многія не верылі ў існаванне такіх асадных машын і гаворку пра іх успрымалі як лухту. Выраз фіксуецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча: *гоніць турусы на калёсах* ‘гаворыць бязглуздзіцу’.

У

У абозе. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ззаду ўсіх (заставацца, плесціся, цягнуцца і пад.). *Мы пераходзім на прапашную сістэму. А ты застанешся ў абозе. Гаспадарка твая паказальная, што ж ты будзеш паказваць?* (І.Дуброўскі. Зямныя вузлы).

Паходзіць з маўлення ваенных. Вайсковы абоз як сукупнасць транспартных сродкаў знаходзіўся ззаду палка, дывізіі, замыкаў рух вайсковага злучэння.

У агонь і <у> ваду *ісці (пайсці) за кім, за каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Усюды і на ўсё, на любыя ўчынкі, безразважна і самаахвярна. *Гэта і ёсць той самы Янка … У сельпо працуе. Я за яго ў агонь і ваду пайшоў бы…* (У. Краўчанка. Не верыць нельга).

Склаўся, відаць, на вобразнай аснове фразеалагізма *прайсці агонь і ваду і медныя трубы* (гл.), які абазначае ‘пабыць у розных цяжкіх абставінах і загартавацца’ і паводле паходжання з’яўляецца калькай з англ. м. (go through fire and water).

У адзін міг. *Агульны для ўсходнесл. м.* Адразу ж, імгненна, вельмі хутка (зрабіць што-н., адбылося што-н.). *Нібы ўдараны знянацку, Мікола ўздрыгнуў, твар яго пабялеў. У адзін міг ён увесь змяніўся* (У. Краўчанка. Над хвалямі Прыпяці).

Першапачаткова выраз абазначаў час, за які можна адзін раз мігнуць, маргнуць.

Убачыць свет. *Калька з франц. м.* (voir le jour). Быць апублікаваным, выдадзеным (пра кнігу, брашуру і пад.). *Калі газеце не выпадаў лёс убачыць свет, наборшчык пераказваў сваім*

сябрам змест заметак, якія ён набіраў для «крамольнай» газеты (Х. Жычка. «Не кажыце маме…»).

Выраз усведамляецца як матываваны. У франц. м. ён мае два значэнні: ‘нарадзіцца’ і ‘быць апублікаваным’.

Убіраць (убраць; прыбіраць, прыбраць) у <свае> рукі. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘поўнасцю падпарадкоўваць сваёй волі’ і ‘самавольна завалодваць чым-н., прысвойваць што-н.’. *—Гэта яна так убрала цябе ў рукі? — Ладуцька скасіў вочы ў бок Аксені* (Н. Маеўская. Такая позняя вясна). *Іначай як магло стацца, што пан Скірмунт з Альбрэхта залез у іх хату, прыбраў у свае рукі з-пад іх носа затокі на рэчцы…* (Я. Колас. На ростанях).

Склаўся па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *браць у <свае> рукі* (гл.) — калькай з франц. м.

Увайсці ў гісторыю. *Калька з ням. м.* (der Geschichte angehören). Стаць вядомым, захавацца ў памяці людзей. *Рукой «выкладчыка» вадзілі «філосафы», выхаваныя на старых догмах. Тым не менш імя Андрэевай увайшло ў гісторыю* (М. Кацюшэнка. Першамай надзеі нашай).

Першапачаткова абазначаў ‘трапіць у летапіс гістарычных падзей’.

Уваходзіць (увайсці) у плоць і кроў *каго, чаго, чыю. Агульны для ўсходнесл. м* . Арганічна засвойвацца, моцна ўкараняцца, становячыся прывычным, неабходным. *Гісторыя балючая, бы рана. Яна ўвайшла ў нашу плоць і кроў і плоцццю і крывёю продкаў нашых* (Г. Каржанеўская. Гісторыя — не могільнік глухі…).

Склаўся на аснове назоўнікавага фразеалагізма *плоць і кроў* чыя, каго (гл.) у выніку пашырэння яго саставу дзеяслоўным кампанентам.

У гадзіну па чайнай лыжцы. *Недакладная паўкалька з руск. м.* (через час по чайной ложке). Вельмі марудна, не спяшаючыся, павольна. *Трактары стаяць, а яны на конях цыркаюцца, у гадзіну па чайнай лыжцы* (У. Кузьмянкоў. Ішла вясна).

Узнік на аснове свабоднага словазлучэння, якое ў маўленні медыкаў выкарыстоўваецца як рэгламентацыя прыёму мікстуры. У «Руска-беларускім слоўніку» як адпаведнік рускаму выразу рэкамендуецца *праз гадзіну па сталовай лыжцы* (параўн. у «Беларуска-рускім слоўніку»: *праз гадзіну па чайнай лыжцы),* аднак у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах прыжыўся іншы — *у гадзіну па чайнай лыжцы* (напрыклад, у творах М. Машары, А. Рыбака, на старонках «Звязды», «Настаўніцкай газеты»).

У глыбіні душы. *Калька з лац. м.* (in imo pectore). Унутрана, употайкі, падсвядома. *Калі шчыра, то недзе ў глыбіні душы*

хацелася, каб Тася нейкім чынам умяшалася і сарвала гэтую паездку (І.Шамякін. Вазьму твой боль).

Удзельная вага *чыя, чагоў чым. Агульны для ўсходнесл. м.* Пэўная роля, значэнне, месца чаго-н. у чым-н. *На аснове гэтых даных асветлена дынаміка кожнай з форм і галін прамысловасці, іх удзельная вага ва ўсёй прамысловасці, перыяды ўздымаў, крызісаў, дэпрэсій* (М.В.Біч. Прамысловасць Беларусі ў другой палавіне XIX ст.).

Узнік у выніку метафарычнага пераасэнсавання састаўнога тэрміна, якім у фізіцы называюць адносіны вагі цела пры тэмпературы 0 °C да вагі роўнага аб'ёму вады пры тэмпературы 4 °C.

Адкладваць (адкласці) **у доўгую скрыню (скрынку).** *Калька з руск. м.* (в долгий ящик). На няпэўна доўгі час (адкладваць што-н.). *Сказана — зроблена, добрую справу не трэба адкладваць у доўгую скрынку, бо «адклад не ідзе ў лад»* (М. Машара. Лукішкі).

Часцей за ўсё гэты фразеалагізм кваліфікуюць паводле паходжання як уласна рускі, а яго ўзнікненне звязваюць з перыядам праўлення цара Аляксея Міхайлавіча (1645–1676). Цар загадаў прыбіць доўгую скрыню на слупе каля свайго палаца ў сяле Каломенскім. У гэту скрыню прасіцелі апускалі свае чалабітныя. Просьбы, апушчаныя туды, звычайна разглядаліся вельмі доўга, што нібыта і стала падставай для ўзнікнення фразеалагізма. Больш пераканальнай трэба лічыць версію В. М. Макіенкі, які паказвае, што ў руск. м. гэты выраз прыйшоў як калька з ням. м. *(in die lange Truhe legen* , літаральна «класці ў доўгую скрыню»), дзе ён фіксуецца ў помніках XIV ст. У ням. слоўніках даецца і гістарычна-этымалагічнае тлумачэнне фразеалагізма: у сярэдневяковым германскім судаводстве скрыні-рундукі звычайна выкарыстоўваліся для захоўвання актаў і спраў, вырашэнне якіх адкладвалася на няпэўны тэрмін.

У дурнях *заставацца (застацца), апынуцца, пакідаць (пакінуць). Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . в дураках, *укр.* в дурнях). У недарэчным, смешным становішчы. *І мне таксама робіцца ясна і зразумела, што назад Задарожны не прыйдзе — не затым ён пайшоў Тут нейкая была яго хітрасць, якой ён дамогся, і мы засталіся ў дурнях* (В. Быкаў. Трэцяя ракета).

Паходзіць ад картачнай гульні «ў дурня». Параўн.: «Карты, Гаркуша, яшчэ ў калодзе ёсць. І невядома, каму прыйдзецца большы козыр, хто ўрэшце выйграе, а хто застанецца ў дурнях» (М. Кусянкоў).

Узводзіцца (узвесціся) у квадрат. *Агульны для ўсходнесл. м.* Значна перабольшвацца. *Толькі ты тады, вядома, злуй на сябе: без заслуг застанешся. Перад немцамі. А там заслугі за табой*

падвояцца. У квадрат узвядуцца. Зразумеў? (В. Быкаў. Пастка).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна.

Узнімаць (узняць; паднімаць, падняць) сцяг *чаго, чый. Калька з царк. — слав. м.* (поднимать знамя). Пачынаць барацьбу за што-н., дзейнічаць у імя чаго-н. *Савецкі народ высока ўзняў сцяг інтэрнацыяналізму; смела, рашуча выступіў супраць ганьбы нашых дзён — каланіяльнага рабства* (У. Карпаў. Сотая маладосць).

Сустракаецца ў біблейскіх тэкстах: «Мы возрадуемся о спасении твоем и во имя Бога нашего поднимем знамя» (Псалтыр, 19,6).

Узносіць (узнесці) да нябёс *каго, што. Паўкалька з руск. м.* (превозносить до небес). Празмерна расхвальваць каго-, што-н. *Анатоль цягнуўся да кніг, захапляўся музыкай, паэзіяй, асабліва палюбіў Ясеніна, якога ў Разані моладзь узносіла да нябёс* (У. Калеснік. Пасланец Праметэя).

Склаўся, відаць, на аскове блізкага гучаннем словазлучэння, пададзенага ў адным з псалмоў (Псалтыр, 56, 12): «Будзь узнесены вышэй нябёс, Божа, і над усёю зямлёю хай будзе слава Твая».

Узыходзячая зорка *<чаго, на чым>. Калька з ням. м.* (ein aufgehender Stem). Чалавек, які пачынае набываць шырокую вядомасць, славу ў якой-н. галіне дзейнасці. *Арнольд з'явіўся на свет тады, калі бацька яшчэ не быў узыходзячай зоркай на варшаўскім фінансавым небе* (У. Мехаў. Сцяг над рэўкомам).

Выраз усведамляецца як матываваны.

У канцы канцоў. *Калька з франц. м.* (à la fin des fins). Ужыв. з акалічнасным значэннем 'у канчатковым выніку, пад канец, напаследак' і як пабочнае словазлучэнне для падкрэслівання чаго-н. ці паказу, што мера цярпення, чакання скончылася. *А ў канцы канцоў вось што: надзявайце пінжак, бярыце ногі ў рукі і бяжыце на пошту* (У. Корбан. Гінка). *[Радзецкі:] Ты надаела, не хачу цябе я знаць, прападаць не буду, чуеш? [Васіліса:] Не крычы, у канцы канцоў!* (А. Александровіч. Напор).

Таўталагічны выраз, у якім першы назоўнікавы кампанент выконвае сэнсаўтваральную функцыю, а другі дапаўняе сэнс першага семай узмацняльнасці, робіць выраз экспрэсіўным сродкам.

У касцюме Евы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Без усякага адзення, голая. Пра жанчыну. *А найбольш пекным, ну, такім, як панна Марыся, — ага, падумалася, няхай пазайздросцяць — і Галена, і Янінка, — такім, будзе дазволена танцаваць на балі ў касцюме Евы* (А. Мальдзіс. Восень пасярод вясны).

Узнік на аснове біблейскага падання пра першых людзей —

Адама і Еву, якія, пакуль Бог не выгнаў іх з раю, хадзілі голыя, без адзення. Параўн. ужыванне кантамінаванага выразу *ў касцюмах Адама і Евы* — у п’есе М. Матукоўскага «Амністыя»: «Няхай яны гэтай гармоніяй у музеях цешацца. Там усе статуі ў касцюмах Адама і Евы».

У квадраце. *Агульны для ўсходнесл. м.* Найвышэйшай ступені. *[Радыслаў:] Ізноў спрачацца, пагражаць, у чорнай здрадзе вінаваціць?.. Ну што ж, нахабства ў квадраце, падходзь! Гатовы я прыняць любую вашу атаку* (А. Бачыла. Загорская восень).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага спалучэння, якое ўжываецца ў маўленні матэматыкаў, дзе *квадрат* — ‘здабытак ад памнажэння якога-н. ліку на самога сябе’.

У крайнім выпадку. *Калька з франц. м.* (le cas échéant). Пры вострай неабходнасці, калі не будзе іншага выхаду. *Дрывамі забяспечым, а там, можа, і мэбляю якою разжывёмся. У крайнім выпадку пазычым у дзіцячым доме* (С. Грахоўскі. Ранні снег).

Прыметнікавы кампанент — сэнсаўтваральны, суадносны з адным са значэнняў слова *крайні* (‘надзвычайны, выключны’).

У кулак *смяяцца, хіхікаць* і пад. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ціха і непрыкметна. *Хітруга гэты і лаўкач, Алейнік, зваліў свой клопат на мяне і цяпер хіхікае ў кулак* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды).

Фразеалагізм з жывой унутранай формай.

У курсе *чаго. Калька з франц. м.* (au courant de qch). Мае дасведчанасць, дасведчаны ў чым-н. — *Вы часам не ў курсе, што там на лесапілцы? — Чаму не ў курсе? У курсе. Усе ў курсе, — гаварыў трошкі ў нос гаспадар. — Там верхаводам Даніла, хоць старшым лічыцца Раман* (Я. Ермаловіч. Маладыя старшыня).

Уласнай персонай. *Паўкальказ лац. м.* (in propria persona). Асабіста, непасрэдна сам. — *Бараноўскі прыходзіў, — адказала* [Каця]. — *Раней нават не ведаў, дзе той партархіÿ а тут сам, уласнай персонай завітаў* (І.Новікаў. Ачышчэнне).

У лес не збяжыць (не ўцячэ). *Уласна бел.* Яшчэ паспееца, можна пачакаць, за гэты час нічога не зробіцца з кім-, чым-н. *[Кацярына:] Я не так сабе прыйшла, патрэба ёсць. [Рыгор:] Я ж ведаю, што гуляць бы не прыйшла. Ды ліха яе бяры з патрэбаю. У лес не збяжыць* (К. Крапіва. Партызаны).

Генетычна выраз з’яўляецца другой часткай прыказкі *Работа не воўк, у лес не ўцячэ (не збяжыць).* Парадак кампанентаў і сінтаксічныя сувязі фразеалагізма (ужыв. пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета) засталіся такімі, якімі былі і ў прыказцы.

Улліваць (уліць) у старыя мяхі новае віно. *Паўкалька з царк. — слав. м* . Запаўняць новым зместам старую форму. *Якраз*

на купалле быў запланаваны абласны семінар творчай моладзі і абласное свята паэзіі. Вось яна — магчымасць узнавіць народныя традыцыі, уліць у старыя мяхі новае віно (Маладосць. 1981. № 9).

Упершыню ўжыты ў Евангеллі (Матфей, 9, 17): «Не ўліваюць віна маладога ў мяхі старыя; а інакш прарываюцца мяхі, і віно выцякае, і мяхі прападаюць». *Мяхі* — скураныя мяшкі для захоўвання віна.

У лыжцы вады ўтапіць *каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Прычыніць вялікую непрыемнасць каму-н. з-за дробязі, пусцяковіны. *Знайшоў каго шкадаваць! Ды ён любога ў лыжцы вады ўтопіць. Паразіт і п'яніца. Забойца ...* (І.Навуменка. Срэбныя мхі).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз.

У міг вока. *Агульны для бел. і ўкр.* (у міг ока) *м.* Адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зрабіць што-н.). *Салдат, што апынуўся побач, у міг вока шпурнуў туды гранату і каменем упаў на зямлю* (А. Кулакоўскі. Сустрэчы на ростанях).

Відаць, склаўся пад уплывам фразеалагізма *ў імгненне вока,* які ўжываўся яшчэ ў XVI ст., напрыклад, у «Катэхізісе» С. Буднага («въ мгненіи ока»). Першапачаткова выраз абазначаў час, за які можна адзін раз мігнуць, маргнуць.

У момант вока. *Уласна бел.* Адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зрабіць што-н.). *У момант вока ўгары матнуўся пас высока і ў тую ж самую хвіліну агнём апёк Алесю спіну* (Я. Колас. Новая зямля).

Утвораны па мадэлі з ужо існуючымі, сэнсава тоеснымі выразамі *ў імгненне вока, у міг вока* (гл.) з заменай другога кампанента словам *момант,* зыходнае значэнне якога — ‘імгненне, міг’.

У мыле. *Агульны для ўсходнесл. м.* Змучаны напружанай работай. *[Сухадольскі:] Спакойнае ў вас жыццё. Аўрал, усе ў мыле, а вы сабе займаецеся вывучэннем матэрыялу* (К. Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Склаўся праз супастаўленне чалавека, змучанага работай, з канём, які пасля працяглага бегу пакрываецца белай пенай, падобнай на мыльную (яе называюць мылам). Параўн.: «Конь быў увесь у мыле і цяжка дыхаў» (М. Лынькоў).

Умыць рукі. *Запазычанне з царк. — слав. м.* Ухіліцца ад адказнасці, ад удзелу ў чымсьці. *Я во не разумею. Чаму гэтыя дзядзі важныя не паклапаціліся, каб не было гэтых самых — бязвесных? Няўжо яны ўсе ўмылі рукі?* (В. Быкаў. Абеліск).

Выраз ідзе з евангельскага сюжэта пра распяцце Ісуса (Матфей, 27,24). Рымскі намеснік у Іудзеі Пілат, перад тым як аддаць натоўпу Ісуса на пакаранне, узяў вады, умыў рукі перад

народам і сказаў: «Не вінаваты я ў крыві праведніка гэтага; глядзіце вы». У старажытных яўрэяў быў сімвалічны абрад умывання рук як знак няўдзельнасці ў чым-небудзь. Біблія павучала тых, хто знойдзе мёртвае цела, умыць рукі: гэта абазначала, што яны не віноўнікі забойства.

Унтэр прышыбееў. *Запазыч. з руск. м.* Самачынны ахоўнік парадку, душыцель свабоды. *Платон Грушка і Вера Ігнатаўна таксама мараць аб будучыні Серадзібора ... дзе не будзе ні Вераб'ёў ні Зашчамілаў і, вядома, такіх унтэр прышыбеевых, як Чухноўскі...* (П. Пестрак. Серадзібор).

Выраз з аднайменнага апавядання (1885) А. П. Чэхава. Герой гэтага твора лічыць сваім абавязкам умешвацца ва ўсе справы, душыць усіх сваім унтэр-афіцэрскім аўтарытэтам.

У піку *каму. Пайкалька з франц. м.* (faire piques contre qn). З намерам даняць, раззлаваць каго-н.; на злосць каму-н. *Крэйна таксама была на сходзе і ў піку мне крытыкавала наш план* (А. Мрый. Запіскі Самсона Самасуя).

У поце твару (чала) <свайго>. *Пайкалька з царк. — слав. м.* Фразеалагізм абазначае 'з вялікай стараннасцю, напружаннем' і ўступае ў лексічную і граматычную сувязь з дзеясловамі *рабіць, працаваць, здабываць, зарабляць* і пад. *Есці хлеб у поце твару мы не лічым больш за кару* (К. Крапіва. Біблія). *Нядаўна чытаў і па радыё чуў, як жыць будуць некалі ўнукі. Не трэба ім будзе касіць і араць, і песні складаць, і быліны, у поце чала свайго хлеб здабываць — бо ўсё за іх зробяць машыны* (М. Танк. Пасланне вучонаму).

Паводле Бібліі (Быццё, 3,19), Бог прагнаў з раю Адама, пакараўшы яго вечнай цяжкай працай: «В поте лица твоего будешь есть хлеб».

У рожкі *з кім. Уласна бел.* Уступаць у сутычку з кім-н. *Ці праўда тое, жвенькаюць людзі, дужа ён* [поп] *жыла вялікая і з пападдзёй у рожкі заўсёды* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах).

Узнік на аснове фразеалагізма *брацца ў рожкі* з кім (гл.) у выніку апушчэння дзеяслоўнага кампанента. Першапачаткова (у 20-я гады) ужываўся толькі ў кантэксце *ў рожкі са старымі ў* мове маладых беларускіх літаратараў, якія ўваходзілі ў аб'яднанне «Маладняк», часам не прызнавалі літаратурных аўтарытэтаў, выступалі супраць старэйшых пісьменнікаў, нярэдка захапляліся фармалістычным штукарствам. «Сярод маладнякоўцаў нават хадзячы лозунг бытаваў: „У рожкі са старымі". „Старыя" глядзелі на маладых задзёр хто з крыўдай, хто з іроніяй» (К. Крапіва).

У ружовым святле (колеры). *Пайкалька з франц. м.* (tout couleur de rose). Ідэалізавана, лепш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, уяўляць і пад.). *Не, я не імкнуся бачыць усё і ўсіх у ружовым колеры. Сустракаюцца ў нас і злачынцы, і дармаеды, і*

раскрадальнікі дзяржаўнай маёмасці… (Звязда. 22.06.1986).

Ружовы колер заўсёды асацыіраваўся з прыемным, прыгожым.

<Усе> карты зблытаны (змешаны) *чые, каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Чые-н. планы, намеры, разлікі разбураны, разладжаны. *Адным словам, пан Зыгмусь быў аглушаны, а ўсе яго карты аказаліся змешанымі* (Я. Колас. Хата над балотцам).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утвораны на аснове дзеяслоўнага *блытаць (зблытаць) <усе> карты* чые, каму, каго (гл.) 'разладжваць, разбураць чые-н. планы, намеры, разлікі'

<Усе> карты раскрыты *чые. Агульны для ўсходнесл. м.* Чые-н. планы, намеры, дзеянні выяўлены, перасталі быць тайнай каго-н.

Пра гэта трэба было спытаць у самым канцы, калі б мы ўжо раскусілі, што за птушка пакупнік нашай солі. Але маскіравацца позна, нашы карты раскрыты… (І.Навуменка. Снежань).

Вытворны ад дзеяслоўнага фразеалагізма *раскрываць (раскрыць) карты* каму (гл.), сэнс якога — 'пачынаць дзейнічаць адкрыта, не хаваючы сваіх тайных намераў, планаў'.

Усе шышкі ляцяць (валяцца) *на каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Абрушваюцца ўсякія непрыемнасці на кагосьці. *Максім пасмяяўся са страхаў Рагачоўскага, заспакоіў, сказаўшы, што на гэты раз усе шышкі паляцяць на яго, галоўнага* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды).

Зыходнай формай фразеалагізма з'яўляецца прыказка *На беднага Макара ўсе шышкі валяцца.* Як «абломак» прыказкі, фразеалагізм мае незамкнёную структуру і ў маўленні заўсёды кіруе назоўнікам са значэннем асобы ў він. скл. з прыназоўнікам *на.*

<Усімі> праўдамі і няпраўдамі. *Калька з лац. м.* (per fas et nefas). Любымі сродкамі, нічым не грэбуючы. *Упершыню давялося жыць праўдамі і няпраўдамі, як кажуць, хітруючы і выкручваючыся* (М. Лужанін. Дзівадла).

Выраз антытэзнай пабудовы.

Усім мірам. *Запазыч. з руск. м.* Супольна, усе разам. *Суботнікам выйшлі вяскоўцы, мужчыны і жанчыны, усім мірам, хто на коніку; хто насілкамі навазілі, нацягалі пяску, высыпалі каля разбуранага мастка… аб'езд* (В. Казько. Сад, альбо Заблытаны след рамана).

Першапачатковае значэнне выразу — 'усёй грамадой'. *Мір* — агульнае для ўсходнесл. м., цяпер ужо ўстарэлае слова са значэннем 'сельская грамада'; яно захавалася ў прыказцы З *міру па нітцы — голаму сарочка;* параўн. таксама: *Што будзе міру, то і*

бабінаму сыну.

Усмоктваць (усмактаць) з малаком маці *што. Калька з лац. м.* (cum lacte nutricis suxisse). Цвёрда засвойваць з самых ранніх гадоў. *Уладарыць над ім* [словам] *можа толькі той, хто з малаком маці ўсмактаў таямніцу яго ўнутранай энергіі, да каго гэта слова прыйшло ў хвіліны першага азарэння як яго першая моўная плынь* (М. Лобан. Пяць раніц тыдня).

Выраз належыць старажытнарымскаму аратару і пісьменніку Цыцэрону (106 — 43 да н. э.).

Устаць з левай нагі. *Калька з англ.* (get out of bed with left leg) *ці франц.* (se lever du pied gauche) *м.* Быць у дрэнным настроі, у раздражнёным стане. — *У гэтым пытанні я кансерватар. Чулі такое слова? — Ніякі вы не кансерватар. Хутчэй за ўсё, з левай нагі ўсталі* (А. Пальчэўскі. Перастаўленае крэсла).

Выток фразеалагізма — павер’е, якое з антычных часоў існавала ў многіх народаў. Лічылася, што правы бок — добры, а левы — дрэнны, што ўстаць раніцай з левай нагі — значыць пачаць новы дзень пад уладай злога духу.

Устаць не з той нагі. *Агульны для сходнесл. м. і руск.* встать не с той ноги, *укр.* встати не на ту ногу). Быць у дрэнным настроі, у раздражнёным стане. *Ты проста, Мацвееў; не з той нагі ўстаў. Ваяваць тут можна. Я з грамадзянскай ведаю. Давалі прыкурыць немцам, белапалякам....* (І.Навуменка. Сасна пры дарозе).

Склаўся на аснове сінанімічнага фразеалагізма *ўстаць з левай нагі* (гл.) з заменай у ім аднаго з кампанентаў спалучэннем *не з той* (г. зн. «не з правай, не з той, з якой трэба»).

Уступаць (уступіць) у строй. *Агульны для ўсходнесл. м.* Станавіцца дзеючым. *[Шугаеў:] Завод толькі яшчэ ўступіў у строй, дзе ж тут даб’ешся, каб усё было выдатна* (К. Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні ваенных, дзе слова *строй* абазначае ‘воіны, пастроеныя радамі’ і ‘састаў дзеючай арміі’.

Уступленне ў сілу *чаго. Агульны для ўсходнесл. м.* Набыццё законных падстаў. З *уступленнем у сілу новага заканадаўства аб барацьбе з непрацоўнымі даходамі абласная аўтаінспекцыя намеціла канкрэтную праграму па яго рэалізацыі* (Звязда. 10.10.1986).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *ўступаць (уступіць) у сілу* ; які абазначае ‘станавіцца законным, набываць законныя правы’.

У фаворы *ў каго. Паўкалька з франц. м.* (en faveur). Пад апекай, заступніцтвам (быць, знаходзіцца, аказацца і пад.). *Андрэй*

ладзіў з Цімохам Гаўрылавічам, нават быў у яго ў фаворы (В. Блакіт. Усмешка Фартуны).

У франц. мову слова *фавор* прыйшло з лац. м. *(favor),* дзе яно абазначае ‘прыхільнасць’.

У форме *быць. Паўкалька з франц. м.* (etre en forme). У такім стане, калі найбольш поўна праяўляюцца сілы, здольнасці, уменне каго-н. *Дырэктарскі шафёр ведаў сабе цану і быў заўсёды, як кажуць, у форме* (І.Канановіч. Святло ў акне).

Першапачаткова выраз ужываўся ў галіне спорту.

У чатырох сценах *сядзець, жыць* і пад. *Агульны для ўсходнесл. і польск.* (w czterech ścianach) *м.* Ужыв. са значэннямі ‘не маючы ні з кім зносін, у адзіноцтве’ і ‘не выходзячы з дому, з памяшкання’. *Юрац успомніў пра Ціманава: майляў тут згуртавалася нешта накшталт халасцяцкай кампаніі, а сусед, халасцяк, будзе сумаваць у чатырох сценах. Можа, і яго запрасіць?* (М. Гроднеў. Крок да тайны). *Хто ж у гэткія маладыя гады выседзіць летам у чатырох сценах?* (В. Супрунчук. Сяргей Сяргеевіч).

Склаўся, відаць, пад уплывам франц. выразу *entre quatre mures* (літаральна «паміж чатырох сцен») як яго недакладная калька. Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

У чорным святле. *Калька з франц. м.* (tout en noir). Змрочна, непрыглядна, горш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, выглядаць і пад.). *Што ж, разумная крытыка на карысць ідзе, і баяцца яе няма чаго. Аднак не думаю, каб у вас тут усё блага было, выглядала ў чорным святле* (Т. Хадкевіч. Даль палявая).

Узнік, відаць, як антанімічнае ўтварэнне на аснове фразеалагізма *ў ружовым святле* (гл.). Чорны колер заўсёды асацыіраваўся з адмоўным, змрочным, сумным.

У чорным целе *трымаць. Відаць, запазыч. з руск. м.* Ужыв. са значэннямі ‘надгаладзь, без дастатковага харчавання’ і ‘вельмі строга, сурова, абмяжоўваючы свабоду дзеянняў’. *[Змітро:] Што ж вас у чорным целе трымаюць, не кормяць? Выкінулі сюды, як непрыкаяных> і забыліся, што есці хочаце* (Г. Марчук. Прызнанне ў забойстве). *Іх, гэтых гусляроў трэба ў чорным целе трымаць. А мы ім патураем. Волю далі* (А. Асіпенка. Святыя грэшнікі).

Першапачаткова выраз ужываўся ў дачыненні да коней і абазначаў ‘у худым целе, сярэдне (трымаць)’. В.І.Чарнышоў прыводзіць урывак з «Рэгулы аб конях» (1725), дзе даецца інструкцыя «глядзець, каб халастыя кабылы былі ў чорным целе». Яшчэ адно значэнне развілося ў фразеалагізме пад уплывам выразаў *у цуглях, у абцугах* трымаць.

У чорта на кулічках. *Запазыч. з руск. м.* Вельмі далёка, у

аддаленых мясцінах (быць, жыць, знаходзіцца і пад.). *Ну што ж, пойдзем па хатах. Я ў чорта на кулічках жыву. Праводзіць мяне не трэба* (А. Асіпенка. Крык чайкі).

Мяркуюць, што сучасная форма гэтага фразеалагізма з'яўляецца пераробкай даўнейшага выразу *ў чорта на кулiжках,* дзе *кулiжкi* абазначаюць 'выпаленыя, расчышчаныя пад раллю лясныя палянкі'. Тут аралі і сеялі на працягу некалькіх гадоў, а пасля палянкі зноў зарасталі лесам; існавала павер'е, што тут водзяцца чэрці.

Х

Хаваць (схаваць) канцы <у ваду>. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . прятать концы <в воду>, *укр.* ховати кінці <в воду>). Спрытна знішчаць ці ўтойваць тое, што было доказам віны. *Каб схаваць канцы ў ваду, прынялі Саламонава рашэнне: перадаць завод на баланс калгаса «Прагрэс»* (І.Дуброўскі. Незамкнуты круг).

Відаць, узнік на аснове фразеалагізма *<і> канцы ў ваду* (гл.).

Хадзіць гогалем. *Агульны для ўсходнесл. м.* Мець бравы, незалежны выгляд, трымацца зухавата. *[Ермашоў:] Майце на ўвазе: калі ўбачу ў каго з вас у вачах сум — ласкі маёй не чакай!.. Тут мы адзін на адзін яшчэ можам паўздыхаць, а пры байцах — хадзі гогалем!* (К. Губарэвіч. Брэсцкая крэпасць).

Утвораны на аснове свабоднага словазлучэння, у якім дзеяслоў спалучаецца з назоўнікам у форме творнага параўнальнага склону.

Гогалем — 'як гогаль', дзе *гогаль* — 'вадаплаўная птушка з сямейства качыных'. Яна ходзіць павольна і перавальваючыся, нібы важная, самазадаволеная асоба.

Хадзіць (захадзіць) ходырам (хадуном). *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'моцна хістацца, калыхацца' і'бурна праяўляцца, прыходзіць у рух (пра справы, падзеі і пад.)'. *Захадзілі жорны хадуном, аж трасуцца сцены ветраковы* (Я. Непачаловіч. Вятрак). *Ходзіць ходырам свет цэлы, смела ў бітву йдзе нясмелы, у бой за лепшы час* (Я. Купала. Час!).

Узнік па мадэлі таўталагічных выразаў тыпу *есці поедам, прападзі пропадам.* Сэнсаўтваральным тут выступае дзеяслоў *хадзіць,* выкарыстаны ў сваіх перыферыйных значэннях. Далучанае да дзеяслова аднакаранёвае прыслоўе *ходырам* ці *хадуном,* неўжывальнае па-за гэтым фразеалагізмам, дапаўняе яго значэнне семай узмацняльнасці, робіць выраз экспрэсіўным сродкам.

Хадзячая энцыклапедыя. *Паўкалька з франц* . (encyclopédie ambulante) *ці калька з ням.* (ein wandelndes Leksikon) *м.* Чалавек,

які валодае самымі разнастайнымі ведамі. *Сяргея нездарма звалі «хадзячай энцыклапедыяй». Ён слова ў слова прадоўжыў верш* (В. Жуковіч. Як адна вясна).

У аснове фразеалагізма — нерэальная вобразнасць, якой і матывуецца яго сэнс.

Халодная вайна. *Калька з англ. м.* (cold war). Непрыязныя, варожыя адносіны паміж кім-н. — *Там у нас цяпер халодная вайна. — Як гэта халодная вайна? Паміж кім і кім? — Паміж мамай і бацем. Ён на яе злуецца, крычаць пачынае, а яна быццам не заўважае яго* (Я. Радкевіч. Сутокі дзён).

Склаўся на аснове адпаведнага састаўнога тэрміна, які ўпершыню быў ужыты ў 1946 г. у выступленні прэм'ер-міністра Вялікабрытаніі У. Чэрчыля ў Фултане і служыў для абазначэння варожай палітыкі капіталістычных дзяржаў у адносінах да Савецкага Саюза ва ўмовах афіцыйнага міру.

Хапацца (ухапіцца) абедзвюма рукамі *за што. Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . хвататься обеими руками, *укр.* хвататися обома руками). З вялікай ахвотай скарыстоўваць што-н. *Ніводзін з памянёных маіх паходаў не звязаны з турызмам. Усё гэта рабілася пры выпадках і па неабходнасці, хаця за такія выпадкі я заўсёды хапаўся абедзвюма рукамі* (У. Корбан. Цеплаход ідзе на Поўнач).

Утвораны на аснове свабоднага словазлучэння ў выніку яго пераасэнсавання, пераносу дзеяння з канкрэтных прадметаў, за якія можна ў прамым сэнсе хапацца абедзвюма рукамі, на абстрактныя.

Хапацца (хапіцца) за галаву. *Агульны для ўсходнесл. м.* Разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, прыходзіць у адчай. [Пятру Тадаровічу] *пашанцавала, і ён адгарадзіўся ад усяго свету! Але ўжо ў наступную хвіліну ён хапіўся за галаву: сапраўды ён выразна чуў артылерыйскую кананаду* (К. Чорны. Семнаццаць год).

Фразеалагізм жэставага паходжання. Тут унутраны стан чалавека апісваецца праз яго знешні выгляд.

Хварэць (захварэць) на пана. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі 'доўга спаць, вылежвацца' і 'весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычаі, імкненне да раскошы і пад.'. *Дзед-жабрак прачнуўся рана, будзіць хлопца. — Уставай! Хварэць нечага на пана, хоць падзяку людзям дай!* (Я. Колас. Сымон-музыка). *Бач, захварэў на пана… Няма таго, каб аддаць дабрыдзень, з людзьмі па-людску паздароўкацца…* (І.Аношкін. Букет бэзу).

Выраз з паэмы Я. Коласа «Новая зямля» (1923). Ужыты ў такім кантэксце: «У будныя дні ўставалі рана: няма калі хварэць на пана». Утвораны па сінтаксічнай мадэлі *хварэць на сухоты* і,

відаць, пад уплывам устойлівага словазлучэння *панская хвароба,* якое ўжываецца іранічна пры ацэнцы таго, хто «з-за ляноты прытвараецца хворым і не ідзе на работу» (І.І.Насовіч).

Хоць гаць гаці *каго, чаго, кім, чым. Агульны для бел. і ўкр.* (хоч гать гати) *м* . Вельмі многа каго-, чаго-н. *[Бацька:] Вакол нас ворагаў хоць гаць гаці. Яны толькі таго і чакаюць, каб на нас зноў хамут усцягнуць* (Я. Бяганская. Далёка на Поўначы).

Склаўся на аснове свабоднага словазлучэння *гаць гаціць,* дзе *гаціць* абазначае ‘рабіць гаць, пракладаць дарогу цераз балота ці гразкае месца’, а *гаць* — ‘насціл з бярвення, галля, ламачча; грэбля’.

На такі насціл нярэдка ішло вялікае мноства рознага матэрыялу.

Хоць гвалт крычы. *Агульны для бел. і ўкр.* (хоч гвалт кричи) *м.* Ужыв. як выказванне адчаю са значэннем ‘склалася цяжкае, бязвыхаднае становішча’. *Дынастыя майстроў так званай доўгай пугі даўно ў вёсцы перавялася, і цяпер, як надыходзіць лета, хоць гвалт крычы — ніхто не хоча ісці ў пастухі* (М. Ракітны. Пятроўскі касманаўт).

Утвораны па мадэлі шматлікіх фразеалагізмаў са структурай даданага ўступальнага сказа (*хоць* + дзеяслоў загаднага ладу з залежным ад яго назоўнікам). Першапачаткова мнагазначнае слова *гвалт* у гэтым выразе ўспрымалася як выклічнік з тым жа значэннем — клічам аб паратунку «ратуйце», з якім гэты выклічнік ужываецца, напрыклад, у такім кантэксце: «— Гвалт! — крычыць. — Ратуйце, людзі!» (К. Крапіва).

Хоць кол на галаве чашы *каму. Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . хоть кол на голове теши, *укр.* хоч кіл на голові теши). Немагчыма пераканаць каго-н., растлумачыць каму-н. што-н. (пра ўпартага, няўступчывага чалавека). *Палажка адразу прымоўкла — ведала Антонаў характар: калі ўжо задумае што, дык назад не заверне, хоць кол на галаве чашы* (М. Даніленка. Сініца ў руцэ).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, заснаваны на гіпербале, на ўяўленні аб вельмі моцнай галаве, якую нічым не праб’еш. Параўн. прыметнік *цвердалобы* ‘вельмі ўпарты’.

Хоць патоп. *Калька з франц. м.* (après nous le déluge, літаральна «пасля нас хоць патоп»). Ужыв. пасля слоў *а там, пасля* і інш. і абазначае ‘не мае значэння для каго-н., не хвалюе, не кранае каго-н.’. *Яму* [Антушкову] *было важна закрыць па ўсіх паказчыках год, а там хоць патоп* (В. Супрунчук. Жывеш толькі раз).

Лічаць, што выраз *пасля нас хоць патоп* належыць франц. каралю Людовіку XV (1710–1774). У часы яго праўлення амаль уся ўлада была ў руках фаварытак. Калі яму аднойчы паведамілі пра цяжкае эканамічнае становішча ў краіне і пагрозлівае нарастанне

пратэсту народных мас, то разбэшчаны дэспат нібыта сказаў: «Манархія пратрымаецца, пакуль мы жывыя, а пасля нас хоць патоп». Паводле іншых крыніц, фраза прыпісваецца фаварытцы гэтага караля маркізе Пампадур. Яна сказала яе ў 1757 г., каб суцешыць караля пасля паражэння яго войск.

Хоць разарвіся *каму. Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* хоть разорвись, *укр.* хоч разірвися). Ужыв. са значэннямі ‘каму-н. неабходна адразу рабіць некалькі спраў’ і ‘нягледзячы ні на якія старанні, намаганні; што ні рабі (не выходзіць, не атрымліваецца што-н.)’. *У каго дзесяць якіх дзесяцін ці, скажам, чатырнаццаць, як у мяне, таму няўпраўка, таму хоць разарвіся* (П. Галавач. Праз гады). *А кабыла Андрэева — важная кабыла! Не скора такую цяпер набудзеш. Чалавеку цяпер проста хоць ты разарвіся з жалю* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Узнік, відаць, на вобразнай аснове фразеалагізма *разрывацца на часткі* (гл.) і сэнсава суадносіцца з ім у сваім першым значэнні.

Як, што, чаго **хоча (захоча) левая нага** *каго, чыя. Запазыч. з руск. м.* Ужыв. са значэннямі ‘(як, што, чаго) захочацца каму-н.’, калі гавораць пра недарэчныя, безразважныя ўчынкі, дзеянні таго, хто лічыцца толькі з уласным жаданнем. *Для некаторых свабода раўназначная ўсёдазволенасці — маўляў рабі што твая левая нага захоча* (Звязда. 3.04.1988).

Сфарміраваўся, відаць, на аснове выразу *чаго мая нага хоча* з п’есы А. М. Астроўскага «Грэх ды бяда на каго не жыве» (1863). У ёй купец Курыцын расказвае, як ён сярод знаёмых рашаў спрэчку, чыя жонка найбольш ветлівая: «Я ўсіх да сябе ў дом вяду, сяду на лаўку, вось гэтак нагу выстаўлю і адразу кажу жонцы: „Чаго мая нага хоча?“ А яна разумее, бо абучана гэтаму, ну і, значыць, тут жа ў ногі мне».

Хочаш не хочаш. *Агульны для ўсходнесл, м.* Насуперак жаданню, незалежна ад жадання, старання каго-н. *Каб магла, яна* [Надзя] б *іні адзіную хвіліну не асталася тут. Але, хочаш не хочаш, трэба ж адбыць гэты цяжкі абавязак …* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Відаць, утвораны па аналогіі з ужо існуючым, сэнсава тоесным выразам *воляй-няволяй,* які з’яўляецца калькай з лац. м. (volens nolens).

Ц

Цалкам і поўнасцю. *Калька з ням. м.* (voll und ganz). У поўнай меры. *[Матусевіч:] А ў прынцыпея з вамізгодзен, як кажуць, цалкам і поўнасцю* (М. Матукоўскі. Наследны прынц).

Абодва кампаненты, калі іх разглядаць на ўзроўні слоў, — сінанімічныя ў адным са сваіх значэнняў і выступаюць як сэнсаўтваральныя.

Царства нябеснае. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Рай, замагільнае жыццё ў раі. *І Ясік, чацвёртакласнік, у бацькаву дуду: «Ты што, мама, у царства нябеснае верыш?»* (Т. Гарэлікава. Перыферыя).

Паходзіць з Біблії, дзе ўжываецца неаднаразова; напрыклад: «Блаженны нищие духомъ, ибо ихъ есть царство небесное» (Матфей, 5, 3). У далейшым на аснове назоўнікавага фразеалагізма *царства нябеснае* склаўся выклічнікавы *царства нябеснае* каму, які ўжываецца пры ўпамінанні нябожчыка як пажаданне яму замагільнага жыцця ў раі. «— Адмучыўся!.. — Царства яму нябеснае, — перахрысцілася жанчына, захутаная ў коўдру» (С. Грахоўскі). У абодвух выпадках парадак кампанентаў адваротны, як і ў царк. — слав. тэксце.

Ціхая завадзь. *Уласна бел.* Спакойнае, бяспечнае месца, без клопатаў і трывог. *Хочаце жыць у ціхай завадзі? Дзянісаў вам перашкаджае? Не, дарагі калега. Такія людзі, як Дзянісаў,вельмі нам патрэбны* (М. Гамолка. Шосты акіян).

Утвораны ў выніку пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэння, у якім *завадзь* — ‘невялікі заліў рэчкі або возера з запаволеным цячэннем’.

Цішэй вады <і> ніжэй травы. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* тише воды ниже травы, *укр.* тихше води нижче трави). Ужыв. са значэннямі ‘вельмі пакорлівы, сарамлівы, ціхі; такі, што трымаецца непрыкметна, нясмела’ і ‘вельмі пакорліва, нясмела, непрыкметна (трымацца, весці сябе)’. *Добра, добра, дзядзька, не хвалюйцеся, Мы будзем цішэй вады ніжэй травы, маўчаць ды слухаць* (Б. Сачанка. Вялікі Лес). *Няма ўжо таго ініцыятыўнага і аптымістычнага Астапчыка, якім мы яго ведалі. Трымае сябе цішэй вады і ніжэй травы, а паліцэйскія ўсё роўна ходзяць за ім следам і не спускаюць з вока* (М. Машара. Лукішкі).

Выраз усведамляецца як матываваны. У яго вобразнасці знаходзіць адбітак фальклорная традыцыя, якая «трывала звязала *ваду* з эпітэтам *ціхі,* а *траву* — з эпітэтам *нізкі»* (В. М. Макіенка).

Цуд(-а) у рэшаце. *Паўкалька з руск. м.* (чудеса в решете). Штосьці незвычайнае, неверагоднае. *Сам таварыш Вепручкоў Зябліку пакланіўся? Можа рашыў, што большую пасаду яму адвалілі? Цуда ў рэшаце, дый годзе!* (І.Аношкін. Не па Юрку шапка).

Паходзіць з прыказкі *Чудеса в решете: дыр много, а вылезть некуда.*

Цэнтр цяжару. *Паўкалька з франц. м* (centre de gravité).

Самае асноўнае, галоўнае, сутнасць чаго-н. *Ва ўсякім выпадку ясна адно: прэзідэнт пераарыентоўвае на хаду свой курс, цэнтр цяжару ў амерыканскай блізкаўсходняй палітыцы перамяшчаецца* (А. Вярцінскі. Нью-Йоркская сірэна).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў сваім прамым значэнні ўжываецца ў маўленні фізікаў і інжынераў-будаўнікоў.

Цягнуць ваду на сваё кола. *Уласна бел.* Рабіць усё на сваю карысць, служыць выключна асабістым інтарэсам, не клапоцячыся аб іншых. *Яму, Валеру, увесь час здавалася, што не мізэр, як лічыў Пятро, а шмат людзей імкнецца прыстасавацца ў жыцці як найлепей і цягнуць ваду адно на сваё кола* (У. Рубанаў Каштаны).

Паходзіць з прыказкі *Усякі чорт на сваё кола ваду цягне* ці *Кожны млын на сваё кола ваду цягне.* «У беларусаў,—піша І.І.Насовіч, — ёсць павер'е, што ўсякі млын і нават кожнае млынавое кола мае свайго асобнага апекуна-чорта».

Цягнуць валынку. *Запазыч. зруск. м.* Займацца чым-н. нудным, аднастайным ці занадта марудзіць з ажыццяўленнем якой-н. справы. — *Я пастараюся паклікаць яшчэ аднаго ці двух сведак. Паклікаць? — А навошта яны? Я ведаю, што ўсё роўна зробіце так, як вам захочацца. А мне няма часу з вамі валынку цягнуць* (А. Цяжкі. Інцыдэнт).

Склаўся, відаць, пад уплывам сэнсава тоеснага фразеалагізма *цягнуць каніцель* (гл.), назоўнікавы кампанент якога заменены словам *валынка* . Гэта замена можа быць абумоўлена тым, што валынка як духавы музычны інструмент, зроблены з трубак, устаўленых у скураны мяшок, іграе нудныя, цягучыя, аднастайныя мелодыі.

Цягнуць (выцягнуць) гізунты *з каго. Уласна бел.* Мучыць, знясільваць цяжкай працай ці празмернымі патрабаваннямі. *Ого, занадта добра ты пра гэтага шыбеніка думаеш! Не адстане ён, гізунты выцягне. І з цябе, і з мяне. Пабачыш вось* (Б. Сачанка. Забытыя селішчы).

Узнік шляхам аб'яднання двух сэнсава блізкіх фразеалагізмаў у адзін: *цягнуць жылы* з каго (гл.) + *даставаць гізунты* з каго. Кантамінаваны выраз захаваў значэнне фразеалагізма *цягнуць жылы* з каго. Слова *гізунты* з'яўляецца запазычаннем з мовы ідыш (яўрэйскай мовы, у аснове якой ляжаць нямецкія дыялекты); *гізунты* — 'здароўе'; параўн. у ням. м.: *gesund* — 'здаровы'.

Цягнуць (выцягнуць) жылы *з каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Мучыць, знясільваць цяжкай працай ці празмернымі патрабаваннямі. *Раскажы маім хлопцам, як я тут гаравала. Як гэтыя вылюдкі цягнулі з мяне жылы. Сэрца маё чуе, што ты вернешся* (І.Мележ. Мінскі напрамак).

У аснове фразеалагізма, хутчэй за ўсё, нерэальны, гіпербалізаваны вобраз.

Цягнуць каніцель. *Запазыч. з руск. м.* Займацца чым-н. нудным, аднастайным ці занадта марудзіць з ажыццяўленнем якой-н. справы. *Кастусь Аляшкевіч гаварыў неахвотна, на пытанні адказваў скупа . — Ударыў прызнаюся. Толькі не цягніце каніцель, судзіце хутпчэй, — паўтараў ён упарта* (А. Капусцін. Дзённік суддзі Верасаўца).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэння, якое абазначае марудную, нудную работу — выраб, выцягванне тоненькай металічнай, звычайна залатой або сярэбранай ніці (каніцелі) для вышывання.

Цягнуць рызіну. *Агульны для ўсходнесл. м.* Мае значэнні ‘марудзіць з адказам’ і ‘марудна рабіць што-н., марна траціць час’. — *Тут нам падказваюць... Толькі прабачце, калі ласка... — Ды ладна ... Не цягні рызіну... Па якой справе?* (І.Аношкін. Плямачка). — *Каб вы далі ватоўку* : — *На. На і ватоўку,* — *рашуча шкуматнуў яе з плеч Брытвін. — Толькі не цягні рызіну* (В. Быкаў. Круглянскі мост).

Утварыўся шляхам «разгортвання слова ў фразеалагізм» (В. М. Макіенка): узнік на аснове слова *цягнуць* у выніку накладання на прамое значэнне ‘падаўжаць выцягваннем’ яшчэ аднаго значэння гэтага полісемічнага дзеяслова — ‘марудзіць, марудна рабіць’ і каламбурнага дапаўнення яго дадаткам *рызіну.*

Цягнуць ярмо (ярэмца) *<каго, якое >. Агульны для бел. і ўкр.* (тягнути ярмо) *м.* Доўгі час займацца нялёгкай і аднастайнай справай. *Ён* [Купала] *не хацеў цягнуць ярмо бацькі і ў 1903 годзе пайшоў «у людзі» шукаць службы* (В. В. Барысенка, В.У.Івашын. Беларуская літаратура). *У гаспадара было пяць дачок і тры сыны, яны і цягнулі ярэмца хлебаробаў* (М. Машара. «Крэсы» змагаюцца).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння, звязанага з ранейшай цяжкай працай валоў, на якіх надзявалі ярмо — драўляны хамут для іх запрэжкі.

Цяжкая артылерыя. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* тяжелая артиллерия, *укр.* важка артилерія). Тое, што прытрымліваецца на крайні выпадак як самы дзейсны сродак для дасягнення чаго-н. *Цяпер ён* [Ігар] *хуценька напісаў запіску: «Дзед, трэба хутчэй класці Мамрука на лапаткі. Выступай, а я потым з цяжкай артылерыяй»* (Л. Гаўрылкін. Мы яшчэ будзем сябрамі).

Утварыўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні ваенных для абазначэння магутных гармат вялікіх калібраў і габарытаў.

Цяжкая рука *ў каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. прыносіць няўдачу, няшчасце ў якой-н. справе, пачынанні і

пад. — *Я такі казаў вам, што ў Язэпа цяжкая рука, — весела крыкнуў Гілёрык, рады, што выйшла так, як ён казаў* (Я. Колас. Калодка пчол).

Склаўся на аснове былога павер’я, паводле якога ў адных людзей лёгкая рука (яна прыносіць удачу), а ў другіх — цяжкая (прыносіць няўдачу).

Цямна вада ва облацэх. *Запазыч. з царк. — слав. м.* Незразумелае, туманнае. *[Грэнка:] І вы, едучы сюды, я думаю, не хваліліся, куды і чаго едзеце? [Гарнак:] Цямна вада ва облацэх* (Я. Колас. Забастоўшчыкі).

Выраз з біблейскага тэксту (Псалтыр, 17, 11): «И положи тму закров свой, окрест его селение его, темна вода во облацех воздушных». *Во облацех* — старая форма меснага скл. мн. л. ад слова *облако* —‘у воблаках’.

Цяп ды ляп (цяпляп). *Запазыч. з руск. м.* Абы-як, нядбала, спехам (рабіць што-н.). *Цяп ды ляп, ды на «а можа» — рабіць не гожа …*

Ні к чорту не варта такая работа! (Х. Шынклер. Сонца пад шпалы).

Паходзіць з прыказкі *Тяп-ляп да й корабль,* якой характарызуюць работу, выкананую хутка і абыякава, і якая абазначае ‘абы-як, спехам — і гатова’.

Ч

Чакаць з мора пагоды. *Відаць, паўкалька з руск. м.* (ждать у моря погоды). Заставацца ў пасіўным, вымушаным, няпэўна доўгім чаканні каго-, чаго-н. *А мой жа яшчэ пад Новы год абяцаўся прыехаць. Чакай з мора пагоды!..* (М. Ракітны. На свята).

Узнікненне фразеалагізма звязваюць з перыядам паруснага флоту, калі даводзілася чакаць добрых для плавання ўмоў.

Чорным па белым. *Калька з франц.* (noir sur blanc) *або ням.* (schwarz auf weiß) *м.* Вельмі дакладна, выразна, зусім пэўна, недвухсэнсава (напісана, сказана, надрукавана і пад.). *Там жа чорным па белым напісана, якія трэба даведкі, каб памяняць ваш дакумент* (Б. Сачанка. Форма).

Выраз усведамляецца як матываваны, пабудаваны на антанімічным супастаўленні двух слоў.

Чортава гібель *каго, чаго. Агульны для бел. і руск. м.* Вельмі многа, у вялікай колькасці (пра людзей ці неадушаўлёныя прадметы). *А дауней шмат пастоў людзі зналі і вялікіх шэсць тыдняў пасцілі ды дробных пастоў усякіх розных яшчэ была чортава гібель: пятроўка, іспасаўка, пілінаўка ды штотыдня серада з пятніцаю* (Л. Калюга. Нядоля Заблоцкіх).

Сэнсаўтваральным тут выступае кампанент *гібель,* які і ў свабодным ужыванні можа абазначаць ‘вялікая колькасць чаго-н.’. Кампанент *чортава* выконвае экспрэсіўную функцыю.

Чорта лысага. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннем ‘зусім не, гэтаму не бываць’ як выказванне катэгарычнай нязгоды, адмаўлення, пярэчання і ‘ні пры якіх абставінах не (возьмеш, выседзіш і пад.)’. *Не, калі ён* [Сяргей] *ужо выберацца з гэтай завірухі, Тоську нікому не аддасць. Чорта лысага!* (М. Кацюшэнка. Адзін рэйс). *Чорта лысага ты тут да вечара пратрымаешся. Паб’юць, як мышэй* (В. Быкаў. Жураўліны крык).

Утварыўся на аснове выразу *чорт лысы* (гл.), магчыма, пад уплывам фразеалагізма *чорта з два,* засвоіўшы абодва яго значэнні.

Чорт дзяцей калыша *каму. Уласна бел.* Каму-н. вельмі шанцуе. *Корзун лічыў,што ён не з тых, каму чорт дзяцей калыша* (У. Шыцік. Па жураўля ў небе).

Паходзіць з прыказкі *Багатаму чорт дзяцей калыша <а беднаму з калыскі выкідае>.*

Чорт лысы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Невядома хто. — *Ну, ці ж ёсць у цябе розум! Навошта ж было сеч? Каму з гэтага карысць? — Чорту лысаму! — сказаў Андрэй. — Толькі ж чорту…* (Я. Колас. Малады дубок).

Сэнсаўтваральную ролю ў гэтым выразе выконвае назоўнікавы кампанент, а прыметнік *лысы* выступае з узмацняльнай, экспрэсіўнай функцыяй. Такое спалучэнне двух слоў мае сувязь з уяўленнямі пра чорта, якога, пачынаючы са старажытных часоў, малявалі звычайна як істоту, падобную на чалавека, з выцягнутай галавой, лысую, голую, з куртатым хвастом і гусінымі пяткамі.

Чым чорт не жартуе! *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* чем черт не шутит!,*укр.* з чим чорт не жартуе!). Ужыв. са значэннем ‘усё можа здарыцца, усякае бывае’ як выказванне дапушчальнасці ці магчымасці чаго-н. непрадбачанага, нечаканага. *[Надзя:] А наконт студэнта ты так і паверыў? [Валодзя:] У жыцці ўсяк здараецца. Чым чорт не жартуе, думаю сабе* (К. Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Паходзіць, відаць, з прыказкі *Чым чорт не жартуе, калі бог спіць.*

Чырвоны певень. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* красный петух, *укр.* червоний півень). Пажар. *Мы хацелі сёння ж, у такі ўрачысты час, аддаць твой двор чырвонаму пеўню* (С. Баранавых. Калі ўзыходзіла сонца).

Назоўнікавае ўтварэнне на аснове суадноснага дзеяслоўнага

фразеалагізма *пускаць чырвонага пеўня* <каму, куды, дзе> ‘зламысна падпальваць што-н., рабіць пажар’ (гл.).

Чытаць (прачытаць) паміж радкоў <*што*>. *Ужыв. амаль ва ўсіх еўрапейскіх м. Магчыма, калька з англ* . (read between the lines) *ці ням.* (zwischen den Zeilen lesen) *м.* Здагадвацца пра скрыты сэнс чаго-н. нявыказанага. *Корзун ніколі не меў асаблівага поспеху ў дзяўчат. Можа, таму што, як некалі зло ўпікнула Святлана, выбіраў надта прыгожых. Паміж радкоў, гэты папрок, падобна, трэба было чытаць так: не па сабе* (У. Шыцік. Па жураўля ў небе).

Вобраз усведамляецца як нерэальны.

Ш

Шалёная муха ўкусіла <за вуха> *каго. Уласна бел.* Хто-н., нечакана раззлаваўшыся, занадта гарачыцца. *Была [Іра] такая ласкавая, вясёлая, заўсёды радая кожнаму яго званку, кожнай сустрэчы, нават слову. І раптам... Нібы яе падмянілі, муха шалёная ўкусіла...* (Б. Сачанка. Родны кут).

Склаўся, відаць, пад уплывам фразеалагізма *якая муха ўкусіла* каго (гл.) — калькі з франц. м. Даецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча.

Шахер-махер. *Агульны для ўсходнесл. м.* Махлярская здзелка, лоўкая ашуканская аперацыя. *У вас тут хтось шахер-махер Маслаку робіць, пасабляе* (І.Мележ. Людзі на балоце).

Утвораны зрашчэннем двух запазычанняў з ням. м.: *Schacher* — ‘махлярства’ + *Macher* — ’дзялок’. У немцаў такога выразу няма.

Што называецца. *Калька з франц. м.* (ce gu’on appelle). Як прынята гаварыць. *Гэтае раніцы Дзераш быў, што называецца, не ў гуморы* (Х. Шынклер. Сонца пад шпалы).

Што сліна на язык прынясе (прынесла). *Уласна бел* . Зусім не думаючы і абы-што (гаварыць, плесці, балабоніць і пад.). *[Сучасны:] Каб балабоніць што сліна на язык прынясе ды не дастаць за гэта па мазгах, трэба быць братам дырэктара. Родным!* (С. Яновіч. Гутарка Сучаснага з Хворым).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз. У крыху іншай форме гэты выраз сустракаецца ў старажытным помніку палемічнай літаратуры «Антиризисъ, или Апологія противъ Христофора Филалета» (1599): «И тамъже далей лжить, соромотить владыковъ, што ядовита слина до губы прынесла, запаметавши своее обетницы, же ни кому лаяти не мелъ».

Шчодрай рукой. *Калька з лац. м.* (larga manu). Не шкадуючы. *К. Чорны шчодрай рукой, не важачы, рассыпаў у творах сінтаксічныя пабудовы і лексіку Случчыны* (М. Лужанін. Магчымасці мовы).

Выраз усведамляецца як матываваны.

Э

Эзопаўская (эзопава) мова. *Паўкалька з ням.* (äsopische Sprache) *ці франц.* (langue d'Esope) *м.* Іншасказальнае, алегарычнае выказванне думак. *Антось сварыўся з Алаізаю, крычаў на яе, што яна загубіць газету, што трэба хаваць думкі за эзопавай мовай, што трэба ўстаўляць у газеты і лаяльныя матэрыялы* (Л. Арабей. На струнах буры).

Узнікненне выразу звязана з літаратурнай дзейнасцю старажытнагрэчаскага байкапісца Эзопа (VI ст. да н. э.). Будучы рабом, Эзоп не мог свабодна і адкрыта гаварыць пра многае, бо гэта было небяспечна, таму ён выказваў свае думкі ў алегарычнай, баечнай форме, у вобразах жывёл.

Я

Язык адняўся *ў каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. раптам змоўк, страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.). *Тут у Міколы і язык адняўся. Ён баяўся зірнуць у акно, бо быў упэўнены, што ў акне ўжо тырчыць страшная галава* (Я. Колас. Трывога).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, які мог узнікнуць пад уплывам свабодных словазлучэнняў тыпу *рука аднялася, нага аднялася,* дзе *аднялася* абазначае ‘перастала дзейнічаць у выніку паралічу’.

Язык гладка ходзіць *у каго, чый. Уласна бел .* Хто-н. умее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць. — *А я што? Лыкам шыты? — Язык у цябе гладка ходзіць , — усміхнуўся Якуб Колас* (С. Белы. На бацькоўскай зямлі).

Узнік, відаць, на вобразнай аснове сэнсава тоеснага фразеалагізма *язык добра падвешаны ў* каго (гл.) — калькі з франц. м. Упершыню ўжыты ў вершы Я. Купалы «Мужык» (1905) у такім кантэксце: «Чытаць, пісаць я не ўмею, не ходзіць гладка мой язык, бо толькі вечна ару, сею, — бо я мужык, дурны мужык».

Язык добра падвешаны *ў каго. Калька з франц. м.* (à la langue bien pendue). Хто-н. умее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць. *Генка Навіцкі.. не стаў бы асабліва хваляваццa. Язык добра падвешаны. І тэму б для размовы знайшоў, і пра нафту беларускую, і анекдоты расказаў бы салёненькія* (Я. Каршукоў. Сустрэча).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, які, магчыма, мае сувязь з языком (металічным стрыжнем) у звоне.

Язык дрэнна (кепска) падвешаны *ў каго. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. не ўмее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць. *А што гэта за дацэнт, у якога язык кепска падвешаны? ..* (Я. Радкевіч. Сутокі дзён).

Антанімічнае ўтварэнне на аснове фразеалагізма язык *добра падвешаны* ў каго (гл.) — калькі з франц. м.

Язык заплятаецца (заплятаўся) *у каго, чый. Агульны для ўсходнесл. м.* Хто-н. не можа выразна, членараздзельна гаварыць, сказаць што-н. *За сталом, як рой перад вылетам, гула бяседа. У таго-сяго ўжо заплятаўся язык* (В. Адамчык. Чужая бацькаўшчына).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, які ўзнік, відаць, пад уплывам свабоднага словазлучэння *ногі заплятаюцца,* дзе *заплятаюцца* абазначае ‘няўпэўнена, з цяжкасцю рухаюцца, чапляючыся адна за адну’.

Язык каля (ля) вушэй матляецца *ў каго. Уласна бел.* Хто-н. празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга. *[Яўхім:] Жаба ты малая, бачыў ты, ці ён там нагу адстаўляў ці язык высалапляў! Язык у цябе каля вушэй матляецца* (К. Чорны. Лета).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, выкліканы, магчыма, вобразнасцю сэнсава тоеснага фразеалагізма *язык доўгі ў* каго.

Язык па-за вушамі ходзіць *у каго. Уласна бел .* Хто-н. празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга. — *Дык я ж толькі так, для прыкладу сказаў...—Дужа ўжо ў цябе язык па-за вушамі ходзіць* (І.Новікаў. Дарогі скрыжаваліся ў Мінску).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, які, відаць, развівае ўнутраную форму сэнсава тоеснага фразеалагізма *язык доўгі* ў каго.

Язык як (што) брытва. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘здольнасць востра і дасціпна гаварыць’ і ‘хто-н. Дасціпны, з’едлівы ў размове’. *І так сабой не асабліва відная — драбната. Паглядзець няма на што. І твар — худы, косткі на шчаках выпінаюць... Толькі і красы, што язык як брытва!..* (І.Мележ. Людзі на балоце). *Сустракацца з усёй брыгадай яму* [Валянціну] *не хацелася, асабліва з Ганнай Калеснікавай — у гэтай язык што брытва* (Б. Стральцоў. Між крутых берагоў).

Склаўся, магчыма, пад уплывам біблейскага тэксту: «Пагібель выдумляе язык твой; як вытанчаная брытва, ён у цябе, каварны» (Псалтыр, 51,4).

Як адзін. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі ‘без выключэння, поўнасцю; абсалютна (усе)’, ‘дружна, аднадушна (рабіць што-н.)’ і ‘зусім аднолькавыя і добрыя ў якіх-н. адносінах’. *Кажуць, што добра нам, калі ў брыгадзе ўсе як адзін*

спрактыкаваныя (У. Карпаў. За годам год). *Можна ўправіцца і з уланамі, калі станем як адзін* (П. Галавач. Яны не пройдуць!). *Бывала, Гняцецкі калі прыедзе на чацвёрцы да касцёла, дык усё мястэчка як на дзіва глядзіць: як адзін, сівыя ў яблыкі, аж мяняюцца* (К. Крапіва. Мядзведзічы).

Узнік, відаць, у выніку скарачэння фразеалагізма *як адзін чалавек,* які і цяпер ужываецца ў мове, але толькі пасля слова *ўсе* і са сваім адзіным значэннем 'без выключэння, поўнасцю; абсалютна (усе)': «Партызан убачылі праз цьмяныя акенцы вучні, і ўсе як адзін чалавек сыпанулі на двор» (А. Карпюк). Два іншыя значэнні, уласцівыя фразеалагізму, развіліся ў ім самастойна.

Як асіна *калаціцца, дрыжаць. Агульны для бел., укр.* (як осика) *і чэшск.* (jak osika) *м.* Вельмі моцна (калаціцца — часцей ад страху). *Не крычы ты на яго, Сёмка: ён і так увесь калоціцца як асіна* (Я. Колас. Сірата Юрка).

Этымалагічная аснова фразеалагізма тая самая, што і ў выразе *як асінавы ліст* (гл.).

Як асінавы ліст *калаціцца, дрыжаць, трымцець. Агульны для ўсходнесл. (руск* . как осиновый лист, *укр.* як осиковий лист) *і польск* . (jak liść osiki) *м.* Вельмі моцна (калаціцца — часцей ад страху). *Яўхім утаропіў вочы ў жонку, якая задрыжала ад страху як асінавы ліст* (З. Бядуля. Дэлегатка).

Выраз успрымаецца як матываваны. Чаранок асінавага ліста вельмі доўгі, таму нават пры нязначным руху паветра асінавыя лісты пачынаюць дрыжаць. Узнікненне фразеалагізма звязваюць і з павер'ем пра асіну як праклятае дрэва: евангельскі здраднік Юда пасля раскаяння нібыта сам павесіўся на асінавым суку, з таго часу асінавыя лісты асуджаны на вечнае трымценне.

Якая муха ўкусіла *каго. Калька з франц. м.* (quelle mouche vous pique). Ужыв. як выказванне здзіўлення з прычыны незразумелых паводзін каго-н. і абазначае 'што здарылася з кім-н., як усё гэта растлумачыць'. *Якая муха ўкусіла жанчыну, што так разлямантавалася на ўвесь дом?* (І.Новікаў. Да світання блізка).

Успрымаецца як жывое метафарычнае ўтварэнне.

Як бабёр *плакаць. Агульны для бел. і польск.* (jak bobr) *м.* Жаласліва і доўга. *Пагляджу, бывала, у люстэрка — галава круглая, белая, быццам качан капусты. Плачу як бабёр* (Л. Дайнека. Футбол на замініраваным полі).

Паходзіць з параўнальнага звароту, які набыў цэласнае значэнне. Калі бабёр удзень выходзіць з вады на працу, то ўвесь час нібы плача, бо вочы яго слязяцца ад святла. Упершыню выраз ужыў Ф. Багушэвіч у байцы «Воўк і авечка»: *Плачуць сын і матка, як бабры, абое.*

Як бог на душу пакладзе (паложыць). *Паўкалька з руск. м.*

(как бог на душу положит). Як здарыцца, як прыйдзецца, бессістэмна. *Пану Лацкевічу як бог на душу пакладзе. Захоча — зробіць, не захоча — ніхто яго не прымусіць* (М. Машара. Сонца за кратамі).

Узнікненне выразу, як мяркуе М.І.Міхельсон, звязана з царскім судом у Маскве, у Прыказе вялікага Палаца, дзе ўсё рашаў сам цар, які, будучы памазанікам Божым, судзіў, «як яму Бог на душу паложыць».

Як (быццам, нібы) аршын праглынуў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* как аршин проглотил, *укр.* наче аршин проковтнув). Ненатуральна прама стаіць ці сядзіць. *А хлопцы, хлопцы! Кожны быццам аршын праглынуў: такія важныя, такія строгія* (І.Сяркоў. Мы — хлопцы жывучыя).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, які мог узнікнуць у маўленні краўцоў ці гандляроў, дзе аршынам называлі лінейку, меру даўжыні, роўную 71,12 см.

Як (быццам, нібы) аршын праглынуўшы *сядзець, хадзіць. Уласна бел* . У ненатуральна прамой паставе. *Ён* [Кушэль] *заўсёды хадзіў як аршын праглынуўшы* (І.Новікаў. Дарогі скрыжаваліся ў Мінску). *Сястра Аўдакія сядзіць нібы аршын праглынуўшы, шэпча нешта* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах).

Паходзіць з параўнальнага звароту, заснаванага на нерэальным вобразе, які мог узнікнуць у маўленні краўцоў ці гандляроў, дзе аршынам называлі лінейку, меру даўжыні, роўную 71,12 см. Можна таксама лічыць, што гэты прыслоўна-акалічнасны выраз, які рэалізуе сваё значэнне толькі пры дзеясловах-суправаджальніках *сядзець, хадзіць* , мог узнікнуць пад уплывам агульнага для ўсходнесл. м. дзеяслоўнага фразеалагізма *як аршын праглынуў* ‘ненатуральна прама стаіць ці сядзіць’ (гл.).

Круціцца **як вавёрка ў коле.** *Калька з руск. м.* (как белка в колесе). У пастаянных занятках, клопатах. *Цэлы дзень круцілася яна* [Аня] *як вавёрка ў коле: змятала пыл, мыла падлогу, карміла ляжачых хворых, мяняла ім бялізну, памагала мыцца ў ванне* (А. Васілевіч. Навальніца).

Выраз з байкі І.А. Крылова «Вавёрка» (1833). У ёй апісваецца, як вавёрка, знаходзячыся ў клетцы, увесь час круціць прымацаванае там рухомае кола, чапляючыся лапкамі за тонкія планкі, і нібы бесперапынна бяжыць. У баечнай маралі гаворыцца пра дзялка, які іншы раз хоць і круціцца, «як вавёрка ў коле», але ніколькі не падаецца наперад.

Глядзець, берагчы, шанаваць і пад. **як вока ў ілбе.** *Агульны для бел. і ўкр. м.* Вельмі старанна, клапатліва. *Пакляўся Рабы, што будзе глядзець жонку і шанаваць як вока ў ілбе і нікуды з Глінак не выедзе, не вернецца да сваіх Карпат* (К. Каліна. Крылаты конь).

Склаўся, магчыма, пад уплывам сэнсава тоеснага фразеалагізма *як зрэнку вока* (гл.) — паўкалькі з царк. — слав. м.

Як вол *рабіць, працаваць, цягнуць і* пад. *Калька з франц. м.* (travailler comme un boeuf). З крайнім напружаннем сіл. *[Антаніна Цімафееўна:] Усе павінны ведаць, што ты працуеш як вол, начэй не спіш — за раён хварэеш…* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка).

Вобразнасць фразеалагізма празрыстая. Нярэдка ён ужываецца ў форме *як чорны вол:* «Сагнуўшы плечы ў крук, араў зямлю Паўлюк, як чорны вол варочаў» (Я. Купала).

Як дзве кроплі вады. *Відаць, калька з франц. м.* (comme deux gouttes d'eau); *фразеалагізм з аналагічнай вобразнасцю і структурай ёсць амаль ва ўсіх славянскіх, італ., іспан. і некаторых іншых мовах.* Вельмі моцна, абсалютна (падобны на каго-н.). *Мацей падобны на бацьку як дзве кроплі вады* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваны, з жывой унутранай формай.

Цягаць, насіць **як дурань дзверы.** *Уласна бел.* Бяссэнсава, недарэчна. *Як толькі выхадны, цягні сам на вуліцу пяціпудовы дыван і ляпай па ім палкаю, а потым зноў цягні яго як дурань дзверы аж на пяты паверх* (В.Гігевіч. Дом, да якога вяртаемся).

Склаўся, *як* лічыць Ф. М. Янкоўскі, на аснове народнага анекдота. Адпраўляючыся араць, старэйшыя браты сказалі Івану-прастаку, каб той прынёс ім полудзень ды каб хаця не забыўся замкнуць дзверы. Іван, адыходзячы ў поле, нідзе не мог знайсці замка, таму зняў дзверы з завесак, узваліў на плечы і пайшоў да братоў, мяркуючы, што калі дзверы будуць у яго на плячах, то ніхто не зможа зайсці ў хату.

Насіцца **як <дурань> з пісанай торбай.** *Запазыч. з укр. м.* Незаслужана ўдзяляючы шмат увагі каму-, чаму-н. *Цімох … напужаў і здзівіў маці з дачкою, што ён носіцца з гэтым гармонікам як дурань з пісанаю торбай* (В. Казько. Неруш).

Узнік з параўнальнага звароту, які набыў цэласнае значэнне. *Пісаны* тут абазначае 'размаляваны якімі-н. узорамі'.

Як завязаць. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі 'поўнасцю, як толькі можна' і 'вельмі многа чаго-н.'. *Людзей набілася як завязаць: нядзеля, перадапошні рэйс у Мінск — хто ў госці, хто з гасцей* (У. Дамашэвіч. Дарожная гісторыя). *Адмовіцца* [ад камандзіроўкі] *не магу, а тут сваёй працы як завязаць* (С. Шушкевіч. Уладзімір Хадыка).

Першапачаткова дастасоўваўся, відаць, да мяшка. Параўн.: «Мяшок быў поўны — як завязаць» (І.Навуменка).

Як за каменнай сцяной. *Агульны для ўсходнесл. м.* Пад надзейнай аховай каго-н., спакойна (жыць, быць і пад.). *Валянціна*

пастаянна спадзявалася, што за мной яна — як за каменнай сцяной, што я — вечны рухавік яе таленту (В.Іпатава. У дзень прэм'еры).

Паходзіць з параўнальнага звароту, які з'яўляецца водгукам даўнейшага звычаю будаваць вакол гарадоў і манастыроў каменныя сцены з мэтай абароны ад непрыяцеля.

Як з рога дастатку. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . как из рога изобилия*, укр,* як з рогу достатку). У вялікай колькасці, невычарпальна і бесперастанку (сыпаць, сыпацца, выдаваць і пад.). *Са свае званіцы, «свайго пункту гледжання», як з рога дастатку сыплецца пахвала…* (Б. Сачанка. Думкі ўроссып).

Гэты прыслоўна-акалічнасны выраз склаўся пад уплывам суадноснага з ім назоўнікавага фразеалагізма, які ёсць у многіх мовах, напрыклад: лад. *cornu copiae* (рог дастатку), франц. *corne d'abondance* (рог дастатку), англ. *the horn of abundance* (рог дастатку). Выток фразеалагізма — грэч. міфалогія. Паводле аднаго з міфаў, каза Амалфея, якая выкарміла сваім малаком Зеўса, аднойчы, зачапіўшыся за дрэва, абламала сабе рог. Зеўс надаў гэтаму рогу цудадзейную сілу ў дастатку напаўняцца ўсім, чаго пажадаюць яго ўладары — німфы.

Берагчы, аберагаць і пад. **як зрэнку вока.** *Пайкалька з царк. — слав. м.* (как зеницу ока). Вельмі старанна, клапатліва. *Лёнька бярог свайго новага «козліка» як зрэнку вока і ганарыўся ім* (В. Дайліда. Мне — пару слоў).

Неаднаразова сустракаецца ў біблейскіх тэкстах; напрыклад, у «Псалтыры» (16, 8): «Храни меня как зеницу ока».

Як іерыхонская (ерыхонская) труба. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'вельмі гучны, моцны, прарэзлівы (голас)' і 'вельмі гучна, моцна (грымець, крычаць і пад.)'. *Ну, брат Лукаш, іголас жа ў цябе: як труба ерыхонская!* (Я. Колас. На ростанях). [Паветрадуў] *каля самай зямлі. Грыміць як іерыхонская труба. Глушыць людзей. Ад такога грукату любы ачмурэць можа* (В. Макарэвіч. На галоўным напрамку).

Склаўся на аснове фразеалагізма *іерыхонская труба* (гл.) — калькі з франц. м. — і развіў у сабе іншыя, чым у гэтым выразе, значэнні.

Якім ветрам занесла *каго куды. Відаць, калька з франц. м.* (quel bon vent vous amène). Як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н. *[Шалёхін:] А, бацька Талаш? Ды якім жа ветрам занесла вас сюды?* (Я. Колас. Дрыгва).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

Як кошка з сабакам (як сабака з кошкай) *жыць (пражыць). Фразеалагізм з аналагічнай вобразнасцю і структурай ёсць амаль ва ўсіх славянскіх мовах(руск* . как кошка с собакой, *укр.* як кішка

з собакаю, *чэшск.* jako kočka a pes, *польск.* jak pies z kotem i *інш.).* Параўн. у другіх еўрапейскіх мовах аналагічны выраз з крыху іншай структурай (літаральна «як сабака і кошка»): *ням.* wie Hund und Katze, *франц.* comme chier et chat, *італ.* come cani e gatti, *іспан .* como perros y gatos. У пастаяннай варожасці, сварцы, нядружна. — *Ці ведаеш ты старых Тодараў? — Ну?.. Усё сваё жыццё як кошка з сабакам пражылі* (Я. Янішчыц. Трое сутак надзеі).

Фразеалагізм успрымаецца як матываваны.

Як лунь *сівы, белы. Агульны для ўсходнесл. м.* Зусім (сівы). *Гасцей сустракае начальнік штаба злучэння Багун, маленькі, мітуслівы, увесь як лунь сівы* (І.Навуменка. Асеннія мелодыі).

Узнік з параўнальнага звароту. *Лунь* — драпежная птушка з шаравата-белым апярэннем. У палявога дарослага луня пер’е зверху светла-шэрае, а знізу белае.

Як мага. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі ‘вельмі хутка, імкліва (бегчы, спяшацца, уцякаць і пад.)’, ‘у найвышэйшай ступені (рабіць што-н.)’ і ‘наколькі магчыма, па магчымасці (хутчэй, больш, менш, далей і пад.)’. *Маленькі нядошлы конік, прыціснуўшы вушы і цягнучы за сабою ўчарнелы сноп, ад удараў гарапніка як мага ўцякаў у сасоннік* (М. Лобан. На парозе будучыні). *Стараліся ўвесь мінулы месяц як мага* (К. Чорны. Броня Казакевіч). *Трэба было навучыцца як мага болей пратрымацца пад вадой* (Я. Маўр. Слёзы Тубі).

Кампанент *мага,* неўжывальны па-за межамі гэтага фразеалагізма, з’яўляецца ўтварэннем ад дзеяслова *магчы.* Гэта — перажыткавая форма кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу ў назоўным скл. мужч. р. адз. л.

Як Мамай прайшоў *дзе. Паўкалька з руск. м.* (как Мамай прошел), Дзе-н. поўны беспарадак, неразбярыха. *А па хаце як Мамай прайшоў Усё раскідана, усё не на сваім месцы, брудныя лужыны вады на падлозе, гразныя вёдры, венікі, палавікі* (В. Казько. Сад, альбо Заблытаны след рамана).

Утвораны з параўнальнага звароту, звязанага з гістарычнай падзеяй — апусташальным нашэсцем на Русь у XIV ст. татар пад кіраўніцтвам хана Мамая.

Як Марку па пекле *ганяць. Агульны для бел. і ўкр. м.* З аднаго месца ў другое, у розных напрамках. *Праца ў газеце ганяла як Марку па пекле з калгаса ў калгас, з раёна ў раён... Для творчасці сапраўднай, якой Антон лічыў мастацкую літаратуру, — аставаліся выхадныя дні ды ночы* (Б. Сачанка. Дарога ў Хатынь).

Склаўся (як і выраз *як Марка па пекле* хадзіць, блукаць, сноўдацца і пад.) на аснове той самай легенды пра Марку

Пякельнага, які на працягу многіх дзён мусіў ездзіць па пекле ў розных напрамках з аднаго месца ў другое.

Як мыла з'еў (з'еўшы). *Агульны для бел. і ўкр.* (як мила з'ів) *м.* З незадаволеным, кіслым выглядам, у дрэнным настроі. *Гаспадыня бразнула дзвярамі, а Журавінка з двара пайшоў як мыла з'еўшы* (М. Лобан. Гарадок Устронь).

Спроба І.І.Насовіча вытлумачыць паходжанне фразеалагізма сувяззю паміж словамі *мыла* і *абмыліцца, памыліцца* наўрад ці пераканальная. У параўнальным звароце, які стаў фразеалагізмам, мелася на ўвазе, відаць, не мыла, а мыльная трава (параўн. у рамане І.Чыгрынава «Плач перапёлкі»: «— Тады як хочаце, — разгублена пацiснуў плячамі Раман Сёмачкін і, нібыта наеўшыся якой мыльнай травы, падаўся да Рахіма)». Мыла — народная назва некаторых раслін; напрыклад, *мыльнік* (Saponaria) называюць мылам, сабачым мылам, *увярэднік* (Pedicularis) — мылам, зязюльчыным мылам. Калі карова з'есць такога мыла, то, як засведчана ў даведніках па ветэрынарыі, становіцца вялая, прыгнечаная: яно дзейнічае на розныя органы, на цэнтральную нервовую сістэму. Выток фразеалагізма — падабенства з'яў.

Як на <гарачым> вуголлі. *Відаць, калька з франц. м.* (sur des charbons andents). У стане крайняга хвалявання, непакою, трывогі і пад. (сядзець, стаяць і інш.). *Увесь апошні дзень Сцяпан правёў як на гарачым вуголлі і, можа, дарэмна не ўстрымаўся, даў волю нервам* (В. Карамазаў. Бярозавыя венікі).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваная адзінка, што ўзнікла на аснове гіпербалічнага параўнання.

Як на духу. *Агульны для ўсходнесл. м.* Шчыра, не ўтойваючы. *Урэшце, калі гаварыць як на духу, то мала хто з разумных людзей верыў у тое, што пісалі апошні раз пра яе...* (І.Чыгрынаў. Плач перапёлкі).

Узнік як параўнальны зварот на аснове спалучэнняў *быць на духу, пайсці на дух,* дзе *дух* абазначае 'споведзь, раскаянне ў грахах'.

Як на іголках. *Калька з ням. м.* (wie auf Nadeln; *параўн. у франц.:* être sur des epines — быць на калючках). Ужыв. пры дзеясловах *быць, сядзець,* абазначае 'вельмі неспакойна, з хваляваннем'. *Яшчэ гадзіну якую сядзела Лена як на іголках, Усё хацела паглядзець, а што там такое у скрутку* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Фразеалагізм усведамляецца як матываваная адзінка, што ўзнікла на аснове гіпербалічнага параўнання.

Як на каме́нную сцяну (гару). *Агульны для ўсходнесл. м.* Поўнасцю, цалкам (спадзявацца, апірацца і пад. на каго-н.). *Покі што ў мяне ёсць тры асобы, сяляне, і адзін з іх чалавек вельмі*

сур'ёзны. На яго можна палажыцца як на каменную сцяну (Я. Колас. На ростанях).

Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшым звычаем будаваць вакол гарадоў і манастыроў камекныя сцены з мэтай, абароны ад непрыяцеля.

Як не свой (свая, саваё, свае). *Агульны для бел. і ўкр. м,* Моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, роспачы, адчаю (быць, хадзіць, ісці, стаяць і пад.). *Цераз тыдзень надыдуць тыя дзянёчкі, калі трэба пакінуць вёску. А тады — іншае жыццё пачнецца. Як не свой хадзіў гэтыя дні Цімка* (В. Каваль. Жніво).

Склаўся на аснове сэнсава тоеснага фразеалагізма *сам не свой* (гл.), замацаваўшыся ў форме кампаратыўнага звароту.

Як (нібы, быццам) камень з плеч (плячэй) зваліўся (скаціўся) *у каго. Агульны для бел. і ўкр.* (як камінь з пліч спав) *м.* Хто-н. адчуў поўную душэўную палёгку, пазбавіўшыся клопатаў, напружання. У *разважлівага Бруя як бы камень з плеч скаціўся* (Я. Колас. Дрыгва). *Сказаў так — і пайшоў. А ў мяне быццам камень з плячэй зваліўся* (Настаўн. газ. 16.01.1980).

Утварыўся кантамінаваннем, аб'яднаннем частак двух фразеалагізмаў-сінонімаў у адзін: *як гара з плеч звалілася + камень з сэрца спаў (скаціўся).*

Як нітка за іголкай. *Уласна бел.* Неразлучна (ісці, цягнуцца і пад.). *—А што мне думаць! Далей ты за мяне будзеш думаць. А я... Куды ты — туды і я. Як нітка за іголкай* (І.Шамякін. Не той гонар).

Утварыўся на вобразнай аснове прыказкі *Куды іголка, туды і нітка,* якой характарызуюць непарыўныя сувязі паміж кім-н.

Патрэбна **як пятае кола ў возе.** *Агульны для бел., укр.* (як п'яте колесо до воза (у возі) *іпольск.* (jak piate koło u wozu) *м,* Зусім не, нікольki не (патрэбны хто-н. ці што-н. каму-н.). *Іх бацюшка будзе вянчаць, а не ты, малеча! Патрэбны ты там як пятае кола ў возе!* (Л. Ялоўчык. Вясельныя сустрэчы).

У аснове фразеалагізма — нерэальны вобраз, пабудаваны на сумяшчэнні несумяшчальных паняццяў *(воз* і *пятае кола* ў ім). Гэты акалічнасна-прыслоўны фразеалагізм, кампаратыўны па форме, склаўся пад уплывам назоўнікавага выразу, аналагічнага па кампанентным складзе, але без кампанента-злучніка «як». Такі фразеалагізм са значэннем 'лішні, непатрэбны чалавек' бытуе ў шмат якіх мовах: *ням.* das fünfte Rad am Wagen (літаральна «пятае кола ў возе»), *франц ..* une cinquième roue d'un carrosse (літаральна «пятае кола ў карэце»), *руск.* пятое колесо в телеге, *чэшск. pate kolo u vozu* і інш.

Як сабак нярэзаных *каго. Пайкалька з руск. м.* (как собак нерезаных). Вельмі многа. *Я чуў, што калісьці і ў нашай вёсцы быў*

пан. Я ведаў, што за мяжой іх і зараз як сабак нярэзаных (І.Сяркоў. Мы з Санькам у тыле ворага).

У руск. м., як засведчана У.І.Далем, быў назоўнік *нерезь* са значэннем ‘некастрыраваны кныр, самец свойскай свінні’ (параўн. беларускае, блізкае гучаннем *кнораз).* Лёгка зразумець каламбурны характар фразеалагізма *як сабак нярэзаных* , калі мець на ўвазе, што ў ім прыметнік *нярэзаны,* утвораны ад названага назоўніка, спалучаецца са словам *сабака* (сабак ніхто не пакладае, не лягчае). Першапачатковае значэнне выразу — ‘як сабак на сабачым вяселлі’.

Глядзець, берагчы і пад. **як <сваё> вока.** *Агульны для бел. і ўкр. м.* Вельмі старанна, клапатліва. *Хто яго ведае, ці пабачымся больш. Беражы Сяргейку як сваё вока* (Р. Сабаленка. Іду ў жыццё).

Узнік, відаць, пад уплывам сэнсава тоескага фразеалагізма *як зрэнку вока* (гл.) — паўкалькі з царк. — слав. м.

Як свет светам. *Агульны для бел., укр.* (як світ світом) *і польск.* (jak świat światem) *м.* Ужыв. са значэннямі ‘заўсёды, спрадвечна, усё жыццё’ і ‘ніколі’. *Ні я, ні ён, ніхто не можа ведаць, што заўтра можа быць. Гэта як свет светам, гэта заўсёды так, і ніхто гэтага не перайначыў* (К. Чорны. Зямля). *Такое не здаралася, відаць, як свет светам: да мужыцкага сына прыслалі сваццю з панскага двара …* (Я. Брыль. Апошняя сустрэча).

Склаўся ў выніку скарачэння выразу больш поўнай формы — з дзеяслоўным кампанентам: *як свет светам стаў (стаіць).* Параўн. у Цёткі: «Як свет светам япгчэ стаў, такой песні не слухаў…»

Ідзе, падыходзіць як свінні сядло. *Уласна бел* . Зусім не (падыходзіць каму-н. што-н.). *Гаворыць абы-што, а яшчэ ў капелюшы! Ідзе ён табе як свінні сядло!* (М. Ваданосаў. Стары пятак).

Відаць, склаўся на аснове фразеалагізма *(сядзець) як (нібы, бы) на карове сядло* (гл.).

Лупіць, лупцаваць і пад. **як сідараву казу.** *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі жорстка, бязлітасна. *І зноў Хрысціну ахапіла злосць на дачку. Здаецца, каб магла, адлупцавала б як сідараву казу* (А. Асіпенка. Рэха даўніх падзей).

Узнік, паводле В. М. Макіенкі, на аснове старажытнага ўстойлівага параўнання *біць, як казу,* вядомага ў некаторых іншых мовах (напрыклад, у латышскай мове: *pert ka kaiminu azi,* літаральна «біць як суседскую казу»). Супастаўленне з казой грунтавалася на тым, што гэту жывёліну часта білі за патраву. Прыметнікавы кампанент у фразеалагізме мае сувязь з імем Сідара, якое ў шматлікіх прыказках ужываецца з адмоўнай характарыстыкай сварлівага і задзірлівага суседа.

Як скрозь зямлю праваліўся (-лася, — ліся). *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* как сквозь землю провалился, *укр.* як крізь землю провалився). Нечакана прапаў, знік так, што не знойдзеш. *Я падаваў Сцяпану то жардзіну, то цвік. А сам на вуліцу пазіраў: ці не пакажуцца Зміцёрка з Максімкам. Як скрозь зямлю праваліліся!* (І.Аношкін. Компас паказвае на захад).

Утвораны, відаць, на аснове фразеалагізма (*гатоў* і інш.) *праваліцца скрозь зямлю* (гл.) — калькі з грэч. м.

Як след. *Агульны для бел. і ўкр.* (як слід) *м* . Належным чынам; так, як і трэба (рабіць, зрабіць што-н.). — *Гэты гаворыць як след, — сказаў Каленік у яго другі нумар. Каленік кіўнуў галавой* (П. Галавач. Яны не пройдуць).

Слова *след,* як засведчана ў «Слоўніку беларускай мовы» І.І.Насовіча, ужывалася і са значэннем 'трэба, патрэбна'. З такім жа значэннем слова *слід* выкарыстоўваецца ў сучаснай укр. літаратурнай мове. Зрэдку сустракаецца і ў сучасных беларускіх тэкстах, часцей у спалучэнні з адмоўем *не:* «Пытаюць каму след і каму не след» (Х. Шынклер).

Як у аптэцы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі 'вельмі дакладна' і 'вельмі дакладны'. *Не, тут як у аптэцы, на сорак сем капеек і ні паўграша болей* (М. Лынькоў. Кларнет). — *Я разлічыў: без чвэрці шэсць устаноўка будзе спынена. — Разлік дакладны? — Як у аптэцы* (Л. Нейфах. Мяжа магчымага).

Узнік з параўнальнага звароту, звязанага з вельмі дакладным узважваннем у аптэцы састаўных частак лякарства.

Як чорт ад ладану. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск* . как черт от ладана, *укр,* як чорт від ладану). Усімі сродкамі, як толькі можна (пазбаўляцца, адмахвацца, уцякаць і пад. ад каго-, чаго-н.). [Гурман] *на просты харч глядзець не можа нават — іблізка не падносъ! Як чорт ад адану ён верне нос…* (Э. Валасевіч. Гурман).

Этымалагічная аснова фразеалагізма тая самая, што і ў выразе *як чорт ладану* (гл.).

Як чорт ладану. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск.* как черт ладана, *укр.* як чорт ладану). Вельмі моцна (баяцца каго-, чаго-н.). *Чыноўнік той, у каго з 'яўляюцца … зноў паўтараю… нават не думкі, думак ён баіцца як чорт ладану, а перажыванні, эмоцыі мешчаніна* (І.Шамякін. Атланты і карыятыды).

Паходзіць з параўнальнага звароту, у аснове якога рэлігійныя ўяўленні: чорт спакушае ка благія ўчынкі і баіцца толькі крыжа і ладану — духмянай смалы для абкурвання ў царкве пры набажэнстве.